

**T.C.
GİRESUN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER NSTITÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**SELÇUKLULAR ZAMANINDA HASTALIKLARIN
TEDAVİSİ ve SAĞLIK HİZMETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Burcu YAMAN

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Emrullah KALELİ

GİRESUN, 2017

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün .... tarihli toplantısında oluşturulan jüri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlilik öğrencisi Burcu Yaman'ın Selçuklular Zamanında Hastalıkların Tedavisi ve Sağlık Hizmetleri başlıklı tezini incelemiş olup aday ... tarihinde, saat... da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Aday çalışma, sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezi olarak kabul edilmiştir.

ONAY

...../...../2017

Doç. Dr. Güven ÖZDEM

Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Selçuklular Zamanında Hastalıkların Tedavisi ve Sağlık Hizmetleri” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2017

Burcu YAMAN

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun hastalıklara karşı olan tutumu ilkel toplumlardan itibaren büyük değişim ve gelişim göstermiştir. Tarih boyunca toplumlarının geleceği için ciddi bir misyon üstlenen Türkler, yalnızca siyasi ve askerî alanlarda değil aynı zamanda sosyal alanlarda da kıymetli eserler oluşturmuşlardır. Geniş bir coğrafyayı kumanda eden Selçuklular, yönetimi altındaki tebaanın sağlığına büyük önem vermişlerdir. Hastalıkların sadece kişilerin yaşamı için değil, toplumun geleceği için de hayati bir durum arz ettiğinin farkında olan Selçuklu Sultanları ve devlet adamları, halk sağlığını hizmeti kendilerine vazife addetmişlerdir.

Türkler merhametli ve insani yardım duyguları gelişmiş bir toplum olarak Anadolu ve etrafında sayısız darüşşifalar yaptırmış ve ücretsiz olarak halkın yararına sunmuşlardır. Bu darüşşifalarda kaynağını Orta Asya tıbbı ve İslam tıbbından alan pratikler, yerli ve yabancı hekimlerin uzun süren tecrübeleri ile birleştirilerek uygulanmıştır. Genellikle manevi tedavinin ağırlıklı olduğu Orta Asya tababeti ile koruyucu hekimlik uygulamasının var olduğu İslam tıbbı her yönüyle Selçuklu tıbbını etkilemiştir.

Söz konusu alanda daha önce yapılmış çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Var olan bilgiler ise dağınık ve yetersizdir. Araştırma konumuzun seçilmesinde de bu hususlar en büyük etken olmuştur. Az sayıdaki araştırmalardan özellikle A. Haydar BAYAT'ın "Tıp Tarihi" isimli eseri bizim için yol gösterici olmuştur. Bununla birlikte hastalıklarla ilgili ana kaynaklar genelde Arap ve Süryani eserleri olmuştur.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde Selçuklu tababetini oluşturan köklerin temelleri iki ana başlığa ayrılarak incelenmiştir. Selçuklular zamanına gelinceye kadar ki dönemde hastalıkların teşhisi, hekimler ve hastalıkları tedavileri ele alınmıştır. İkinci bölümde çalışmamızın ana konusunu teşkil eden Selçuklu dönemi hastalıkların tedavileri ve Selçuklu toplumunda da çok geniş yer tutan halk hekimliği konusu işlenmiştir. Üçüncü bölümde ise, dönemdeki tıbbî gelişmeler ve darüşşifalardaki hizmetler hakkında malumatlar

verilmiş ve sağlanan tıbbî gelişmelerin Avrupa'yı etkilemiş biçimi açıklanmaya çalışılmıştır.

Proje çalışma konumun belirlenmesinde ve çalışmamın yönlendirilmesinde önemli teşvik ve katkılarını gördüğüm kıymetli hocam ve danışmanım Yrd. Doç. Dr. Emrullah KALELİ'ye gerek ders aşamasında değerli bilgi ve tecrübelerini bizimle paylaştığı için, gerekse de projemin hazırlık sürecinde göstermiş olduğu yakın ilgiden dolayı saygı ve şükranlarımı ifade etmeyi bir görev addederim. Bu arada sürekli benim yanımda yer alan ve projemi bitirmem hususunda her zaman beni motive eden sevgili aileme teşekkürlerimi sunarım.

Burcu YAMAN

ÖZET

SELÇUKLULAR ZAMANINDA HASTALIKLARIN TEDAVİSİ ve SAĞLIK HİZMETLERİ**Burcu YAMAN****Giresun Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 124 sayfa,
Ağustos, 2017**

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Emrullah KALELİ

Bu tezin amacı, Selçuklu Türk Tababetinin nasıl oluştuğunu anlatmak, bu oluşum sürecinde farklı inanç ve kültürlerle ait tecrübe birikimlerinden nasıl faydalandığını ele alarak incelemektir. Bu maksatla dönemin hasta ve hastalık anlayışını ortaçağ Hıristiyan dünyasında var olan hastalık mefhumuyla karşılaştırılarak anlamaya çalıştık hastaların iyileşmek ümidiyle devletin sunduğu sağlık hizmetlerinin haricinde yöneldikleri alternatif şifa kaynakları ve tedavi yöntemlerini ortaya koyduk.

Çalışmamız giriş hariç, üç ana bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde, İslamiyet öncesi Türk tıbbı ile İslami dönem tababeti sınıflandırılarak etüt edilmiştir. İkinci bölümde Selçuklular zamanında hastalıklar, teşhis, tedavi ve yöntemleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, Selçuklu Türklerinde hekimler, tıp eğitimi, sağlık hizmetleriyle alakalı bilimsel çalışmalar ile şifahanelerin Türk tababetindeki gelişimi ve kazandırdıkları anlatılmıştır.

Sonuç bölümünde de tüm bu gelişmelerin birer sentezi yapılarak Selçuklu dönemi hastaya ve hastalıklara verilen önem değerlendirilmiş, Selçuklular zamanındaki ilmî gelişmeler ve bu dönemde inşa elden sağlık ve sosyal müesseselerinin diğer uygarlıklara örnek olduğu anlatılmış ve sağlık hizmetlerinde edinilen tecrübelerin daha sonraki dönemlerdeki Türk ve İslam tıbbına katkıları ifade edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Selçuklular, Tababet, İlaç, Sağlık Hizmetleri, Darüşşifalar.

ABSTRACT

**TREATMENT OF DISEASES AND HEALTH CARE IN THE TIME OF
SELJUKS**

Burcu YAMAN

**Giresun University, Department of History, Master Thesis, 124 pages,
August, 2017**

Supervising Professor: Asst. Prof. Dr. Emrullah KALELİ

The aim of this thesis is to explain how the Seljuk Turkish Tablet is formed and to examine how it is benefited from the experience of different beliefs and cultures during this formation process. For this purpose, we have presented alternative sources of healing and treatment methods other than the health services provided by the state in hopes of improving the patients who were trying to understand the illness and disease concept of the period compared with the concept of disease existing in the world of medieval Christianity.

Our work is made up of three main parts, excluding introduction. In the first chapter, pre-Islamic Turkish medicine and Islamic period medicine were studied and classified. In the second part, the diseases, diagnosis, treatment and methods in the Seljuk period were discussed. In the third part, it is explained that physicians in Seljuk Turks, scientific studies related to medical education and health services, and the progress of Turkish sanitary wares and their acquisitions.

In the conclusion section, all of these developments were synthesized and the significance given to the patients and diseases of the Seljuk period was evaluated. The scientific developments in the Seljuk period and the health and social institutions built in this period were mentioned as examples of other civilizations and the experiences acquired in health services expressed the contributions to Turkish and Islamic medicine in later periods.

Key Words: Seljuks, Medicine, Drug, Health Care, Hospitals.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VII

GİRİŞ	1
--------------------	----------

BİRİNCİ BÖLÜM**SELÇUKLU TIBBININ TEMELLERİ**

I. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TIBBI	3
A. Gök Tanrı İncında Tıp	4
B. Şamanizm İncında Tıp	6
C. Hunlarda ve Göktürklerde Tıp	10
D. Uygurlarda Tıp	12
E. Orta Asya Türk Tıbbında Tedavi Uygulayıcıları: Otaçılar	19
F. İslamiyet Öncesi Türk Tıbbında Tedavi Yöntemleri	21
G. İslamiyet Öncesi Orta Asya'da Sağlık Kuruluşları	23
II. İSLAM TIBBI	24

A. İslam Tıbbının Temelleri.....	25
B. Temizliğin Önemi	28
C. Beslenme	30
D. Bulaşıcı Hastalıklar.....	33
E. Tıbb-ı Nebevî	35
a. Tıbb-ı Nebevî’de Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri	36
b. Tıbb-ı Nebevî’de Hekimlik	38
F. Abbasiler’de Tıbbî Gelişmeler	40

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARDA HASTALIKLAR VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ

A. SELÇUKLULARDA HASTALIKLARA BAKIŞ	43
I. SELÇUKLULARDA TIBBÎ TEDAVİLER.....	44
A. Selçuklularda Salgın Hastalıklar ve Tedavi Şekilleri	44
a. Veba	46
b. Çiçek Hastalığı	49
c. Sıtma	50
d. Cüzzam	51
B. Selçuklularda Diğer Hastalıklar ve Tedavi Şekilleri	53
a. Verem	53
b. Sara Hastalığı	54

c. Kulunç	55
d. Göz Hastalıkları	56
e. Nıkrıs	57
II. SELÇUKLULARDA HALK HEKİMLİĞİ	58
A. Selçuklularda Halk Hekimliğinde Tedavi Yöntemleri	61
a. Bitkisel Kökenli Tedavi (Fitoterapi)	62
b. Hayvansal Kökenli Tedavi (Opoterapi)	66
c. Madensel Kökenli Tedavi	68
d. Mineral Kökenli Tedavi	69
e. Kutsal Mekanlar	71
f. Majistik Tedavi	71
g. Mistik Tedavi	73
h. Hacamat	74
B. Müzikle Tedavi	75
a. Müzikle Tedavinin Esasları	75
b. Selçuklularda Müzikle Tedavi	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULARDA TIBBÎ GELİŞMELER ve HİZMETLER

I. SELÇUKLULARDA SAĞLIK KURUMLARI ve TIP EĞİTİMİ	83
A. Selçuklularda Sağlık Kurumları	84

a. Selçuklularda Sağlık Kurumlarının İşleyişi ve Sağlık Hizmetleri	89
b. Darüşşifalarda Hasta-Hekim İlişkisi	92
c. Örnek Bir Tıp Merkezi: Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi (Kayseri Tıp Sitesi, 1205-1206).....	94
B. Selçuklularda Tıp Eğitimi	97
II. SELÇUKLULAR DEVRİNDE YETİŞEN BAZI HEKİMLER VE ESERLERİ	102
III. SELÇUKLULAR ZAMANINDA SAĞLANAN TIBBÎ GELİŞMELERİN AVRUPA'YA ETKİSİ	107
SONUÇ	110
KAYNAKÇA	115

KISALTMALAR

A.g.e	Adı Geçen Eser
A.g.m	Adı Geçen Makale
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Bkz.	Bakınız
b.	bin, ibn
C.	Cilt
Çev.	Çeviri
DİA	Türkiye Diyânet İslâm Ansiklopedisi
İA	İslam Ansiklopedisi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Mad.	Madde
S.	Sayı
s.	Sayfa
trc.	Tercüme
TDK	Türk Tarih Kurumu
Haz.	Hazırlayan

GİRİŞ

Hastalıkların tarihi, insanlık tarihi ile aynı paralelliktedir. İnsanoğlu, tıpkı diğer bela ve sıkıntılar gibi, milyonlarca yıldır karşılaştığı hastalıklarla da mücadele etme çabası içerisinde olmuştur. Bu mücadele ve çözüm bulma arayışlarının doğal bir sonucu olarak da tıp ilmi, insanlığın yıllarca edindiği bilgi birikiminin sonraki nesillere aktarılmasıyla varlığını koruya gelmiştir.

Tarih boyunca hastalıklar, insanlar için büyük tehlike teşkil etmiş ve insanoğlu bu hastalıklarla baş etmenin yollarını araştırmıştır. Bu bağlamda tıbbın tarihini tarih öncesi çağlardan başlatılması da yanlış olmayacaktır. Dünyanın en eski uygarlıklarında tıp ilmi, en erken gelişen kültürlerden biri olmuştur. İnsanlık gözlem yaparak, deneme-yanılma yoluyla birtakım tedaviler uygulayarak, kuşaktan kuşağa bilgi aktararak hastalıkları tedavi etmenin yollarını aramıştır. Genelde mistik ve animistik özellik taşıyan tıbbın yanı sıra, maddi tedavi yöntemleri de her geçen dönemde gelişme göstermiştir.¹

Tıbbın tarihi evrimi incelendiğinde büyük çeşitliliğin olduğu anlaşılmaktadır. Kültür, ekonomi, âdetler, sosyal yapı gibi birçok etmen sağlık hizmetlerinin belli bir standarda oturtulamamasına neden olmuştur. Tarihteki hemen hemen bütün uygarlıklarda hastalıkların nedeni dinsel bir olguya bağlanmıştır. Selçuklu öncesi Eski Türklerde sağlık Gök Tanrı'nın bir lütfu olarak görülürken, hastalıklar da Gök Tanrı'ya karşı çıkılması sonucu oluşan bir durum olarak kabul edilmekteydi.² Şamanizm'de de hastalıklara aynı şekilde yaklaşılmıştır. İnsanların hastalığa yakalanmasının yegâne sebebi olarak kötü ata ruhları gösterilmiştir. Şamanlar ise Tanrılarla birtakım ayinler sayesinde irtibata geçerek, hastaya bulaşan kötü ruhun vücuttan atılmasını sağlardı.³ Orta Asya Türk tıbbında sadece mistik tedavi yer almıyordu. Aynı zamanda maddi tedavi uygulayıcıları "Otacı", "Emçi" ve "Atasagun" gibi bazı hekimler de vardı. Bu

¹ Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, Say Yayınları, İstanbul 2010, s. 25.

² Emel Esin, **Türk Kültür Tarihi**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997, s. 21.

³ Harun Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", **Türkler**, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 261.

hekimler, şamanların aksine bitki ve hayvan kaynaklı ilaçlar hazırlayarak muhtelif hastalıkları tedavi etmekteydiler. Söz konusu durum Uygurlarda daha sistemli hale gelmiştir.

Selçuklu dönemi ilmi, İslam medeniyetinden ayrı telakki edilemez. İslam medeniyeti birçok bölgeyi doğrudan doğruya etkileyerek, dönemin kuvvetli ilim merkezlerini meydana getirmiştir. İslam dünyasında hastalık araştırmaları başlangıçta geleneksel olarak edinilmiş bilgilerin toparlanılmasından oluşmaktaydı. Bu arada, hastalıklara tıbbî tedavi uygulamaları doğal ve geleneksel bilgilere dayanıyordu. Bitkilerin şifa verici özelliğinden yararlanıldığı gibi, Hz. Peygamberin çeşitli zamanlarda verdiği öğütler ve tavsiyeler de önemli yer tutmuştur. Hadislerde, “İnsanların en hayırlısı, insanlar için en faydalı olandır” anlayışı doğrultusunda Müslümanlar, sosyal yardım kurumları yapmayı kendilerine kutsal bir vazife edinmişler ve ülkelerini bu müesseselerle donatmışlardır.⁴

Selçuklular döneminde inşa edilen hastaneler, kendilerinden önceki dönemlerde yapılan sağlık kuruluşlarından daha gelişmiş düzeydedir. Bu kurumlarda hastaların tedavisinin yanında hem teorik hem de pratik tıp eğitimi de verilmiştir. Verilen tıp tahsili ile alanında uzman hekimler, ünlü mütehassıslar yetiştirilmiş ve bu uzman hekimler zamanla Selçuklu tıbbının ana yapısını belirlemiştir. İyi tahsil görmüş hekimler her zaman taltif edilirken, yanlış teşhis ve tedavi uygulayanlara ise asla müsaade edilmemiştir. Selçuklu toplumu da sıhhati saadetin bir müjdeleyicisi olarak kabul etmiş ve bunu bir nimet olarak görmüştür. Bu nedenle de memleketlerinden yiyeceklerine kadar her şeylerini temiz tutmaya, hastalık unsuru hiçbir şeyi barındırmamaya gayret göstermişlerdir.⁵ Bu açıdan Selçuklu medeniyeti hem Doğuyu hem de Batıyı etkilemiştir.

---

⁴ Hüseyin Gazi Topdemir, “İslam Dünyasında Tıp”, **Bilim ve Teknik**, Ağustos 2012, s. 90.

⁵ Ahmet Süheyl Ünver, **Selçuk Tababeti: Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Orta Zamanda Türk Devletleri Tababeti Tarihi. XI. ve XIV. Asırlar**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1938, s. 19.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU TIBBINİN TEMELLERİ

I. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TIBBI

İslamiyet'in kabulünden önceki Türkler hakkındaki edinilen bilgiler oldukça azdır. Göçebe yaşam koşulları bu durumun en önemli nedenidir. O dönem hakkındaki bilgileri Çin kaynaklarından, Türk destanlarından ve bulunan arkeolojik kalıntılardan elde edebiliyoruz. Türklerin ilk ana yurdu olarak bilinen Orta Asya, ya da diğer bir tabirle, Türkistan, Güney Sibiryaya, Doğu ve Batı Türkistan'ı içine alan, Tanrı Dağlarının güneyinde ve Cungarya Bozkırlarının kuzeyinde kalan bölgenin adıdır.⁶ Uygur Türklerinin kabul ettikleri Mani Dini'nin etkisiyle yerleşik yaşama geçmesine kadar bu bölgede hâkim olan göçebe yaşam kültürü, Türk topluluklarında ilmî anlamda bir tıp anlayışının oluşmasına izin vermemiştir.

Bozkır Kültürü gereği doğaya yakın yaşayan ve savaşçı bir ruha sahip olan atalarımız, sağlık sorunlarını halk hekimliği ile gidermeye çalışmışlardır. Onlara göre, evde bir hastalıktan ya da yaşlılıktan ötürü ölmek utanç verici bir durum iken, düşmana karşı bir savaşta ölmek ise onur verirdi. Bu onurdan kendilerini alıkoyacak ya da hayatlarına devam etmelerine engel olacak bir hastalıkla karşılaştıkları zaman ise dönemin şartlarına göre oldukça pratik sayılabilecek bazı uygulamalarda bulunmuşlardır.⁷ Bu uygulamalar oldukça sınırlı tedavi yöntemleriydi. Örneğin, Hunlarda bir kişi hastalandığı zaman, hastanın kan dolaşımını hızlandırmak amacıyla bazen bir taş ısıtılıp hastanın üzerine konulur, bazen de toprak üzerinde ateş yakılıp toprak iyice ısıtıldıktan sonra hasta bu sıcak toprak üzerine bırakılırdı. Bununla birlikte yara üzerine misk otu ile dağlama yapılır, ağırlı yerin üzerindeki kan damarları çizilerek, kötü ruhların musallat olduğu kanın bedenden dışarıya akması sağlanırdı ve sonrasında da gök, yer, dağ

⁶ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 1.

⁷ Ali Haydar Bayat, **Tıp Tarihi**, Sade Yayınları, İzmir 2003, s. 203.

ve ırmak ruhlarından medet umulurdu.⁸ Onların, belirli hastalıklarda kullandıkları sistemli bir ilaçları yoktu. Bu nedenle, İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk tıbbını, uygulanan tedavi metotlarına, yöntemine ve teşekküllerine göre iki grupta toplayabiliriz: Birinci grupta “Kam” (Şaman) ve “Baskı” olarak adlandırılan ve Şamanların sihirselle tedavi yöntemlerini uygulayan büyücü hekimlerin yürüttüğü tıbbi anlayış yer alır. İkinci grupta ise, “Otacı”, “Emçi” ya da “Atasagun” olarak adlandırılan hekimlerin ilaçlarla ya da diğer tedavi yöntemlerini kullanmalarıyla oluşturulan tıbbî anlayış yer almaktadır.⁹

İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk tıbbı, otacıların, hekimlerin ve kam olarak adlandırılan din adamlarının yürüttükleri tıp anlayışı olarak ikiye ayrılmış ayrıca din adamı kimliği ile hekim kimliğini de iç içe geçmiş durumdadır. Ancak İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk Tıbbını sihirselle ve maddi olarak ikiye ayırmak yanlışlığa yol açabilir. Çünkü sihrin nerede bitip pozitif tıbbın nerede başladığı sorusunun cevabı oldukça zordur.

A. Gök Tanrı İnancında Tıp

Bir yaratıcıya iman, tüm toplumlarda olduğu gibi bütün Türk Topuluklarında da önemli bir yer almıştır. Eski Türk yaşantısında Tanrı inancı her zaman merkezde olmuştur. Kökeni bilinmeyen “Tanrı” kelimesi, farklı Türk topluluklarında her bölgenin fonetik özelliklerine göre Yakutlarda “Tangara”, Kazan Türklerinde “Teri”, Soyonlarda “Ter”, Çuvaşlarda “Tura” veya “Tora”, Moğollarda “Tenggeri” gibi farklı yapılarla bürünmüşse de asli formunu koruyarak Türklerin kabul ettiği bütün dinî sistemlerde yerini almıştır.¹⁰

Eski Türklerin kabul ettikleri din, Gök Tanrı dinidir. Gök Tanrı dini, göçebe bozkır topluluklarının inanç sisteminin merkezini oluşturmaktadır. Tanrı, Türklerin yaşamına direkt olarak etki etmektedir. Yaratıcı ve Kadir-i Mutlak olarak kabul edilen Gök Tanrı, insanların kaderini doğrudan doğruya

⁸ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 204.

⁹ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 205.

¹⁰ Abdülkâdir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul 1976, s. 18.

etkilemekteydi. İnsanlara bağışladığı kut (iktidar) ve ülüğü (kısmeti) değerini bilmeyenlerden geri almaktaydı.¹¹ Buyruklar vererek iradesine uyanları onurlandırmakta, iradesine boyun eğmeyenleri ise cezalandırmaktadır.¹² Sıhhatli olmak da Gök Tanrı'nın bir onuru olarak kabul edilmekle beraber hastalık, Gök Tanrı'ya karşı çıkılması veya Gök Tanrı'nın hoşuna gitmeyecek bir davranışta bulunduğu zaman ortaya çıkmaktaydı. İkinci Gök Türk Devleti Kağanı, Tardu Kağan, bir seferinde askerleri ve hayvanları arasında hastalık çıkmasını Tanrının bir gazabı olarak görmüştür.¹³ Böyle durumlarda kamlar aracılığıyla Gök Tanrı'ya kurbanlar sunulmaktaydı.

Gök Tanrı inancında din görevlisine kam (kâhin, şifacı, büyücü, ıslah eden, hâkim, hikmetli, vakur, ağırbaşlı, akıllı, filozof, bilge kişi vb.) denilirdi.¹⁴ Kam, kendi nefesine yönelik çalışmada bulunmaz. O, kendine inananlar için vardır. Kamlar insanların bahtını okur bir şeyler söylerler, ama hiçbir zaman her şeyi bildiklerini iddia etmezler. Çünkü ayinlerinin sonunda: “Bundan ötesini Gök Tanrı bilir” derler.¹⁵ Gök Tanrı inancında, kamlar her zaman pozitif düşünürler ve bunu kendilerine düstur olarak belirlerler. Türk devletlerinde zamanla kam yerini tıbbi bilen, eğitim görmüş ve tedavi eden hekim tipine bırakmıştır. Bu hekimler “otacılar”dır. Otacı kelimesi otamak (tedavi etmek), ot (bitki, ilaç) kelimelerinden türemiştir. Otacı iyi bir eğitim alıyor ve isabetli tedavileriyle hastalar tarafından büyük saygı görüyordu.

Hastalığı dua, tütsü, müzik ile trans haline geçerek teşhis eder ve kendine has metotlarıyla (korkutmak, soğuk suya sokmak, tütsülemek vb.) ve kendi yaptığı ilaçlarıyla tedavi ederdi. Hastanın sağlamlarla teması kesiliyor, ayrı bir çadırda bakılıyordu. Hastanın eşyaları kızgın ateşten geçirilerek mikroplardan arındırılması amaçlanmıştır. (Ateşin temizleyici olduğuna inanılıyor ve böylelikle bulaşıcı hastalıkların yayılmasına mani olunuyordu).

¹¹ E. Esin, **Türk Kültür...**, s. 21.

¹² İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 26.

¹³ Osman Turan, **Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 10.

¹⁴ Günnur Yücekal Ermetin, **Mevlevilikte Şamanizm İzleri**, Töre Yayınevi, İstanbul 2009, s. 23.

¹⁵ G. Ermetin, **Mevlevilikte...**, s. 49.

B. Şamanizm İnancında Tıp

Şamanizm, çok eski dönemlerden bu zamana kadar dünyanın farklı toplumlarında farklı tarzlarda yaşaya gelmiştir. Bu inanç sistemi üzerinde devam eden en önemli tartışmalardan biri Şamanizm'in bir din olup olmadığı konusudur. Bu bağlamda Pratt, Şamanizm'in bir ideoloji, inanç veya din sistemi değil, yalnızca Şaman aktivitelerini ve uygulamalarını içeren hayatı anlama çabası olduğu yönünde fikir belirtmektedir.¹⁶ Türkolog olan Jean Poul Roux da, dinin Şamanizm'den daha geniş kapsamlı bir yapısının olduğunu, bu nedenle de Şamanizm'in dinden ziyade, bir ritüeller pratiği olduğunu ifade etmektedir.¹⁷ Bazı araştırmacılar ise zaten dinin, inanç doğrultusunda harekete geçme ve hayatı anlamlandırma çabası bulunduğunu söyleyerek Şamanizm' in esasında bir din olduğunu savunmaktadırlar.¹⁸ Dinler tarihçisi olan Mircea Eliade de, diğer tarihçilere katılarak Şamanizmi bir din olarak kabul etmektedir.¹⁹

Şamanizm'de din görevlisi şamandır. Şaman kelimesinin uzun süren köken bilimsel araştırmalar sonucunda Tunguz kökenli bir kelime olduğu kanaatine varılmıştır. Türkçedeki yaygın şekli ise *kam*'dir. "Şaman" adı, büyücü, sağaltıcı (iyileştirici, tedavi uzmanı), sihirbaz, kâhin gibi farklı kavramlarında karşılığı olmuştur. Ancak şamanlar, ruhlarını maddi dünyadan ayırarak ruhlar âlemine geçirebilmeleri ve diğer ruhlarla iletişim kurabilmeleri ile diğer sağaltıcılardan ayrılmaktadırlar. Şaman, kendi hususi yöntemleri sayesinde ulaştığı vecd hali içinde ruhunun göklere yükselmek, yer altına inmek ve o bölgelerde dolaşmak üzere bedeninden ayrıldığını iddia eden bir trans ustasıdır.²⁰ Bu sayede şamanlar toplumda çok değer verilen, saygı gösterilen bir konumda olmuştur. Şamanlar sadece toplumun maddi ve manevi sağlığını korumak için tedavilerde bulunmazlar aynı zamanda olabilecek hastalıkları önlemeye çalışır, hasadın bol ve bereketli olmasını sağlar, belaları uzak tutmayı çalışır ve savaşlarda başarıyı çağırırlardı.

¹⁶ Christina Pratt, **An Encyclopedia of Shamanism**, The Rosen Publishing Group (1. Ed.), New York 2007, s. 6-25.

¹⁷ Jean Poul Roux, **Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm**, Kabalcı Yayınevi (1. Baskı), İstanbul 1999, s. 28.

¹⁸ Michel Perrin, **Şamanizm** (Çev. Bülent Arıbaş), İletişim Yayınları (6. Baskı), İstanbul 2013, s. 12-93.

¹⁹ Mircea Eliade, **Şamanizm** (Çev. İsmat Birkan), İmge Yayınevi (3. Baskı), Ankara 2014, s. 17-325.

²⁰ M. Eliade, **Şamanizm**, s. 82.

İslam Öncesi Dönemde bu inanç sisteminde yaşayan Türkler, sağlığın ve hastalığın doğadaki iyi ve kötü ruhlar arasındaki dengeye bağlı olduğuna inandıklarından, ruhlar âlemi ile insan âlemi arasındaki aracılığı şamanlar yapmıştır. Şaman veya Türkçe'deki yaygın ismiyle kam, toplumda önemli bir yere sahipti. Kamların görevi, ruhun yitirilmesi ya da kötü ruhların insan ruhunu çalmasıyla ortaya çıkan hastalıkları tedavi etmek ve ölenlerin ruhlarının öteki dünyaya gidişine eşlik ve yardım etmektir.²¹ Bunların yanı sıra yağmur yağdırmak, gelecekte haber vermek, fal bakmak, büyü yapmak, bitki ve hayvanların çoğalmasını sağlamak, kısırlığı tedavi etmek, mevsim ritüellerini düzenlemek, bereketi artırmak gibi sihirsel işlemlerle de uğraşırlardı. Bir diğer görevleri ise kurban sunumlarıdır. Sunulan kurbanların doğru yere gitmesi için ruhlara rehberlik etmek amacıyla kurban sunma törenlerinde de yer almışlardır.

Şamanlar, kuralları gereği bireysel düşünemezler. Kendi çıkarları için harekete geçmezler ancak toplumsal olaylarda yer alırlar. Ateş üzerinde otorite kurması, hastalanan yani ruhu çalınan ya da ruhuna kötü ruh tesir eden kişilere şifa vermesi, ölümlerin isteklerini yerine getirerek zararlarını önlemesi ancak şamanın trans halindeyken gökteki iyi ruhların tanrısı "Bay Ülgen" ile yeraltındaki kötü ruhların tanrısı "Erlik Han" ın yanına gitmesiyle gerçekleşmektedir.²² Şaman vecd halindeyken evlerin etrafından ayrılmayan ata ruhunun uzaklaşmasını sağlamaya çalışmaktadır. Çünkü onlara göre insanların hastalanmasının tek sebebi evlerin çevresinden ayrılmayan bu kötü ata ruhlarıdır. Tedavinin gerçekleşmesi ancak iyi ata ruhlarıyla mümkün olabilmektedir. Ata ruhlarıyla irtibata geçebilen tek kişi ise şamanlardır. Kötü ruhların insanlara ve hayvan sürülerine hastalık getirmemesi ata ruhlarının isteklerinin yerine getirilmesi ile mümkündür. Bu istekleri de ancak şamanlar bilebilirlerdi. Tedaviler ise ancak kötü ruhların hasta vücudundan dışarı çıkarılması ile mümkündür. Kötü ruhun vücuttan çıkması işlemi Türk medeniyetinde trepanasyon²³ işlemine rastlanılmamıştır. Şamanlar kötü ruhun

²¹ Ali Haydar Bayat, **Tıp Tarihi**, Pınarbaşı Yayınevi (Genişletilmiş 3. Baskı), İstanbul 2016, s. 240.

²² Harun Güngör, Ünver Günay, **Türklerin Dini Tarihi**, Rağbet Yayınları (5. Baskı), 2009, s. 83.

²³ Tedavi ya da büyüsel amaçlarla canlı bir insanın kafatasında keskinleştirilmiş bir aletle delik açma, kafatasından bir kemik parçası çıkarma işlemine Trepanasyon denir.

vücuttan çıkması için daha çok müzik çalma, saç saçma veya kurban kesme gibi birtakım dinî ve mistik uygulamaları tercih etmekteydiler.

Hastalıklardan korunmak ve arınmak için yapılan tedavi ayinlerinde, hasta ortadaki ateşin yanına yatırılır, üzerinde sembolik figürler bulunan elbisesi, maskesi ve sihirli olduğuna inanılan davuluyla şaman, kendine has özel yeteneklerini kullanarak hastanın karşısında ayin yapardı.²⁴ Mistik bir işlem olan müziğin tedavide önemli bir yeri vardı. Şamanlar tedavi sırasında kendilerine yardımcı olması için ruhları çağırmak amacıyla davul, kopuz, kamçı, su gibi araçları kullanmaktadırlar. Hastanın etrafında dönerken kendinden geçen şaman, ruhlar âlemine yaptığı zorlu yolculuğun sonunda kötü ruh Erlik'in huzuruna çıkar ve hastanın tutsak edilen ruhunu kurtarmak için can yerine can vererek geri isterdi. Ayinde en önemli safha, hastanın ruhunu kurtarmak için kurban belirleyip hastalığı hayvana naklederek kişiyi sağlığına kavuşturmaktır.²⁵ Kurbanlar kanlı veya kansız olurdu. At ise en önemli kurbandır. Hastalıkların çeşidine göre kurban edilen atların da renkleri de değişmektedir. Gök at, baş hastalıkları; boz at karın ve göğüs hastalıkları; doru at, verem; sarımtırak atlar da romatizma için kurban edilmektedir.²⁶ Kötü ruh "Erlik" salgın hastalıklara neden olur ve kurban vermeye zorlamak için kişiye çeşitli musibetler gönderirdi. İnsanlar da onun isteklerini yapmazlarsa kötülöklere maruz kalır ve hastalanırlardı.

Sadakat yemini ile göreve başlayan şamanın genellikle tıbbi uygulamaları dinî bir çerçeve dâhilinde idi. Vücutun korunmasını sağlamada temel uygulama "dua" idi. Bu bakımdan pozitif manada bir tıp anlayışından söz etmek mümkün değildir.

İslam Öncesi Türk tıbbında, kötü ruhların yalnızca hastanın bedeninde kalmayıp sağlıklı kişilere de geçebileceğine inanılırdı. Bu nedenle de hemen hemen her türlü hastalığın bulaşıcı olabileceği telakki edilir, hastanın tedavisi ve bakımı özel çadırlarda yapılırdı.²⁷ Vücutuna kötü ruhun girmesinden dolayı

²⁴ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 241.

²⁵ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 241.

²⁶ Müge Demir, "Şamanizm'de Hastalık Kavramı ve Tedavi Yaklaşımları", **Lokman Hekim Dergisi** 2016, Sayı: 6, s. 22.

²⁷ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 241-242.

hastalanan kişi, bu ruhun toplumdaki diğer insanlara sirayet etmemesi için, gereken yiyecek ve içecek ihtiyacı ile birlikte, toplumdan tecrit edilirdi.²⁸ Bir çeşit ilkel karantina diyebileceğimiz bu uygulama sırasında hasta sağlığına kavuşana kadar, onunla kimse ilgilenmezdi. şaman haricinde hastanın bulunduğu çadıra diğer insanların girişi engellenirdi. Hastanın yanına su ve ekmek konulur, hastaya yaklaşılmazdı. Hasta insanın mali durumu iyiyse kendisinin bakım ve tedavisiyle ilgilenmesi için hizmetçiler veya esirler tutabilirdi. şayet hastanın hizmeti tutabilecek durumu yoksa böyle bir durumda da hasta iyileşene ya da ölene kadar toplumdan ayrı kalmak zorundaydı.²⁹ çadırdaki hasta olduğunu belirtmek için de, adının önüne mızrak dikilirdi.

Hastalıklar zaman zaman orduda da baş göstermiştir. Ordugāhtaki birinin hastalanması durumunda adınının etrafına nöbetçiler konurdu. Bu adının hasta çadırı olduğunu belirtmek için ise ucuna kara keçe sarılmış bir mızrak ya da bir bayrak konulurdu. Bu durum orada hasta olduğunu ve tehlikenin mevcut olduğunu belirtmek için yapılırdı. Tedaviyi sürdüren şaman hariç, en yakınlarının dahi hastanın yanına girmesi yasaktı. Bunun nedeni ise, kötü ruhların veya rzgārın ziyaretçilerle birlikte içeri girebileceği endişesi vardı. Hasta ölürse olduğu yerde bırakılır, mekān terk edilirdi. Adeta bir tür karantinaya alınan hastaları toplumdan tecrit etme pratiği toplumun inançları doğrultusunda uygulanırdı.

şamanistler arasında hastalıkları uzaklaştırmak amacıyla sıkça kullanılan yöntemlerden biri de kurşun dkmedir (kut kuyma, kut dökme). Kurşun dökme, hasta kişinin mutluluğunu ve salahını geri döndürmek için yapılan büyüsel bir işlem olup günümüz Türk dünyasında özellikle cin çarpması ve büyüye karşı halā yaygın şekilde kullanılmaktadır.³⁰

Orta Asya Türk tababetinde kötü ata ruhlarının sebep olduğu hastalıklardan biri ise *uuklama*³¹ dır. Atalarımızın *uguk* dediği hastalık insanın dudaklarıyla

²⁸ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 241-242.

²⁹ Jean Poul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini** (ev: Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, Ankara 1994, s. 208.

³⁰ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 246.

³¹ Uçuk genellikle dudak, ağız ve burun delikleri çevresinde çıkan Herpes Simplex adı verilen virüsün sebep olduğu bulaşıcı bir hastalıktır. Bkz. A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2003, s. 65.

vücudunun çeşitli yerlerinde fiskeler şeklinde kabarcıklar oluşturan kötü bir ruhtur. Uçuk adlı ruhun ağız çevresindeki yemek artıklarını yediğine ve bu bölgelerde gezindiğine inanılırdı. Bu hastalığın tedavisinde şamanlar, bir bez parçasını hastanın başı üzerinde çevirip ateşe atar ya da ekmek parçasını uçuğa sürüp sonra da köpeklere yedirirlerdi. Başka bir yöntem olarak da hastanın üzeri örtülür, içine kömür ve tuz konmuş su püskürtülür sonra da bir bez ya da tavuk parçası başı üzerinde döndürülüp bir yere atılır ve arkaya bakmadan eve dönülürdü.³² Temel gaye kötü ruhları bedenden uzaklaştırmak olduğundan tedavi sırasında kullanılan bir diğer yöntem korkutmadır. Özellikle kadın şamanlar kötü ruhu korkutup kaçırmak için aniden cinsel organını gösterdikleri zamanlarda olmuştur.³³

Orta Asya Türk tababetinde müzik de tedavi amaçlı olarak kullanılmaktaydı. Hastanın vücuduna sirayet eden kötü ruhları kovmak için müzikle tedavi seans ve merasimlerini şamanlar yönetmekteydi. Şamanistler, müziğin cennetten geldiğine inanıp ve ilahi bir lütuf olarak gördükleri için hem kutsal sayıyor hem de kötü ruhları kovmak amacıyla ölen atalarının ruhları ile irtibata geçmek için bir aracı olarak görüyorlardı.³⁴ Daha önce hastalığı yüzünden toplumdan tecrit edilmiş olan ve bir nevi karantina altına alınmış olan hastanın müzikle tedavi edilip edilemeyeceğine şamanlar karar vermekteydi. Tedavi gerektiren durumlarda şamanlar yanlarında müzisyenlerini de getirirlerdi. Müzisyenler bir taraftan müzik aletlerini kullanırken diğer taraftan da kutsiyetine inandıkları su sesi ile arındırıcı etkisine inanılan tütsüyü yakarak hastanın iyileşmesine yardımcı olmaktaydılar.

C. Hunlarda ve Göktürklerde Tıp

Türk Tarihinde Büyük Hun (Asya) Devleti'nin kurulması, tarihte ilk defa Türk kavimlerinin bir bayrak altında toplanması bakımından büyük önem taşır.

³² A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 246.

³³ M. Demir, "**Şamanizm de ...**", s. 22.

³⁴ Ahmet Şahin Ak, "**Avrupa ve Türk-İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları**", Öz Eğitim Yayınları, Konya 1997, s. 3.

Hunlardan sonra tarihte önemli iz bırakan Türk devletlerinden birisi de Göktürk Devleti'dir. Bu devlet, İslamiyet Öncesi Türklerin kurduğu en önemli devletlerdendir. Orta Asya bölgesindeki Türkleri bir bayrak altına toplamayı başaran Büyük Hun Devleti ve yine bu devletin vârisçisi konumunda olan Göktürk Devleti, Türkistan coğrafyasında ortak bir kültürün oluşmasını sağlamışlardır.

Orta Asya'da ki geniş topraklara sahip olan Hun ve Göktürk Devletleri, "İpek Yolu" olarak bilinen meşhur ticaret yolunun büyük bir kısmını kendi sınırları içinde bulundurmaktaydılar.³⁵ Bu avantaj, adı geçen Türk Devletlerinin farklı ülkelerle farklı alanlarda iletişim halinde olmalarını sağlamıştır. Bu nedenle İpek Yolu güzergâhındaki devletlerin tıp uygulamaları birbirine benzer özellikler taşımaktadır. Hatta Orta Asya'dan Anadolu'ya yapılan göçlerle birlikte buna benzer tıp uygulamaları bugünkü anavatanımıza taşınmıştır.

Göktürkler halk sağlığına büyük önem vermişler ve çeşitli hastalıklar için değişik bitkilerden yaptıkları ilaçları kullanmışlardır. Bu bitkilerin çoğu yöresel bitkilerdir. Ender olarak da hayvansal droglara rastlanmaktadır. Hunlar ve Göktürkler, eşyalarının ve vücutlarının temizliği için, çeşitli bitkisel ve inorganik tuzlar kullanmışlardır. Bunlar daha çok kil denilen ve sabun gibi köpüren maddelerdir. Temizlik için çöğen otu gibi bazı otların da kullanılmış olduğu bilinmektedir. Bu otların çoğu daha sonra Anadolu'da da kullanılmıştır.³⁶

Hunların ve Göktürklerin ev ve çadır hayatları doğa şartlarına çok uygundu. Temizliğe çok önem veriyorlardı, âdetlerinde temizlik için yasak ve kaçınmalar yer alıyordu. Temizliği sadece vücut temizliği, giysi ya da çevre temizliği olarak görmemişlerdir. Onlara göre, vücut temizliği kadar ahlaki temizlik de önemlidir. İnsanlar ahlaken temiz olmazsa, sağlıklı olmaları da söz konusu olamaz.³⁷ Moğolistan'a giden Göktürk elçilik heyeti ülkenin pisliğini görünce "Biz hayvanların memleketine gelmişiz" diyerek geri dönmüşlerdir.

---

³⁵ Erhan Yoska, "Türkiye Selçuklularında XIII. Yüzyıldaki Tıbbi Gelişmeler", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2005, s. 47.

³⁶ Esin Kâhya, "Eski Türklerde Bilim", **Genel Türk Tarihi**, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 430.

³⁷ E. Kâhya, "Eski Türklerde...", s. 448.

Su, çok önemli idi. Suyun temizlik ve sağlık açısından öneminin farkına varan Eski Türkler, sıcak sulardan yani ılıca ve kaplıcalardan tedavi amaçlı yararlanmışlardır. Orta Asya Türk medeniyetinde hastalıklardan kurtulmak ve şifa elde etmek için “çerge” denilen ve deriden yapılmış hamamlar kullanılmıştır.³⁸ Sıcak suyun çıktığı bölgeye çadırlar kurulmak suretiyle bu tedavi usulü uygulanmaktaydı.³⁹ Çerge isimli bu ilkel yapılar, zaman sonra yerini Anadolu’da ihtişamlı Türk hamamlarına bırakacaktır. Bu tarz çadırdan olma hamamlar Harzemşahlar ordusunda, I. Alâeddin Keykubat zamanında Anadolu Selçuklularında, Akkoyunlular’da ve zamanla da Selçuklulardan Bizans’a geçerek kullanılmıştır.⁴⁰ Bizans’ta imparatorlar sefere çıktıkları sıralarda çadır hamamlarda banyo yapmışlardır.⁴¹

Türkler buldukları bölgelerde su kanalları inşa etmiş ve sıkça kullanmışlardır. Dengeli beslenip, daha çok mayalı ve fermenteli besinleri tercih ediyorlardı. Kurutma ve tuzlama ile gıdalarını saklamayı başarmışlardır. Hastalanan insanların sağlamlarla teması kesiliyor, ayrı bir çadırda bakılıyordu. Bir nevi karantina uygulaması vardı. Bu sayede bulaşıcı hastalıkların yayılmasına mani oluyorlardı.

D. Uygurlarda Tıp

Göktürk Hakanlığı’nın devamı olan ve kendilerine Dokuz Oğuz adı veren daha sonra da Göktürkler’den ayrılan bu Türk topluluğu Uygur Devleti’ni kurmuştur. 742 yılında Karluk, Basmil ve Uygurlar’ın ortak hareketi neticesinde Göktürk Kağanlığı yıkıldı. Müttefiklerini alt eden Uygurlar, 744’te kendi kağanlıklarını kurmayı başardı. Bayan Çor devrinde en parlak dönemlerini yaşayan Orhon Uygurları, Çin’e yardım göndererek An-lu-şan isyanını bastırdı.

³⁸İbni Bibi, (Hüseyn b. Muhammed Ali El-Ca’ferî), *El-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umuri'l-'Alâ'iyye*, (Nşr. A. S. Erzi) TTK Yayınları (I. Tıpkı Basım), Ankara 1956, s. 387.

³⁹E. Yoska, “*Türkiye Selçuklularında...*”, s. 48.

⁴⁰Arslan Terzioğlu, “*Türklerin Orta Asya ve Hindistan’ da Tesis Etmiş Oldukları Hastaneler*”, VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 11-15 Ekim 1976, Cilt: 2, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1981, s. 803.

⁴¹İbn Hacer, *Durar ul-kâmine*, Haydarâbâd 1929, s. 61; Geza Feher, “Türk Kültürünün Avrupa’ya Tesiri”, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, s. 317.

Orhon Uygur Kağanlığı devrinde yaşanan en önemli gelişme ise Kağan Böğü'nün 762'de Maniheizm'i kabulü olmuştur. Daha sonra zamanla da sonra da yerleşik yaşama geçerek Türk tarihinde ilkleri başlatmışlardır. Türk tarihine sayısız kitabe, yazıt ve kültürel eserler bırakan Uygurlar yerleşik hayata geçerek yegâne geçim kaynağı olarak tarım ve ticareti seçen ilk Türk topluluğu olmuştur. Şehir hayatına geçen ilk Türk Devleti olmasının yanında tarih, sanat ve kültürel yönlerden büyük bir medeniyet kurmuş ve günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Milattan önce "Altın Yolu", milattan sonra ise "İpek Yolu" olarak adlandırılan ticaret yolu sayesinde Asya ve Avrupa arasında maddi alışveriş yanında kültür alışverişi de gerçekleşmiştir. Uygurlar arasında yaygın olan tıp uygulamaları, Uygurlar'ın, Eski Türklerin geleneksel sağlık bilgisi ile Çin, Hint ve İslam alanlarındaki pratiklerden etkilendiğini göstermektedir.

Uygur tıbbı, gelişimi sırasında başka kültürlerden etkilenmiş olsa da, kendine has bir bakış açısına sahiptir. Eski Uygur Türklerinin tıp geleneği ilk aşamada, İslam öncesi Türk topluluklarındaki ortak gelenek ve uygulamalarla gelişmiştir. Türkistan'da yaşayan Türk topluluklarının, İslamiyet'ten önceki 3000 yıllık Şamanizm döneminde ve sonrasında Uygurlar'ın tıp anlayışı büyük gelişme göstermiştir.

Uygurlar Moğol hâkimiyetine girdikten sonra, sahip oldukları geniş tıp bilgileri nedeniyle devletin çeşitli kurumlarında görevlendirildi. Moğol Han'ı ve maiyeti, Uygur hekimlerince tedavi ediliyordu. Yine orduda Uygur hekimleri ve beslenme uzmanları çalışıyordu.⁴² Orta Asya coğrafyasında Moğollar'a medeniyet hocalığı yapan Uygurlar, aynı zamanda üstün bir tababete de sahiptirler. Bu tababet Çin'den Anadolu'ya kadar farklı kültür ve medeniyet merkezlerinde kendine yer bulmaktaydı. Günümüzde Anadolu'daki halk tababeti çoğu bakımdan Uygur tababetine benzemektedir.⁴³ Diğer Türk Toplulukları arasında tıp geleneği açısından Uygurlar her zaman farklı bir yere sahiptir.

⁴² Abliz Muhammet Sayrami, Abdurazak Tohti, "Yuan Hanedanında Ötken Meşhor Uygur Şehisler", **Xinjiang Helk Neşiriyati**, Urumçi 1991, s. 55-56.

⁴³ Ahmet Süheyl Ünver, **Uygurlarda Tababet VII- XIV üncü Asır**, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul 1936, s. 12.

Uygur tababeti, halk tababetinin daha da gelişmiş bir örneğini oluşturmaktaydı. Uygurların tıbbı daha çok halk hekimliği şeklinde idi. Halkın inançları ve gelenekleri tıp bilgisinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Orta Asya'daki Türk boylarının tıpla ilgili bilgileri ve hastalıklardaki tedavileri halk hekimliğine dayalı olarak yürütülmektedir. Uygurlar, ayrıca Çin ve Hint uygarlıklarındaki tıp bilgisinden çeviriler yaparak yararlanmışlardır. Ancak Uygur tıbbı her zaman Çin ve Hint gibi komşularının tıp anlayışından ayrı bir konumda olmuştur.

Uygur milleti, sağlıklarını korumak ve hastalıklarını tedavi etmek için “em- irem” (önleme-tedavi etme) yöntemini kullanmış, bu yöntem dâhilinde şifalı bitkilerden yararlanmışlar ve bu bitkilerin tarımını yapmışlardır. Uygurlar, hastalıklarının tedavisinde bugün “fitoterapi”⁴⁴ ya da diğer bir deyişle bitkilerle tedavi de diyebileceğimiz meyve, sebze ve otları da kullanmışlardır. Bu bitkilerin çoğu kendi vatanlarında yetişmekle birlikte elde mevcut olmayan bitkiler ise Çin ve Hindistan'dan tedarik edilmiştir. Bozkır yaşamının bir gereği olarak geçim kaynağının temeli olan hayvancılık tıp alanında da önemli droglarda kullanılmıştır. Uygurlar bozkırda karşılaştığı çeşitli türde hayvanları ve hayvansal ürünleri çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanmışlardır. Bugünün tıp dünyasında “opoterapi”⁴⁵ olarak adlandırılan bu uygulamalar, Uygur tıbbının esasını oluşturmaktadır. Uygurlar tıpkı bitkisel droglarda olduğu gibi hayvansal droglarda da kendi ülkelerinde bulunmayan hayvanları Çin ve Hindistan'dan ithal etmişlerdir. Daha sonrasında Uygurlar hazırladıkları bu ilaçları hem kendi ülkelerinde hem de ilaçların yapılmasında gerekli ham maddeleri aldıkları ülkelerde uygulamışlar ve böylece Uygur tababeti daha geniş kullanım alanlarına sahip olmuştur.

Uygurlar hastalıkların teşhis ve tedavisinde geçmişten gelen tecrübelerle büyük önem vermişlerdir. Tıbbî tedaviyi sıradan bir şekilde değil, bu tecrübî temeller çerçevesinde uygulamışlardır. Bitki ve hayvan kökenli ilaçlarla

---

⁴⁴ Fitoterapi: Bitkilerin çiçek, kabuk, kök, yaprak, öz suyu yolu ile yapılan tedavi araçları bilgisi.

⁴⁵ Opoterapi: Hayvanlardan alınan ve tedavide kullanılan, işleme tabi tutulan veya tutulmayan halleriyle her türlü ilacı hazırlama ilmine opoterapi ilmi.

hastalıklar tedavi edilirken, şamanların uygulamış oldukları manevi tedaviden çok daha ileri bir seviyede buldukları gözlemlenmiştir. Bu da hiç şüphesiz Uygurlar'ın medeniyet seviyesinin çok ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir.⁴⁶ Hastalığın seyrine göre uygulanacak olan tedavinin sıklığını ve süresini ayarlamışlardır.

Ateş, hava, su ve toprak birbirlerine zıt olmalarına rağmen doğaları gereği birbirlerini dengelemektedirler. Bu maddelerin insan vücudundaki etkileri sonucunda oluşan ve insanın yaşamsal faaliyetlerinin devam etmesi için gerekli olan sıvılara "hılt" denir.⁴⁷ Her hıltın farklı özellikleri vardır. Hılt dengesinin bozulması durumunda hastalıklar meydana gelir. Uygurlarda hastalıkların tedavisinde dört temel unsur, dört hılt ve dört mizaç vardır. Bu dört temel unsur sarı safra, kara safra, balgam ve kandır. Bu dört hılt veya sıvı her insanda farklı orandadır. Bazı insanda balgam bazı insanda kara ya da sarı safra fazla olmaktadır. Kimi insanda da ise bu balgamlar azdır. İnsanda hangi hılt baskınsa, ona göre mizacı gelişir. Örneğin, balgamı baskınsa balgami yani flegmonik, kara safra baskınsa melankolik, sarı safra fazlaysa kolik ve kan baskınsa sinirli bir mizaca sahip olmaktadır. İnsanların hiçbirinde bu hıltlar eşit değildir. Dolayısıyla insanlar gerçekte yapısal olarak belirli hastalıklara meyilli olarak dünyaya gelmektedir.⁴⁸ Bu da günümüzde araştırılan genetik yani kalıtsal etmenlere tekabül etmektedir.

Uygur tıbbına göre insan hayatı için 6 zorunluluk vardır: Hava, besinler, su, kabul etmek (yemek-içmek), boşaltım (yenilip-içilenleri dışarı atmak), hareket ve uyku. Hastalıkları iç ve dış hastalıklar olmak üzere iki sınıfa ayıran Uygur tıbbının kullandığı tedavi yöntemlerinden bazıları şunlardır:

- Perhiz (diyet) tedavisi,
- İlaç tedavisi,
- Destikare (cerrahi) tedavisi,
- Ruhî tedavi,

⁴⁶ A. Ünver, **Uygurlarda ...**, s. 13.

⁴⁷ Muhammed Ömer Nazar, "Uygur Tıbbı", **Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu 1**, Seçil Yayıncılık, İstanbul 2006. s. 45.

⁴⁸ Ayşegül Erdemir Demirhan, "Ahlat-ı Erbaa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1989, s. 23.

- Hareket (jimnastik) tedavisi,
- Masaj tedavisi,
- Su tedavisi,
- Buhar tedavisi,
- Kum ve güneşlenme tedavisi,
- Müzik tedavisi.⁴⁹

Uygurlardan günümüze kadar gelen Uygur harfleriyle yazılmış bir tıp kitabı vardır. İslamiyet öncesi Orta Asya Türk tıbbını, o dönemin tek yazılı kaynağı olan Uygur tıbbi metinlerinden öğrenebilmekteyiz. XX. yüzyılın başlarında İdikut'da keşfedilen bu yazmalar Reşit Rahmeti Arat tarafından yayınlanmıştır. 45 metinlik bu tıbbi Uygur metinleri incelendiğinde dönemin hastalık ve ilaç varlığı tespit edilebilmektedir.⁵⁰ Dili oldukça sade olan bu tıp metinleri hakkındaki en geniş bilgiye A. Süheyl Ünver'in çalışmalarından ulaşabilmekteyiz.

Günümüze kadar gelen bu tıp metinlerinde, körlük, göze pus inmesi, gece körlüğü gibi çeşitli göz hastalıkları, baş ağrısı, kulak problemleri, burun ve ağız rahatsızlıkları, solunumla ilgili hastalıklar, meme problemleri, kalp sorunları, kulunç ve çeşitli vücut ağrıları, deri hastalıkları, kırık çıkıklar, kadın hastalıkları, çocuk ve doğumla ilgili sorunlar, cinsel organ problemleri yani iktidarsızlık ve kısırılık gibi hastalıklar ile zihin hastalıkları ve bu hastalıklarla ilgili ilaçların hazırlanmasına ilişkin bazı reçete örnekleri bulunmaktadır.⁵¹ 1000 yıl önce yazılmış olmasına rağmen 29 çeşit hastalığın tedavisi için 88 ilaç tarifi verilmiştir. Uygur tıp metinleri, eski bilgilerin toplandığı halk tıbbı yanında özellikle Çin ve Hint tıbbının, çeviriler yoluyla Uygur tıp geleneğini etkilediğini göstermektedir.

Uygur tıbbi farmakoloji ilminde doğal ilaçlar “bitkisel”, “hayvansal” ve “madeni” olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktadır. Uygur tıbbında ilaç hazırlamaya da önem verilmiştir. Hazırlanan ilaç formlarından bazıları şunlardır: sufupi (toz), hap, kurus (tablet), macun (ince öğütülen bitkilerin balla karıştırılmış hali), cuvariş

⁴⁹ M. Nazar, “Uygur ...”. s. 47.

⁵⁰ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s.2 49.

⁵¹ Osman Fikri Sertkaya, “Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış”, **Uluslar Arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997, s. 49.

(kalın öğütülen bitkilerin balla karıştırılmış hali), teşviye (hamurla kaplanıp ateşte pişirilen ilaç), tahmiz (fırınlanmış ilaç), kaşkap (fazla kaynatılmayan ilaç), küşte (zehirli ilaçları zehirsiz hale getirme tekniği), hemire, sunun, humul, şurup, şerbet, çay, merhem, yakı, duman, sprey, fitil vs.⁵²

Uygurlar, hastalıkların tedavisinde kan almak, sulu ilaç içirmek, kulağa ilaç damlatmak, toz halindeki ilacı boruyla boğaza üfleme vb. yöntemler kullanmışlardır. İlaçlar çoğu kez et suyu, bal, yoğurt gibi çeşitli besinlerle karıştırılarak verilir. İlaçların kullanımında halk tıbbında çoğu kez yapıldığı gibi takribi miktarlar verilmez, belirli ölçüler esas alınır. Şeker, biber, kakule, susam yağı, nar, yoğurt, süt, balık safrası, yumurta vb. pek çok bitkisel ve hayvansal gıda madde şifa maksadıyla kullanılmıştır. Bunlar arasında majik düşüncüyü yansıtan kurt kemiği, geyik boynuzu gibi unsurlar da vardır. Metinlerde geçen Sanskritçe ilaç isimleri ise Hint tıbbının tesirini gösterir. Uygurca olmayan ilaçların yabancı kaynaklı olduğu söylenebilir. İlaçların saklanması dikkate alınan hususlar ise bu konuyla meşgul olmuş bir hekimler grubunun olabileceğini akla getirmektedir. İlaçla tedavi dışında kullanılan yöntemler de bulunmaktadır. Örneğin akupunktur sisteminden yararlanarak bazı hastalıkları iyileştirmek için dağlama yoluna gidilmiştir. Tıp metinlerinde geçen bazı reçete örnekleri: Hastalanan kişide göz puslanması varsa ve gözden soğuk gözyaşı akıyorsa böyle bir durumda hastalıklı göze sığır ödü sürülürse göz hemen berraklaşır. Kulak çınlamasında uskada, kabak çekirdeği, misk ve yumurta eşit miktarda alınıp yoğrularak kulağa damlatılırsa kulak çınlaması geçer. Kanaması durmayan burun için, eğrilmiş pamuktan bir miktar alınarak burun deliğine sokularak kan durdurulmaktadır. Ayrıca tarçın, misk ve safran buruna toz olarak üflenirse her türlü burun hastalığını geçirmektedir. Diş ağrısının hafiflemesi için zerdalinin çekirdeği dövülüp sirke ile karıştırılıp diş üzerine konulur. Uykusuzluk baş göstermesi halinde nafaka kökü, sudi çiçeği ve kebabe bitkilerinden eşit miktarda alınarak dövülmek ve yoğurda karıştırılmak suretiyle alına sürülecek olursa uykusuzluk hemen ortadan kalkar.⁵³

⁵² M. Nazar, "Uygur ...", s. 47.

⁵³ A. Ünver, *Uygurlarda ...*, s. 43-47, 89.

Uygur tıp metinlerinde yukarıda örnekleri verilen reçetelerin dışında ilaçların kullanım şekilleri, kullanım yerleri, miktarları ve tedavide kullanılan çeşitli bitki türlerinin özellikleri hakkında bilgiler verilmektedir. Bunların yanı sıra cerrahi müdahalelerde ve ilaçlı tedavilerde cerrahi ile ilgili olarak yarının dezenfekte edilmesi, ameliyattan sonraki bakım süreci, fazlalık etlerin kesilmesi gibi durumlar hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁵⁴ Bununla birlikte Uygurlar, zorunda kalmadıkça cerrahi müdahaleyi tercih etmemişlerdir. Bunun nedeni olarak da bilgilerinin yetersizliği değil, insan vücudunun bozulmaması gerektiğini savunmalarıdır. Çünkü insan vücudunda her organın belli bir yeri ve görevi vardır.

Tıpkı insan vücudunda olduğu gibi bitkilerin kullanılmasında da oran ve orantı çok önemliydi. Herhangi bir bitki bir hastalıkta çok yararlı olabiliyorken, başka bir hastalıkta son derece zararlı olabilmektedir. Ayrıca bir bitkinin sabah gösterdiği etki ile akşam gösterdiği özelliği aynı olmayabilir. İlaçların nasıl ve hangi dozda kullanılacağı da yine önem arz eden hususlardan biriydi. Uygurlar, hastalığın seyrine ve hastanın vücut durumuna göre tedavi uygulamışlardır. Her ne kadar bitkisel ilaçları tercih ediyorlarsa da, bunların yanı sıra hayvansal maddeleri de ilaç olarak kullanmaktaydılar. En çok süt ve süttten yapılmış olan droglar önemli bir yere sahiptir. İlaç olarak sadece at, inek ve koyun sütü kullanılmıyordu. Eşek sütü de ilaç olarak kullanılmıştır. Hayvanlardan çıkan hemen hemen bütün maddeler ilaç olarak kullanılmıştır. Uygurların kullandıkları ilaçların bazıları günümüzde de kullanılmaktadır. Bitkisel ve hayvansal drogların yanı sıra madeni kökenli droglarda kullanmışlardır. Cıvadan, kaya tuzu, siyah ve kırmızı tuzdan yararlanmışlardır. Özellikle cıvadan deri hastalıklarında fazlaca yararlanmışlardır.

Uygurlar hastalıkları tedavisi mümkün olanlar ve tedavisi mümkün olmayanlar olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Uygur tababetinin ilmî temellere dayandığını gösteren bir diğer önemli etmen ise içkinin sağlığa zararlı oluşudur. Uygur tıp metinlerinde şarapla ilgili olarak şuur kaybı, epilepsi hastalığı gibi insanı bilinçsiz hale getirci özelliğinin yanı sıra delilik yaptığı ve çeşitli hastalıklara neden olduğu hakkında bilgiler mevcuttur. Ayrıca şarabın

---

⁵⁴ E. Yoska, "Türkiye Selçuklularında...", s. 51.

kullanılmasından sonra vücudun şişebileceği ve ağrıların meydana gelebileceğini saptamışlardır.⁵⁵

Uygurların hastalıkların tedavisinde kullandıkları bir başka yöntem ise Uygurcada “Bianshi” denilen bir nevi akupunktur tedavisidir. Günümüzde Çinlilere ait bir uygulama olarak bilinen ve alternatif tıbbın önemli bir dalı olan akupunktur, dünyada ilk olarak Uygur Türkleri tarafından kullanılmıştır. İpek Yolu ile ticaret sayesinde akupunktur, Öncelikle Çin’e oradan da daha da geliştirilerek tüm dünyaya yayılmıştır. Dünyaya Çinliler tarafından tanıtıldığı için genellikle geleneksel Çin tıbbının önemli bir dalı olarak bilinmektedir. Uygurlara ait olduğu kazı alanlarında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu anlaşılmaktadır. Yapılan kazılarda Uygurca “Bianshi” yazan taş iğneler bulunmuştur. Uygurlar, bu taş iğnelerle vücudu dağlama ve hacamat yoluyla tedavi uygulamaktaydılar.⁵⁶ Modern tıpta alternatif tıbbın, en çok tanınan ve kullanılan yöntemlerinden biri olan akupunktur, başta migren olmak üzere depresyon, aksiyete bozukluğu, sigara ve alkol gibi zararlı maddelerin bırakılmasında, metabolizma bozukluklarında ve sistem rahatsızlıklarının tedavisinde etkili bir şekilde kullanılmaktadır. Dünyaca ünlü Türk hekimimiz İbn-i Sina’da, 1100 yıllarında akupunkturun öneminden ve hastalıkların tedavisinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir.

E. Orta Asya Türk Tıbbında Tedavi Uygulayıcıları: Otaclar

Otacı, *ot* kelimesinden türetilmiştir. Eski Türkçe’de *ot* kelimesi; tıbbi bitki, ilaç, zehir ve kendiliğinden yetişen bitki anlamlarındadır. *Otacı* ise, otamak yani ilaç yapmak fiilinin köküne meslek bildirme eki olan “-cı- ci” eki getirilerek türetilmiş Türkçe bir kelime olup, günümüzde kullandığımız doktor, hekim ve tabip anlamındadır.

Orta Asya Türk tababetinde Otacı, Emçi veya Atasagun olarak isimlendirilen hekimler, şamanların tersine bitki, hayvan ve maden menşeli ilaçlar ile çeşitli mineralleri kullanarak yaptıkları tedavilerle hastaları

⁵⁵ A. Ünver, **Uygurlarda ...**, s. 56.

⁵⁶ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 214.

iyileştirmektedirler. Eski Türklerde *ilaç* ve *deva* karşılığı olarak ilk zamanlarda *ot*, *em*, *sem* ya da *em- sem* kullanılmıştır. “Em” kelimesinden türetilmiş olan *emlemek* ise hastalığı ilaçlarla tedavi etmek anlamında kullanılmaktaydı. Ayrıca “emçi” kelimesi hekim anlamını verdiği gibi “ilaç yapan”, yani “eczacı” anlamını da taşımaktadır. İlk Türk otacısının hastalıkların tedavisi ile ilgili bilgilerini şaman kültüründen miras olarak aldığı bilinmektedir. Atalarımızın konargöçer göçebe yaşam kültürünü benimsemiş olmaları bu döneme ait bilgilerin kısıtlı olmasına neden olmuştur. Uygurlardan itibaren yazılı belgelerin ışığında İslamiyet öncesi Orta Asya Türk tıbbı hakkında geniş bilgiler edinebilmekteyiz. Bu durumda Uygurlardan itibaren Orta Asya Türk tababetinin eskiye göre çok daha gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Divan-ı Lügati’t-Türk’te anatomi, fizyoloji, belirtiler, hastalıklar, aletler ve ilaçlar ile ilgili 581 tane terim vardır.⁵⁷ Bunların çoğunun da Türkçe olması İslamiyet Öncesi Orta Asya Türklerinin hastalıkların birçoğunu bildiklerini ve tedavi etmeye de çalışmış olduklarını gösterir. Hatta bazı ilaçları bir hayli tıbbi birikime sahip olan Hindistan’dan getirmişlerdir.

Hekim olan otacı ve emçiden başka bilinen ve Türk tıp tarihinde ilk kez maddi tedaviyi hastalar üzerinde kullanan hekim Atasagun’dur. Bu Türk hekimi, Şamanların uygulamış oldukları tedavileri daha da geliştirerek maddi tıbbın temellerini atmıştır.⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud’da Atasagun’u Türk hekimi ve tabip olarak ele almıştır. Atasagun’un yanındaki İdişçi’yi de hekim olarak değil, ilaç hazırlayan bir nevi eczacı olarak yazmıştır.⁵⁹

Otacı, Türk toplumunda manevi olarak çok yüksek bir mevkiye sahiptir. Oğuzlarda otacının huzuruna girince saygı belirtisi olarak secde edilmekte ve onun emri ile insanlar hayatlarını ve mallarını feda etmeye hazır durumdadırlar.⁶⁰ Otacılar toplumunda Şamanlardan daha ileri konumdaydılar. Hatta Yusuf Has Hacı, eserinde otacılar ve Şamanlar arasında rekabetin varlığından bahsetmiştir. Toplumun gittiği istikamete doğru şamanlar da kendilerini geliştirmişlerdir. Daha önce Gök Tanrı inancı içerisinde kendilerine yer bulmuş olan şamanlar, Türklerin

⁵⁷ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 247.

⁵⁸ E. Yoska, “**Türkiye Selçuklularında...**”, s. 55.

⁵⁹ Besim Atalay, **Divanü Lügat-it-Türk Dizini**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 42.

⁶⁰ Ayten Altıntaş; “Eski Türk Tıbbına Bir Bakış”, **Tıp Tarihi Araştırmaları**, S:1, İstanbul 1986, s. 85.

İslamiyet ile tanışmalarından sonra kendilerini bu dine adapte etmişlerdir. İslami dönemde Baskı ya da Baksı adını alan şamanlar, soylarını Hz. Fatıma'ya bağlamışlardır.⁶¹ Zamanla farklı coğrafyalarda farklı isimlerle devam etmişlerdir. Anadolu'ya taşınmışlar ve Türkiye Selçuklu Devleti'nden günümüze kadar baksıların uygulamış olduğu pek çok manevi tedavi Anadolu'da uygulanmaya gelmiştir.

F. İslamiyet Öncesi Türk Tıbbında Tedavi Yöntemleri

İslamiyet öncesi Orta Asya Türk Tıbbı, otacıların, hekimlerin ve kamların yürüttükleri tıp anlayışı olarak ikiye ayrılmış durumdadır. Hipokrat'a gelinceye kadar tıp ilmi din düşüncesinden ayrılmamış, hastalıklar Tanrı'nın ve ruhların bir cezası olarak düşünülmüştür. Bu dolayı da din adamı kimliği ile hekim kimliği iç içe geçmiş durumdadır. Kamların büyüsel işlemlerle daha çok ruhi hastalıkları tedavi etmeye çalıştıkları, otacıların ise bitki ve maden kaynaklı ilaçlar kullanarak tedavilerde buldukları bilinmektedir.

İslamiyet Öncesi Türklerde genelde hastalıkların yok edilmesi için ata ruhlarından medet umulurdu. Ecdat mezarları ziyaret edilir ve hastalıklardan arınma istenirdi. Bu tür kabir ziyaretleri günümüze kadar gelmiştir. Türklerin İslamiyet'i kabulüyle Atalar Kültü de Müslümanlaşarak bir nevi evliya kültürüne dönüşmüştür. Günümüzde yaygın olan türbe ve yatırlara başvurma şekli almıştır.

İslamiyet öncesi tababette "yer ve su kültürü" inancı da önemli bir yere sahipti. Bu inanç doğrultusunda sadece kötü ruhların değil aynı zamanda iyilikçi yer ve su ruhlarının da yeterince tatmin edilemediği zamanlarda da hastalıkların ortaya çıkacağına inanılıyordu. Bu nedenle hastalıkların tedavileri ruhlar için kutsal sayılan dağ tepelerinde yapılırdı. Kısırlık tedavilerinde özellikle ırmak ve göl kenarlarına gidilir ve buradaki ruhlardan medet umulurdu. Kaynak sularından beslenildiği takdirde gebe kalınabileceği inancı vardı. Sular kadar ağaçlar da

---

⁶¹ A. İnan, **Eski Türk ...**, s. 87.

önemliydi. Örneğin, gebe kalamayan kısır Yakut kadınları, kayın ağaçlarının köklerine neredeyse tapınacak kadar dualar ederler ve çocuk dilerlerdi.

Türkler için ateş, eski zamanlardan beri temizleyici bir kutsal olarak addedilmiş ve bu nedenle de ateşe saygı duyulmuştur. Kötü ruhların ve nesnelere ateşle temizleneceği inancı yaygındı. Hatta ateşi Gök Tanrı'nın bir armağanı olarak kabul görmekteydiler. Kötü ruhları kovmak amacıyla ateşle temizleme uygulaması Batı Göktürk Devleti'nde yaygın olarak hasta çocukları kötü ruhlardan esirgemek için yağlı bir paçavra tutuşturularak hasta kişinin etrafında dolaştırılır ve *alazlama* yapılırdı. Özellikle yeni doğum yapmış kadınları al basmasından korumak için hasta üzerine kırmızı renkte bir nesne konur ve davul çalınırdı. Aynı ayın günümüzde Anadolu coğrafyasında da yaygın olarak rastlanılmakta ve halen devam etmektedir.

İslamiyet öncesi Orta Asya Türk tababetinde hastalıkların tedavisinde sıkça kullanılan bir başka yöntem ise “göçürme” dir. Göçürme, hastalıkların kurban edilen bir hayvana ya da keçe, bez, tahta gibi cansız bir nesneye aktarılabilceği inancıdır. Başka bir türü ise “aylanmak” idi. Aylanmak çoğu Türk lehçelerinde kurban olmak anlamına gelir. Aylanmakta hastayı seven kişi, marazanın kendisine göçürülmesini istemekte ve bunun sağlanması için de “Aynalayın senden! Senin ağırlığın bana olsun, göçsün.” diyerek hasta kişinin etrafında üç kez dönerdi.⁶² Günümüzde “Sana gelen bana gelsin.” biçimine geçmiştir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde de adı geçen bu inanış, günümüzde özellikle Anadolu coğrafyasında “Başımın gözümün sadakası olsun.” şeklini almıştır.

Fal bakarak bir kişinin geleceği, gelecekte hasta olup olmayacağını belirlemek Eski Türklere göre mümkündü. Fal bakanlara “İrimçi” demişlerdir.⁶³ Özellikle hayvan organ parçalarında geleceğin yazılı olduğuna inanılırdı. Hayvanların kürek kemiği yakılır, oluşan çizgi ve çatlaklardan gelecek hakkında yorumlarda bulunurlardı. Hastalıkları uzaklaştırmak için kurşun dökme de sıkça kullanılırdı.

⁶² A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 245.

⁶³ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 245-246.

Orta Asya Türk coğrafyasında kötü ruhların neden olduğu hastalıklardan birisi de “Uçuklama” dır. Atalarımız “Uçguk” olarak tanımladıkları bu hastalık, insanın dudakları ile bedeninin çeşitli yerlerinde kabarcıkların meydana gelmesi ile oluşur. Bu hastalığın insanların ağız ve ağız çevresindeki yemek artıklarını yemesinden ve kötü ruhun bu bölgelerde gezinmesi yüzünden oluştuğu inancı vardı. Tedavisi de Şamanların hastalıklı bölgeye okudukları tuz ve kömür parçalarını sürmeleri ile yapılırdı. Yılan ve zehirli hayvan sokmasına bağlı zehirlenmelerde büyüye ve dağlamaya başvurulurdu. Tedavilerde büyüsel işlemlere sıkça rastlanılırdı.

Günümüz modern tıp dünyasında tamamlayıcı tıp olarak nitelendirilen akupunktur da Eski Türklerde hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Özellikle Uygurlar’da “Bianshi” olarak adlandırılan akupunktur, taş iğneler aracılığı ile vücuttan kan alma yani hacamat ile yapılmaktaydı.

G. İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk Tıbbında Sağlık Kuruluşları

İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk tababetinde hastaların tedavi gördüğü hastanelerin nasıl ve ne tarzda ortaya çıktığına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Daha öncesinde bahsettiğimiz hastalıkların tedavisindeki karantina uygulamasında toplumdaki tecrit edilmiş hastanın tedavi gördüğü çadır, bir nevi ilkel bir hastane konumundaydı. Bunun yanı sıra yapı ve kullanılan tedavi yöntemleri açısından esas anlamdaki hastaneler, ilk olarak M.Ö. III. yüzyıldan itibaren Budizm’ i tercih eden Türkler tarafından yapılmıştır.⁶⁴ Öncesinde Budist rahibelere bir barınma, yolculara konaklama ve dini eğitim almak isteyen öğrenciler için ise bir nevi eğitim yeri idi. Ayrıca Uygurlu hatunların yaptırdıkları “Buyan” (Hayrat) kurumlarında yolcular ve fukaralar için hastane imkânı mevcuttu. Budizm’i kabul eden Türkler tarafından Türkistan’ın Doğu ve Batı kesimlerinde, Horasan bölgesinde ve Hindistan’ın kuzeybatı civarlarında kurulan “Vihara” (Nevbahar) adlı manastırları, çoğu bilimlerin yanı sıra tababet eğitimi de yapıldığı bir nevi

⁶⁴ Arslan Terzioğlu, “Türklerin Orta Asya ve Hindistan’ da Tesis Etmiş Oldukları Hastaneler”, **VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 11- 15 Ekim 1976, Cilt: 2, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1981, s. 804.

okul ve hastane özelliğindedir. Bu ibadethanelerde hastaların tedavileri ile bizzat rahipler ilgilenmekteydi.⁶⁵ Uygurlar zamanında yapılan bu viharalar, daha sonra inşa edilen Türk Devletleri'ndeki yapıları da etkilemiştir. Vihara yapılarında dört eyvanlı şablonun uygulandığı gözlemlenmiştir.

Uygurların viharalarda kullandıkları mimari yapı Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu yapılarında da kendini göstermiştir. Hatta bu mimari yapı Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk darüşşifası olan Gevher Nesibe Tıp Mektebi ile hastanesinde de görülmektedir.⁶⁶ Budist hastanelerinde mumyalama usulü için bir insanın içine sığabileceği kadar büyük bir tıbbi banyo taşının mevcut olduğu bulunmuştur. Bu da mumyalama usulünün yapıldığı bilgisini vermektedir. Sonrasında bu usule Anadolu'da Türklerde de kullanılmıştır.⁶⁷ Hatta Türkiye Selçuklu Sultanlarının öldükten sonra mumyalandığı bilinmektedir.

II. İSLAM TIBBI

İslami dönem tıp anlayışı denildiğinde Avrupa'da çok uzun yıllar akıllara Arap tıbbı gelmiştir. Bu durumun en açık sebebi olarak, eserlerin Arapça olarak yazılması gösterilebilir. İslam Medeniyeti, mahiyetinde sadece Araplara mal edilemeyecek kadar pek çok ulusu barındırmaktadır. Araplar, Türkler, Hintliler, İranlılar gibi birçok millet bu medeniyetin ortaklarıdır. Ancak buna rağmen bu uygarlığın kurucusu olan Müslümanların hepsi bilim ve edebiyat dili olarak Arapçayı seçmişler ve çok uzun dönemler boyunca da bu dilden vazgeçmemişlerdir. Bundan dolayıdır ki, Arap olmayan birçok hekim, âlim, bilgin ve eserleri Batılılar tarafından Araplara mal edilmiştir.⁶⁸

Bir ümmetin ürünü olan İslam Medeniyeti, yazılı açıklamasında doğu dünyasının ortak ilim dili olan Arapça'yı tercih etmesinden dolayı, yakın zamanlara kadar Batı dünyası tarafından Arap damgası yemiştir. Hakikatte bu

⁶⁵ A. Terzioğlu, "Türklerin...", s. 805.

⁶⁶ A. Terzioğlu, "Türklerin...", s. 807.

⁶⁷ A. Terzioğlu, "Türklerin...", s. 808.

⁶⁸ W. Barthold, Mehmet Fuad Köprülü, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963, s. 13.

medeniyete İslam Uygarlığı denmesi gerekmektedir. Tıpkı bir dönem Hıristiyan dünyasının bilim dilinin kutsal kitaplarına bağlı olarak, Latince ve Edebiyat dili olarak da Yunanca'yı kullanmaları gibi. Yazdıkları eserlerin dili ne olursa olsun ilim adamları milliyetlerini kaybetmemeli ve bu yanlış damgaya maruz kalmamalıdır. Aynı durum Batıda bizden çok farklıdır. Örneğin, İngiliz bilim adamı Newton eserlerini Latince yazmasına rağmen milli kimliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. İslam düşüncesi bünyesinde yaşayan Türk, İranlı, Endonezyalı, Çinli, Pakistanlı gibi pek çok ulusun katkıları ile gelişerek günümüze miras bırakıla gelmiştir. Orta Asya'da Türklerin varlığını sürdürdüğü 600'lü yıllarda Arap yarımadasında doğan İslam Dini ile birlikte yeni bir uygarlık başlamış ve kısa bir sürede gelişip genişleyerek büyük bir dünya uygarlığı haline gelmiştir. Bu uygarlık her ne kadar din şemsiyesi altında gelişmiş ise de Hıristiyan, Yahudi ve diğer dinlerden insanlarla, karşılıklı katkılarla ve ayrıca Doğu ve Batı Uygarlıkları'nın etkisiyle daha da gelişmiştir.⁶⁹ İslâm tababeti ve onun cerrahi, eczacılık gibi diğer kısımları, bugünkü mevcudiyetini İslâm'a borçludur. Ancak onun gelişim ve değişiminde, Grek-İskenderiye, Hint ve İran tababetinin de çok önemli katkıları mevcuttur. Tükenmez bir enerji ve gayretle şekillenen İslâm tıbbı, on beş yüzyıllık bilgi birikimiyle İspanya'nın güneyinden Bengal Körfezi' ne kadar bu engin coğrafyada yaşam sürmüştür.⁷⁰

A. İslam Tıbbının Temelleri

İslamiyet'in meydana gelmesiyle birlikte hızla gelişerek yayılan İslam Uygarlığı, sadece Arap yarımadasıyla sınırlı kalmayıp zamanla gayrimüslim komşu ülkelere de sirayet etmeye başlamıştır. Bu etki özellikle VIII. ve XII. arasında önemli gelişmeler meydana getirmiştir. Takribi 500 yıl süresince ilim ve kültür ışığı, Bengal Körfezi'nden Atlas Okyanusu'na kadar İslam Dünyası içerisinde yanmıştır. İslam Uygarlığının genişlemesi ve özellikle Eski Roma topraklarının da topraklarına katılmasıyla buralardaki bilimsel gelişmeleri de

⁶⁹ İbrahim Ceylan, **Türklerde Cerrahinin Gelişimi**, Türk Cerrahi Derneği Yayınevi, Ankara 2012, s. 21.

⁷⁰ İ. Ceylan, **Türklerde...**, s. 22.

kendi bünyelerine katmışlardır. Müslümanlar tanıştıkları bu bilimsel ve kültürel zenginlikleri kendilerine katmasını da bilmişlerdir.

İslam tababetinin kökeninde Yunan tababeti ile İslam dünyasındaki milletlerin geleneksel tıbbi uygulamaları yer almaktadır.⁷¹ Batıdaki uzun süren savaşlar sonucunda birçok âlim ve sanatçı İran'ın kuzey bölgesinde yer alan Cündişâpur eyaletine gelmiştir. Zaman sonra Cündişâpur Hristiyan, Suriyeli, Hintli, İranlı ve Yunanlı bilim adamlarının toplandığı bir ilim merkezi haline gelmiştir. I. Hüsrev döneminde en başta tıp olmak üzere diğer ilimlerin de okutulduğu bir mektep kurulmuş ve Cündişâpur büyük bir ilim ve kültür odağı olmuştur.⁷² Mektep içinde önemli bir yere sahip olan tıp okulunda birçok milletten doktorun görev yapmasının yanında Yunanlı doktorlar da görev almışlardır. Bir hayli Hint ve Yunan kültüründen etkilenmiş olan bu tıp okulu daha sonrasında Müslüman tıp kültürünün oluşmasında da önemli rol oynamıştır.⁷³

Arapların, tıp bilgisini, Bâbilliler'den öğrenmiş oldukları tahmin edilmektedir.⁷⁴ Hz. Peygamber zamanı yakın dönemlerde ise İranlılar ile yakın münasebetler dolayısıyla onların tababet bilgisinden de yararlandıkları bilinmektedir. Aynı zamanda Arapların kendi topraklarında yetiştirdikleri bitkileri sağlıkla ilgili sorunlarını çözmek üzere kullandıkları bilinmekteydi. Bu da onlara hastalıkların tedavisi konusunda ciddi birikimler sağlamaktaydı. Diğer kültürler ile de pekiştirilen bu birikimler Cahiliye Dönemi tıp bilgisini oluşturmaktadır.⁷⁵

Araplar arasında iki çeşit tedavi yöntemi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, kâhinler tarafından yapılan okuyup üfürmek, sihir-büyü yapmak, tapınaklara kurbanlar sunarak, törenler düzenleyerek şifa dağıtmak tarzındaydı. İkincisi ise ilaçlarla yani maddi tedavi şekli idi.⁷⁶ Eski toplumlarda en yaygın tedavi şekli olarak hastayı okuyup- üfleme gibi farklı seremoniler düzenleme çok yaygın bir

⁷¹ İbrahim Canan, **Hz. Peygamberin Sünnetinde Tıp (Tıbb- ı Nebevi)**, Akçağ Yayınları, Ankara 1995, s. 36.

⁷² Recep Uslu; "Cündişâpur", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1993, s. 118.

⁷³ R. Uslu, "Cündişâpur", s. 119.

⁷⁴ Levent Öztürk, **İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 63.

⁷⁵ Levent Öztürk, **Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Hizmetlerinde Kadınların Yeri**, Ayışığı Kitapları Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 57- 65.

⁷⁶ Neşet Çağatay, **İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları (4. Baskı), Ankara 1982, s. 146.

yöntemdir. Hatta Araplar hastalıkların tedavisi için putlara kurbanlar sunarak, onlara dua ederek ve çeşitli törenler düzenleyerek putlardan şifa umarlardı.⁷⁷ Bu nedenle de Arap yarımadasında kâhin ve kâhineler gittikçe önem kazanmaktaydı. Eski toplumlarda hastalıkların tedavisinde tıbbın sihirle iç içe karışmış bir durumda olması sıkça görülen bir durumdu. Orta Asya Türkleri de bu tedavi şeklini çokça kullanmaktaydılar. Bunun yanı sıra Arap Tıbbı diğer tıp geleneklerine göre daha dar çerçevede kalmıştır. Bu aşamada İbn Haldun'un (880-1406) şu sözleri durumu en iyi açıklar niteliktedir:

Bedeviler, kültürlerinde, esasen tecrübe açısından sadece birkaç kişiyle sınırlı kalan, kabilenin önde gelenleri ile ihtiyar kadınlardan miras aldıkları bir tür tıba sahiplerdi. Bunlar tamamıyla tecrübeye dayanmaktadır. İslamiyet geldikten sonra rivayet edilen tıp da tecrübelerle dayanmaktaydı. Vahiylere hiç alakası yoktur. Peygamber bizlere ilahi hükümler bildirmek üzere gelmiştir. Tıp ve tababeti ya da başka adetleri anlatmak için gelmemiştir.⁷⁸

Araştırmacılara göre Arap tababeti vurgulandığı üzere temel ögesi olarak folklorik yani halk tıbbına dayanıyordu. İlaç tedavisi de yaygın olarak kullanılan metotlardandı.

İslâmiyet'in doğuşuna kadar uzunca bir zaman tıp ilmi de karanlık devrini yaşadı. Peygamber efendimize tıp ve sağlık ile alakalı Allah-ü Teâlâ'dan gelen vahiyler ve O'ndan nakledilen Hadîs-i şerîfler Müslüman tıp âlimlerine yol gösterici oldu. Peygamberimiz tıp bilgisini çeşitli şekillerde belirtmiştir. Örneğin "İlim ikidir: Beden bilgisi, din bilgisi." yani "İlimler içinde en önemlisi ve gereklisi, ruhu koruyan din malumatı ve bedeni koruyan sıhhat malumatıdır" diyerek her şeyden önce ruhun ve bedenin zindeliğine çalışmak lâzım geldiğini emir buyurmuştur.⁷⁹ Araplar bölgede yetiştirdikleri çeşitli bitkileri, onların tomurcuklarını ve özellikle de balı hastalıkların tedavisinde kullanmaktaydılar. Şaşılık tedavisinde hastaları çevrilen bir değirmen taşına baktırırlardı. Kanayan yarayı durdurmak için ya kızgın yağa batırırlar ya da dağlama yoluna başvurmuşlardır. Hatta kanayan bölgeye hasır külü bastırma yöntemini de

⁷⁷ N. Çağatay, **İslam Öncesi ...**, s. 147.

⁷⁸ İbn Haldun Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, **Mukaddime**, (Nşr. Derviş Cüveydi), el-Mektebetü'l-Asriyye, (2.Baskı), Beyrût 1995, s. 476- 480.

⁷⁹ İbrahim Sarı, Allah ve Resulu (s.a.v) Tavsiye Ettiği Gıdalar, Net-Medya Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 20.

kullanmışlardır. Çiçek hastalığı gibi bulaşıcı hastalığa yakalananları ise toplumdan tecrit ederek bir nevi karantina yöntemini kullanmışlardır. Her türlü hastalığa faydalı olduğu düşünülen bal, iç hastalıkları başta olmak üzere birçok hastalığın tedavisi için sıkça başvurulmuştur. Ayrıca kan aldırma yani hacamat da en önemli tedavi metotları içerisinde en başta gelmekteydi.⁸⁰ Bunlarla birlikte bedevilerin bu uygulamaları kimi zaman müspet sonuçlar vermekle birlikte kimi zaman da işe yaramadığı düşünülmektedir. Çünkü bu uygulamalar bilimsel verilere dayanmamaktaydı.

İslam tıbbı içeriği açısından kutsal kitap Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in hadisleri ve sünnetleri ile çeşitli kültürlerin meydana getirdiği tedavi uygulamalarından oluşmaktaydı. Bu çeşit tedavi metotları, Hz. Peygamber'in vefatından sonra "Tıbb-ı Nebevî" adlı bir İslam tıbbının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁸¹

B. Temizliğin Önemi

Temizlik İslam dininin ana esasları içinde en başta gelir. Çünkü İslamiyet neredeyse temizlik üzerine kurulmuştur. Temizliğe uyulmaması, mikropların oluşmasına ve üremesine neden olur ki bu da hastalıkları yaygınlaştırmaktadır. Bu bakımdan Hz. Peygamber, tepeden tırnağa bütün vücudun temiz tutulmasını emretmiş, mikropların yayılmaması içinde tırnakların kesilmesini, koltuk altı ile kasıkların tıraş edilmesini, bıyıkların kesilmesini ve sünnet olmayı gerekli görmüştür. Örneğin, sünnet olmak mikropların üremesine engel olmaktadır. Deri ile haşefe arasında doğal olarak oluşan yağlı maddelerle virüsler karıştığından, sünnetsiz olan bölge birçok hastalığa sebep olmaktadır.⁸²

Her türlü temizliği özendirmek için "Temizlik imanın yarısıdır" buyuran Hz. Peygamber'in temizlik ile ilgili hadislerini üç grupta toplamak mümkündür: El temizliği, burun temizliği ve ağız- diş temizliği olarak gruplandırılabilir.

⁸⁰ Mahmud Denizkuşları, **Kur' an-ı Kerim ve Hadislerde Tıp**, Marifet Yayınları (3. Baskı), İstanbul 1990, s. 13.

⁸¹ E. Yoska, "**Türkiye Selçuklularında...**" s. 57.

⁸² Mahmud Denizkuşları, **Kur' an-ı Kerim...** ,s. 59.

Müslüman demek temiz insan demektir. Temiz olanları hem insanlar hem de Allah sever. Yüce Rabbimiz Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyuruyor: "Şüphesiz ki Allah çokça tevbe edenleri ve iyice temizlenenleri sever. "Allah'ın sevdiği kişilerden olabilmemiz için temizliğe dikkat etmemiz gerekir. Sevgili Peygamberimiz: "Temizlik imanın yarısıdır." buyurarak dinimizin temizliğe verdiği önemi belirtmiştir. Günümüz modern tıp ellerin özellikle de uzun tırnakların ciddi bir mikrop taşıyıcısı olduğunu belirtmektedir. Peygamber efendimiz de el temizliği ile ilgili hadislerinde şöyle buyurmaktadır: "Ellerinde et ve yağ kokusu olduğu halde yatan kimse hastalığa yakalanırsa, bundan dolayı kendini suçlu görsün. Uykudan uyandığında ellerini üç kere yıkamadıkça başka bir kap içine sokmasın. Çünkü ellerinizin nerelerde gecelemiş olduğunu bilemezsiniz." Bu hadislerde ellerin sürekli temiz tutulmasını yoksa herhangi bir hastalığa sebebiyet verebileceğini belirtmiştir. "Kim ki evinde Allah'ın, bereketini artırmasını istiyorsa, yemek hazırladığı ve yemeği kaldırdığı zaman, ellerini yıkasın."⁸³ Bu hadiste ise yemekten önce ve sonra ellerin yıkanması maksadıyla bulaşıcı olabilecek mikropların giderilebileceğini ve ağızdan mideye geçmesini ve hatta çevreye yayılmasının engellenebileceğini vurgulamıştır. Bu hadislerden görülüyor ki ellerin temizliğinin önemi Müslümanlıkta çokça önemlidir. Eller ve tırnaklar vücutta ve dışarıda birçok yere değerek pislenir ve mikrop barındırmaya başlar. Farkında olmadan da bu mikroplar temiz besinlere ve eşyalara hatta insanlara bulaşır. Karşılıklı mikrop alışverişleri ile her şeyden milyonlarca mikrop alınır. Bu mikroplar birçok defa eller aracılığı ile ağıza, göze, buruna götürülerek tehlike vücuda alınır ve hastalıklara başlangıç olur. Örneğin Trahom⁸⁴ adlı göz hastalığının bu şekilde bulaştığı bilinmektedir.

Hz. Peygamber bir hadisinde "Herhangi biriniz abdest alacak olduğu zaman, burnuna su alsın ve sonra çıkarsın" belirtmiştir. Böylece bu hadisiyle hem tıbbî açıdan hem de ahlâkî açıdan burun temizliğinin önemini

⁸³ Mahmud Denizkuşları, **Kur'an-ı Kerim...**, s. 61.

⁸⁴ "Klamidia Trahomatis" adlı mikroorganizmanın neden olduğu müzmin bir konjunktiva iltihabıdır. İnsanların birbirleri ile olan yakın temasları, sinek, böcek vs. gibi hayvanlar ile bu hastalığın mikrobunu taşıyan kişilerin mendil, havlu gibi eşyaları ile bu hastalığı başka bir kişiye kolaylıkla bulaşabilmektedir.

vurgulamaktadır.⁸⁵ Bedenimizin sıhhati için son derece önemli olan burnumuz, hem koku hem de solunum organı olarak, vücudumuzda çok değerli görevleri vardır. Ayrıca burnumuz aldığımız havayı süzerek akciğerlere iletir. Peygamber efendimizde hayati öneme sahip bu organımızın temizliğine hadislerinde özellikle değinerek dikkat çekmek istemiştir.

Peygamberimizin temizliğine ehemmiyetle durduğu bir diğer organımız ise ağızdır. Hem beslenmede hem de solunum işlevinde ciddi rolü olan ağız temizliği Peygamber Tıbbı'nda ciddi bir yere sahiptir. Ağız ve dişlerin düzenli olarak temizlenmemesi çürüklere, diş çürükleri de sindirim sorunlarına ve hatta solunum sistemi hastalıklarına kadar uzanan çok geniş rahatsızlıklara yol açabilir.⁸⁶ Çünkü diş içindeki çürük zamanla iltihaba dönüşüp tehlikeli hale gelir. Diş dibindeki iltihap zamanla kana karışabilir ve vücuda ciddi yangı yayabilir. Zamanla da vücutta zehirlenme olur. Diş çürüğünün zehirlenmeye neden olmasının yanı sıra ağızda da mikroplar hızlı şekilde üreyebilir. Bu nedenle Tıbb-ı Nebevî'de ağız ve diş temizliği için misvak kullanımı önerilmektedir. Bu konuyla ilgili Hz. Peygamber'in "Misvak kullanın. Çünkü misvak ağzı temizler.", "Misvakla devam edin, zira misvak hem ağız temizliği hem de Allah'ın razı olacağı şeydir."⁸⁷ Hadisleri yol gösterici olmuştur. Temizliğin yanı sıra misvak, kuvvet verici, ateş azaltıcı ve sakinleştirici; meyveleri ise gaz söktürücü ve idrar artırıcı olarak kullanılmaktadır.⁸⁸ Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan araştırmalar göstermiştir ki, diş temizleme özelliği bulunan maddeler arasında misvak ilk sırada gelmiştir.⁸⁹

C. Beslenme

Tüm canlılarda olduğu gibi beslenme insanoğlu için vazgeçilmez doğal ve ana gereksinimlerinden birisidir. Bu nedenledir ki beslenme çoğu bilim dalını

⁸⁵ Hasan Özönder, **Peygamberimizin Sağlık Öğütleri**, İrfan Matbaası, İstanbul 1974, s. 340.

⁸⁶ İter Uzel, **Ailenin Diş Sağlığı**, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.7.

⁸⁷ H. Özönder, "Peygamberimizin ...", s. 335.

⁸⁸ Ayşegül Erdemir Demirhan, "Ahlak-ı Erbaa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C:2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1989, s. 52.

⁸⁹ Sefa Saygılı, **Sağlık Bilinci**, Denge Yayınları, İstanbul 1996, s. 20.

uzaktan ya da yakından ilgilendirdiği gibi dinlerin ve hatta çoğu açılardan İslam dininin de ilgi alanı olmuştur.⁹⁰ Çünkü beslenme hem neden hem de sonuçları açısından insanın vücut ve ruh sağlığını hatta toplum düzenini yakından ilgilendirmektedir. İslam tababetinde, Kur'an-ı Kerim'in sağlıkla ilgili ayetleri ile Hz. Peygamber'in hayatında karşılaştığı çeşitli hastalara karşı yeme-içme hususundaki nasihatleri, maddi ve manevi olarak yapılmasını tavsiye ettikleri ve sağlığın önemini belirttiği sözleri Tıbb- 1 Nebevî olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹¹

Kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'de bitkilerden ve bunlardan imal edilen yiyeceklerden hatta bu yiyeceklerin yararlarından bahsedilmektedir. Gıdaların yararlı ve zararlı olmaları hakkında bilgiler verilerek insanoğluna yol gösterilmek istenmiştir. Kur'an-ı Kerim'de, kâinatta ne varsa tümünün insanoğlunun yararına yaratıldığı ve insanın emrine verildiği belirtilmiştir (El-Bakara 2/29; el-Câsiye 45/13), diğer alanlarda olduğu gibi yiyecekler konusunda da ancak zorunlu ve istisnaî hallerde yasaklama getirildiği ifade edilmiştir.⁹²

İslamiyet'te insan sağlığına zararlı olan her şey yasaklanmış ve haram kılınmıştır. Bu yasaklara uyulduğu takdirde tüm canlılar muhakkak ki, sağlıklarını da korumuş olurlar. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de yaratılanların sağlığını koruyucu helal ve temiz yol gösterilmiştir. Gıdalar konusundaki engellerin koyulmasındaki en önemli amaç, insanoğlunun ruh sağlığının ve beden yapısının korunmasıdır. İnsanoğlunun ruh ve beden yapısına zarar veren etken maddelerin kullanılması da haram kılınmıştır.

Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in haram kıldığı hükümlerin başında içki gelmektedir. İnsan vücuduna zararları müspet olan içkiyi Allah haram kılmakta ve Kutsal Kitapta şöyle buyurmuştur: "Ey müminler, içki, kumar, dikilen kurban taşları ve şans okları, şeytanın işleri murdar bir şeydir. Onlardan sakınınız ki felah bulasınız."⁹³ Bu ayetlerin yanı sıra Hz. Peygamber günlük hayatla ilgili öğütlerinde bu konuya sıkça değinerek sakınmaları

⁹⁰ H. Özönder, "Peygamberimizin ...". s. 335.

⁹¹ Zeki Tez, **Tıbbın Gizemli Tarihi**, Hayy Kitap (2. Baskı), İstanbul 2010, s. 60.

⁹² Osman Öztürk, **Kur'an-ı Kerim'de Tıp ve Tıpta Yemin**, Yenda Yayınları, İstanbul 1999, s. 100.

⁹³ Kur'an, **Maide Suresi**, Ayet 5 (Türkçe anlamı, Çev. Ziya Kazıcı-Necip Taylan, Çığır Yayınları, İstanbul 1974).

gerektiğini belirtmiştir. “Sekir (sarhoşluk) veren şey haramdır”⁹⁴ buyurarak kâti suretle içilmesini haram kılmıştır. Bugün modern tıbbın yaptığı araştırmalar yüzyıllar öncesinde koyulan bu hükümlerin insan sağlığı için çok yerinde ve doğru olduğunu göstermektedir. Alkolün insan bedenine çok ciddi yan etkileri bulunmaktadır. Temas ettiği andan itibaren organlara ve vücuda zarar verir. Bu zararlar ağza alındığı anda başlar. İlk olarak ağız içi doğal florasına zarar vererek diş eti iltihaplanmalarına neden olur ve bu nedenle de alkol tüketen insanlarda diş çürükleri daha fazla görülmektedir.⁹⁵ Vücutta her organın belli bir görevi ve işleyiş düzeni vardır. Alkol ise bu rutini bozan en etkili faktördür. Özellikle kalp alkol alındıkça daha hızlı atmakta ve çevresinde yağ bezleri meydana getirmektedir.⁹⁶ Bu yağ bezleri ise zamanla insanda nefes darlığı meydana getirmenin yanı sıra damarların genişlemesine ve sonuçta da yüksek tansiyona neden olmaktadır. Fazlasıyla yorulan kalp de zamanından önce çalışmasını durdurmaktadır.⁹⁷ Alkolün insan vücuduna verdiği zararlardan birisi de karaciğerin görevini yerine getirmesine mani olmasıdır. Kan yapımı için gereken maddeleri, karaciğer yapmayınca vücutta aksamalar başlar ve demir eksikliği görülür. Bu nedenle de alkol kullanan insanlarda kansızlık vardır.⁹⁸

İslamiyet’in kesin olarak haram kıldığı yiyecekler arasında domuz en başta gelmektedir. İslamiyet’ ten önce Arap Yarımadası’nda domuz, çokça beslenen bir hayvandı. Kur’an-ı Kerim’de “Allah size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesileni haram kıldı.”⁹⁹ Ayetlerde de belirtildiği üzere Kur’an-ı Kerim domuz etini katî surette yasaklamaktadır. Ayrıca domuz pis ve mundar olarak telakki edilir. Domuzun sadece eti değil aynı zamanda derisi, yağı, kılları da haram kılınmıştır. Çünkü domuz, yaratılış itibari ile obur, hantal, gayretsiz ve pis bir hayvandır. Her türlü pisliği ve hayvan leşlerini yemektedir. Vücut temizliği yoktur. Ayrıca eti son derece yağlıdır. Bu yağlar normal kesim hayvanlarına göre

⁹⁴ O. Öztürk, **Kur’ an- ı Kerim’ de...**, s. 100.

⁹⁵ İ. Uzel, **Ailenin ...**, s. 98.

⁹⁶ M. Denizkuşları, **Kur’ an-ı Kerim ve ...** , s. 87.

⁹⁷ Haluk Nurbaki, **Kur’ an- ı Kerim’ den Ayetler ve İlmî Gerçekler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (3. Baskı), Ankara 1988, s. 127.

⁹⁸ M. Denizkuşları, **Kur’ an-ı Kerim ve ...** , s. 83.

⁹⁹ Kur’an, **Nahl Suresi**, Ayet 16 (Türkçe anlamı, Çev. Ziya Kazıcı-Necip Taylan, Çığır Yayınları, İstanbul 1974).

çok çok fazladır. İnsanda yüksek kolesterolle birlikte yüksek tansiyonu tetikler.¹⁰⁰ Bu da ölümcül kalp krizlerine neden olmaktadır. Ayrıca yapılan araştırmalara göre domuz eti vücutta kanseri harekete geçiren bakteriler açısından oldukça zengindir. Domuz etinde bulunan grip virüsü insan vücudunda akciğerlere yerleşerek zayıf bir anda hastalık yaratmaktadır. Sonuç olarak İslamiyet domuzu pis olarak telakki etmekte ve tüm Müslümanlara haram kılmaktadır. Domuz etinin yanı sıra İslam dini ölü hayvan etini ve bozulmuş, pis kanı da yasaklamaktadır. Tam tersine her konuda olduğu gibi yiyeceklerde de temizlik emredilmiştir. Bu konuyla ilgili kutsal kitapta; “Allah size ölüyü yani murdar hayvanı, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkası için kesilen kurbanı kesinlikle haram kılmıştır”¹⁰¹ buyurmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de yeryüzünde yaratılanların tümünün insanlığın hizmetine verildiği açıkça belirtilmektedir. Bu konuda insanoğlunun tek dikkat etmesi gereken nokta helal- haram ilişkisidir. Beslenme açısından sebze ve meyve tüketimi desteklenmiştir. Hz. Peygamber’in özellikle incir, üzüm, karpuz, zeytin, hurma, kabak gibi sebze ve meyveleri çokça yediği bilinmektedir. Bunların yanı sıra pişmiş et ve tavuk etini ayrıca bal ve nişastayı da severek yediği hadislerde belirtilmektedir.¹⁰² “Balda insanlar için şifa vardır.” diyerek çoğu hastalığa şifa olduğunu söylemiştir.

D. Bulaşıcı Hastalıklar

İnsanlık tarihi boyunca toplumların geleceği açısından bulaşıcı hastalıklar belirleyici bir rol oynamıştır. Bu hastalıklar zaman zaman toplumları kırmış, büyük devletleri çökertmiş, insanların yaşama şekillerini değiştirmiş hatta devletlerin coğrafi ve demografik dengelerini değiştirmiştir. Bu hastalıklar verem, cüzam, çiçek hastalığı, dizanteri, veba, sıtma, uyuz vs. gibi insandan insana geçebilen olduğu gibi hayvanlardan da insana geçebilen hastalıklar da vardır. Bu hastalıklar meydana geldiği tarihten beri insanlığın kâbusu haline gelmiştir. Hatta

¹⁰⁰M. Denizkuşları, **Kur’ an-ı Kerim ve ...** , s. 87.

¹⁰¹ Kur’an, **Bakara Suresi**, Ayet 2 (Türkçe anlamı, Çev. Ziya Kazıcı-Necip Taylan, Çığır Yayınları, İstanbul 1974).

¹⁰² M. Denizkuşları, **Kur’ an-ı Kerim ve ...** , s.76-234.

çiçek hastalığı etkin olduğu dönemlerde dünyayı öylesine kırıp geçirmişti ki, Avrupa'da çalıştırılacak iş gücü için bu kıtaya Afrika'dan milyonlarca köle transfer edilmişti.¹⁰³ Salgın hastalıkların oluşum nedeni sürekli merak konusu olmuş ve yüzyıllar boyunca farklı farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bilimden uzak kalmış toplumlarda salgın hastalıkların sebeplerinin kötü ruhlar olduğu düşüncesi oldukça baskındı. Buna bağlı olarak da hastalıkların tedavisini din adamları yürütmekteydi. Bu düşüncenin tabii bir sonucu da yaratıcı gücün kötü kullarını cezalandırmak adına bu hastalıkları insanlara musallat ettiği fikridir.¹⁰⁴ İslam dünyasında ise bu salgınlardan korunmak ve kurtulmak için tedavi amaçlı olabilecek çeşitli yöntemlere başvurulmuş, farklı droglar denenmiş, tütsüler, muskalar gibi batıl yöntemler de denenerek salgınları yok etmeye çalışmışlardır.¹⁰⁵

İslamiyet bu bulaşıcı hastalıkların tedavisi için birçok yaptırımlar da bulunmuştur. Faydalı olabileceğini düşündükleri her türlü ilacı kullanmışlardır. Nitekim 622/1225 tarihinde Musul ve Irak bölgelerinde etkili olan veba salgını esnasında kadınlar soğuk hastalık olarak gördükleri vebaya karşı sıcaklık vereceğini düşündükleri esmer şekerin yararlı olabileceğini sanarak civardaki bütün esmer şekerleri toplamışlardır. Bunun hastalığa hiçbir faydasının olmadığını bilen hekimler ise psikolojik olarak ilacın plasebo etkisi nedeniyle bu duruma sessiz kalmışlardır.¹⁰⁶ Özellikle karantinaya sıkça başvurmuşlardır. Çünkü karantina mikropların üremesini azaltmada ve bulaşıcı hastalıkların yok olmasında oldukça faydalı görülmektedir.¹⁰⁷

¹⁰³ M. Denizkuşları, **Kur' an-ı Kerim ve ...**, s. 77-234.

¹⁰⁴ Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, s. 26, Ankara 1991, s. 31; İlyas Gökhan, **XIII ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye' de Krizler Kıtıklar ve Vebalar, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1998, s. 69-70.

¹⁰⁵ Ahmet Süheyl Ünver, "Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine", **Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi**, C. V, S. 18, İstanbul 1935, s. 78.

¹⁰⁶ İbnü'l- Esîr (İzzü 'ddin Ebu'l- Hasan Ali b. Muhammed), **el-Kâmil fi't-Tarih**, (Trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, s. 410.

¹⁰⁷ Ekrem Kadri Unat, **Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini**, İlim Yayma Cemiyeti Yayını, İstanbul 1975, s. 11.

E. Tıbb-ı Nebevî

İslam inancına göre son peygamber Hz. Muhammed'in yaşamı süresince sıhhatli kalmak, hastalıklardan korunmak ve tedavi konularında söylediği tavsiyeler, yaptığı ve yapın dediği pratiklerin tümüne Tıbb-ı Nebevî denir.

Müslümanlar arasında peygamber efendimizin sözlerinin ve uygulamalarının ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Allah, hangi derdi vermişse, mutlaka dermanını da vermiştir.” Hastaların hekime başvurmasını önermiş hatta gerekli hallerde kendisi de hekimlere başvurmuştur. Hastaya hekim çağrılması gerektiği konusundaki uyarıları bilime verdiği değeri gösterir.¹⁰⁸ Dönemindeki batıl inanç ve yanlış pratiklere yeni düzen getirmiş ve yeni tatbikatlar oluşturmuştur. Özellikle vebadan kurtulmak için eşek gibi ses çıkarılması, burnu kanayan deveyi iyileştirmek için başka bir devenin burnunu dağlama, gözü şaşığı olanların değirmen taşına baktırılması gibi bilimsel olarak açıklanamayan birçok tedavi uygulamalarını yasaklamıştır.¹⁰⁹ Hastalıkların bulaşmasını engellemek için karantinaya başvurulması gerektiğinden, mikroplardan arıtılmasından, perhiz uygulayan, ilk kez perhizden bahseden ve her derdin dermanı olduğunu söyleyen ilk İslam Peygamberidir. Ateşli hastalıklarda soğuk suyu önermiştir. Balı çok şifalı görmüş ve şiddetle tavsiye etmiştir. Mendil, fırça, tarak, havlu gibi eşyaların herkesin ayrı ve özel olmasını istemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'e “Sallü alâ tabibi kulu binâ Muhammed” (Kalplerin Tabibi) denilmektedir. Onun tüm bu tavsiyeleri günümüz modern tıbbına ışık tutmuştur.¹¹⁰

Kur'an-ı Kerim, bir insanı öldürmeyi bütün insanlığı öldürmüş, bir insanı diriltmeyi ise bütün insanlığı diriltmiş kabul ettiğinden dolayı (Maide, 32) İslam dünyasında tıp ile alakadar olanlar ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır. Bunun yanı sıra Hz. Muhammed'in “Temizlik imandandır”, “Din temizlik üzerine kurulmuştur”, “Temizlik imanın yarısıdır”, “Mide hastalık yuvasıdır, diyet de baş ilacıdır”, “Akrabalarınız dışındakilerle evleniniz ki, zayıf nesiller meydana getirmeyesiniz” gibi ve daha birçok hadisleri vücudun, aklın ve ruhun sağlıklı

¹⁰⁸A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 201.

¹⁰⁹M. Denizkuşları, **Kur'an-ı Kerim ve ...**, s. 23-24.

¹¹⁰Mustafa Öselmiş, **Tıbb-ı Nebevî**, s. 22.

tutulması için bir nevi reçete niteliğindedir. Peygamber efendimizin sağlıkla ilgili bu hadisleri ile Kur'an-ı Kerim' in sağlıkla ilgili ayetleri ve çeşitli tavsiyeleri vefatından bir süre sonra *Tıbbu'n- Nebevî* adı altında toplanarak bir tıp anlayışı meydana getirilmiştir.¹¹¹

a. Tıbb-ı Nebevî'de Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

Son peygamber Hz. Muhammed insan sağlığına büyük önem vermiştir. Bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “Allah'a göre kuvvetli mümin, zayıf müminden daha hayırlı ve daha sevimlidir.” Burada sağlığın önemine vurgu yapan Hz. Peygamber, sıhhatin korunması için müminlere çokça hükümlerde ve tavsiyelerde bulunmuştur. Herhangi bir hastalıkla karşı karşıya kalan Araplar, tedavi olup olmama konusunu Hz. Peygambere danışmaktaydılar. Bu sorular üzerine “Ey Allah'ın kulları! Tedavi olun. Çünkü Allah yarattığı her hastalık için mutlaka bir şifa veya deva yaratmıştır. Ancak bir dert müstesnadır. O da; İhtiyarlık”¹¹² cevabını vermiştir. Her hastalığın bir tedavisi olduğunu ancak temiz ve helal olan şeylerle tedavi olunması gerektiğini esas kılmıştır. Bir de tedaviyi reddeden görüşler vardı ancak Hz. Muhammed bu görüşlere şiddetle karşı çıkmıştır.¹¹³

Hastalıkların tedavisinde en önemli yol hastanın kendisine zararlı olabilecek şeylerden uzak durmasıdır. Hz. Peygamber “En baş ilaç perhizdir”¹¹⁴ diyerek yeme ve içmedeki düzenin önemini vurgulamıştır. Hz. Muhammed zamanında sıhhatli kalmak, hastalıktan korunmak için dönemin en popüler tedavi metodu hacamat idi. Hacamat yapılmasını desteklediği hatta kendisinin de bizzat hacamat yaptırdığı bilinmektedir. Ümmetine nebevi bir sünnetidir. Kendisi hacamatı “Mihcem” denilen fanus bardak ile yaptırdı. Vücudun istenilen yerine mihcemle kan toplatmak için, küçükçe bir fanus vücuda ters tutularak içerisine hızla sokup çıkarılan bir ateş yardımıyla bedene kapatılmakta ve böylelikle hava

¹¹¹ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 201.

¹¹² M. Denizkuşları, **Kur'an-ı Kerim ve ...** s. 105.

¹¹³ İbrahim Sarı, Resullullah' ın Tavsiye Ettiği Gıdalar, Net-Medya Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 36.

¹¹⁴ Fazlur Rahman, **İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp**, (Çev: Adana Bülent Baloğlu; Adil Çiftçi), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1997, s. 125.

basıncının azaldığı o bölgeye kanın sirayet etmesi sağlanır.¹¹⁵ Bu işlem kuru ve kanlı olmak üzere iki çeşittir. Kuru hacamat için halk dilinde şişe çekme ifadesi de kullanılmıştır. Hipokrat ve Galen gibi ünlü hekimler de vücuttan kan aldırmanın yararlı olduğunu savunmuşlardır. Çoğu hastalığın kaynağını kan olarak görmüşler ve bu nedenle de kan aldırmaıyı tedavinin önemli bir safhası olarak görmüşlerdir. Hacamat sonrası vücuttaki organlarda lenf damarları açılma göstererek kan dolaşımı hızlanır ve böylelikle organların üzerindeki baskı hafiflemiş olacaktır. Kan hareketliliğinin artması dolayısıyla dolaşım rahatlayacak, dokulardan toksinlerin atılması hız kazanacaktır. Bilimsel araştırmalar gösteriyor ki kanıtlanmış en önemli etkisi vücudun ürettiği doğal kortizonda artış sağlamasıdır. Ayrıca kanın eksilmesi nedeniyle yeni kan üretme mekanizmaları harekete geçerek vücut rahatlık ve zindelik kazanır.¹¹⁶ Asırlarca bilinen en eski tedavi şekillerinden hacamat, günümüzde Asya, Afrika ve Uzak Doğu ülkelerinde yaygın olarak uygulanmaktadır.¹¹⁷

Hacamat gibi geleneksel başka bir tedavi şekli de dağlamadır. Arapça karşılığı “Keyy” denilen metot, ateşte kızdırılmış demirle yaralı bölgeyi yakarak kapatmaya denmektedir. Hz. Peygamber’e göre dağlama şifa verici tedavi şekillerinden biridir. Bu bilgiyi şu hadisten öğrenmekteyiz: “Şifa üç şeydedir: Bal şerbeti içmek, kan aldırma, vücudu ateşle dağlamak.”¹¹⁸ Ancak daha sonraki zamanlarda hem tehlikeli hem de vücuda acı verici olduğu için son çare olarak başvurulması istenmiştir. Kanamanın durdurulması açısından günümüz modern tıpta da başvurulmaktadır.

İslamiyet’te beden sağlığı kadar ruh sağlığına da önem verilmiştir. Hastalıklar için manevi ve ahlaki tedaviye de büyük ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü insan sadece bedenden değil aynı zamanda da ruhtan da ibarettir. Dinde özellikle halk tıbbında tedavilerde genelde dualar ve muskalar tercih edilmektedir. Ancak daha sonrasında yanlış amaçlarla yapılacağı endişesi ile Hz. Peygamber muskaları

¹¹⁵ Mahmud Rıdvanoğlu, “Hacamat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1996, s. 422-423.

¹¹⁶ M. Turan Akay, **Genel Histoloji**, Palme Yayıncılık, Ankara 2008, s. 90- 130.

¹¹⁷ Necmettin Şeker, “Hz. Peygamber’ in Hadislerinde Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 21, 2013, s. 164.

¹¹⁸ O. Öztürk, **Kur’ an- ı Kerim’ de...** , s. 245.

yasaklamıştır. Her türlü şifa Allah'tan beklenmelidir. Zaten dua anlam bakımından Allah'tan yardım dilemektir. Peygamber efendimiz daha çok müminin mümine duasının yararlı olduğunu belirtmiştir. Hatta bir rivayete göre Lokman Hekim'e: "Hastaya ne yedirelim?" diye sorduklarında cevap olarak "Acı söz yedirmeyin de ne yedirirseniz yedin" ¹¹⁹ demiştir.

H. Muhammed bulaşıcı hastalıklardan kurtulmak için en başta kuvvetli bir bedene sahip olmayı istemiştir. Kuduz hastalığında yayılmanın engellenmesi için kuduz olan köpeklerin öldürülmesini emretmiştir. Karantina uygulanmasını istemiştir. Veba ya da taun hastalığı içinde kuduz da olduğu gibi toplumdaki tecrit uygulanmasını emretmiştir. Rivayet edilen bir hadise göre H. Peygamber, "Yeryüzünde yaşayan, zararlı beş çeşit hayvanı öldürene hiçbir günah yoktur. Onlar şunlardır: akrep, karga, çaylak, fare ve kuduz köpek" ¹²⁰ buyurarak bu yöntemle vebanın yayılmasını ve yeniden çıkma ihtimalini azaltmak istemiştir. Dönemin en tehlikeli bir başka hastalığı ise "cüzzam" (lepra) dır. Tedavisi mümkün ve bulaşması güç bir hastalıktır. Tedavi edilmediği takdirde vücutta sakatlık ve şekil bozuklukları baş gösterebilir. Cüzzamın bulaşmasını engellemek için H. Muhammed bir hadisinde "Cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaçın." diyerek durumun ciddiyetini belirtmiştir. ¹²¹ Hastalıkların tedavisinde ilaç esastır. Drogların ham maddesi şifalı otlardır. Hadislerde bal, çörek otu, zeytinyağı, hasır külü, mantar, kına gibi çeşitli maddeler zikredilmiş ve bu ilaçlarla tedavi helal kılınmıştır.

b. Tıbb-ı Nebvî'de Hekimlik

İslamiyet öncesi darüşşifaların en ileri seviyede olanı, İran'ın bir eyaleti olan Cündişâpur'da idi. Cündişâpur İran, Hint ve Yunan medeniyetlerinin ortak bir sentezi olarak modern hekimlik anlayışının bir örneğini oluşturmuştur. Hekim-hasta ilişkisi günümüz tıp anlayışında olduğu gibi belli kurallar çerçevesinde güvenilir şekilde devam etmiştir. Hastaları tedavi edecek olan hekimler öncelikle

¹¹⁹ O. Öztürk, **Kur' an-ı Kerim' de...**, s. 263.

¹²⁰ M. Denizkuşları, **Kur' an-ı Kerim ve ...** s. 97.

¹²¹ H. Özönder, "**Peygamberimizin ...**", s. 83.

medreselerde, hastanelerde ve hatta ünlü hekimlerin yanında eğitimler alarak yetişmektedirler. Sonrasında da ülkenin tanınmış hastanelerini gezerek teorik eğitimin yanında pratik eğitim alarak ya da büyük hekimlerin ünlü kitaplarını okuyarak bilgilerini zenginleştirmektedirler. Hastanelerdeki eğitimler, günümüzde olduğu gibi hoca ve öğrencilerin okullarda teorik eğitiminden sonra hasta başında pratik yaparak devam etmekteydi.

Müslüman hekimler, hastalıkların tedavisinde Yunanlıların ve Romalıların kullanmış oldukları metotların aynısını uygulamışlardır. Hastalıkların teşhis ve tanısında bazı esaslar ölçüt alınmıştır: hastanın davranışına, dışkısına, şişkinliklere, ağrının karakterine ve ağrının yerine gibi. Nabza çok önem verilmiş ve özenli bir şekilde takip edilmiştir. İdrar muayenesine büyük önem verilmiş hatta idrar şişesi adeta hekimin simgesi halini almıştır. İdrarın rengi, kokusu, tadı, tortuları hastalığın tanısı ve hastalığın seyri açısından belirleyiciydi. Tedavilerde astrolojiye de dikkat edilmiştir. Yıldızların sağlık, hastalık ve hastalıkların tedavisi üzerine olan etkisi bir bilim dalı olarak görülmüş ve sıkça yararlanılmıştır.¹²² İlaçla tedavide en çok bitkisel kökenli ilaçlar tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra hayvansal ve madensel ilaçlarda hazırlanırdı. Drogların hazırlanmasında bu konuda çok iyi şifa kitapları mevcuttu. Çok fazla cerrahi uygulamaya girilmezdi. Özellikle fitik ve idrar kesesi taşlarının giderilmesi gibi yüksek oranda olumsuz sonuçlanabilecek zor ameliyatların yapılmasından kaçınılmıştır.¹²³ En yaygın teknik olarak dağlama kullanılmaktaydı. İslam toplumunda tıpta olduğu kadar kimya alanında da iddialı gelişmeler vardı. Kimya bilgisinin ileri seviyede olduğu bu dönemde hastanelerde eczacılar da bulunmaktaydı. Vücut sağlığı için kilo kontrolüne dikkat edilmekte, diyetle başvurulmakta hatta bu iş için hastanelerde aşçı da bulundurulurdu.¹²⁴ Günümüzdeki gibi ihtisaslaşma o dönemde de mevcuttu. Alanında uzmanlaşmış üstatlardan ders almak için öğrenciler şehir şehir, ülke ülke seyahat etmekteydiler. Ezberin hâkim olduğu tıp eğitiminde ağır bilgiler içeren kitaplarla da çalışılırdı. Hasta-hekim ilişkisinde eski dönemlerde

¹²² Z. Tez, **Tıbbın Gizemli Tarihi**, s. 58.

¹²³ Z. Tez, **Tıbbın Gizemli Tarihi**, s. 59.

¹²⁴ F. Rahman, **İslam Geleneğinde ...**, s. 118.

olduğu gibi hasta daha pasif, hekim ise daha etken bir konumdaydı. Hasta genelde hekime uyardı. Bu da hekime olan saygının bir göstergesi niteliğindedir.¹²⁵

F. Abbasiler’de Tıbbî Gelişmeler

Abbasiler döneminde İslam Medeniyeti, tüm ilim dallarında olduğu gibi, tıbbi alanda da büyük bir açılım yaşamıştır. Bu açılımın temelinde eski dönem Yunan, Hint ve İran medeniyetlerine ait tıbbi tecrübelerin birikimi yatmaktadır. Yapılan savaşlar, kazanılan fetihler sayesinde çok daha geniş coğrafyalara erişen Abbasiler, değişik yapıda toplumları ve onların kültürlerini de tanıma fırsatını bulmuşlardır. Zaman sonra İslam toplumunun zirve çağını yaşadığı Abbasiler dönemine gelindiğinde, daha ağır bir çeviri faaliyetlerine girişilerek bilim alanında önemli bir atağa kalkıldı. Böylelikle Müslümanlar deneyimlerine deneyim katarak var olan bilgilerini zenginleştirmek için çok çaba sarf etmişlerdir.¹²⁶

Bağdat’ın hilafet merkezi olmasıyla (Hicri 148-149/765-766) yaklaşık 250 yıl boyunca Abbasi sarayına hekim veren ünlü Batışü Ailesi’nden yetişen hekimler, yaptıkları tercümelemlerle ve ürettikleri eserleriyle İslam tıbbının gelişmesine büyük katkı sağladılar. Milâdi VIII. yüzyılın ortalarından XII. yüzyıla kadar tercüme devrini yaşayan İslami bilimler özellikle de kimya, matematik, tıp alanlarında özgün eserler vererek değerli katkılarda bulunmuşlardır.¹²⁷ Özellikle Abbasi Halifelerinden Halife Mansur döneminde çeviri faaliyetleri ciddi bir ivme kazanmıştır. Bu faaliyetler sonucunda da tıbbi anlamda büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Abbasî halifesi Mansur döneminde büyük bir çeviri faaliyeti başlamış ve bu faaliyetler sonucunda tıbbi anlamda büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Halife Mansur çevirisi yapılan her tercüme için kitabın ağırlığınca hekimlere altın ödenmesini emretmiştir.¹²⁸ Hekimler, Müslüman ya da Arap olmadıkları halde genelde eserlerini Arapça olarak yazmışlardır. Bu durumun

¹²⁵ Yaman Örs; “İslam Hekimliği, Selçuklu-Osmanlı Hekimliği”, **Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, Cilt: XXVIII, S: 1-2, Ankara 1975, s. 395.

¹²⁶ Ahmet Altungök-Taner Yıldırım, “Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 2, Elazığ 2015, s. 269.

¹²⁷ Hasan Doğruyol, “Buhtîşü”, **DİA**, Cilt: VI, İstanbul, 1992, s. 378; Ahmet Çelebi, “Tarihu’l- İslâmî ve’ l- Hadâratî’l- İslâmiyye”, **D.G.B.İ.T.**, C. I-III, İstanbul, 1992, s. 455-457.

¹²⁸ A. Altungök- T. Yıldırım, “**Abbasiler Döneminde...**”, s. 268.

nedeni ise bölgede ve dünyada hâkim olan üstün kültürün Arap kültürü olmasıydı. Ancak bir ayırım söz konusu değildi. Hatta Abbasi Halifeleri gayrimüslim tabipleri koruyarak onlara saraylarının kapılarını her daim açmışlardır. Özellikle Halife Me'mun, Harun Reşid ve Ebu Cafer el-Mansur sarayındaki başhekimlerin hepsi Hıristiyanlardan oluşmaktaydı.¹²⁹

Tıp eğitimini sistemli bir temele oturtan Abbasiler döneminde, tıp eğitimi alan öğrenciler, nazari ve ameli eğitimlerini tamamladıktan sonra günümüzün uzmanlık eğitiminde olduğu gibi tez benzeri bir eser kaleme almak zorundaydılar. Bu eserleri kabul gördükten sonra diplomasını hak kazanan hekim, Hipokrat yeminini yaparak hekimlik mesleğine başlayabiliyordu.¹³⁰ Tabipler, tıpta uzmanlık alanlarına göre; hekim- tabip (âlim, filozof, hekim), kehhal (göz hekimi), saydalani (eczacı), cerrah (operatör), mogabarrin (ortopedist), berber (kan alan, diş çeken) şeklinde ayrılıyorlardı.¹³¹ Çin ve Mısır kültürlerinin aksine hekimler arasında kadın-erkek ayırımı yapılmamıştır. Ruh hastalıklarının tedavi edildiği tumarhanelerde dahi kadın ve erkek hastalar aynı şekilde ayrılmamışlardır.

Müslüman tabipler, tedavilerde teori ve pratik olmak üzere iki ana yol izlemişlerdir. Teori kısmında daha çok fizyolojik olarak insan vücudu incelenir, pratikte ise hastalıkların tedavisi ve koruyucu hekimlik olarak ele alınmıştır. Cerrahlık, ilaç tedavisi, perhiz, dağlama, masaj, pansuman gibi tedavi usullerinin yanı sıra dişçilik, gebelik ve doğum gibi sistematik alanlarda da gelişim göstermişlerdir.¹³² Sağlığın önemine dikkat çeken Abbasili tabipler, koruyucu hekimliği daha çok önemsemişlerdir. Koruyucu hekimliğin temelinde ise temizlik vardı. Zaten temizlik hem sıhhat hem de din açısından esastı. Abbasiler döneminde tababetin bu denli ileri seviyeye ulaşmasının bir nedeni de dönemdeki meşhur tabiplerin varlığı idi. Tabiplerin yazdığı eserler aynı zamanda Batı dünyasında da büyük ilgi görmekteydi. Abbasiler döneminde yetişen hekimlerin

¹²⁹ A. Altungök- T. Yıldırım, "Abbasiler Döneminde...", s. 271.

¹³⁰ Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti** (Çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları (3. Baskı), İstanbul 2000, s. 424.

¹³¹ Murat Atasoy, "Süyûti'nin "Tarihu'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbasiler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi", Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006, s. 50-51.

¹³² İsmâil Râci Fârûkî- Luis Lâmia Fârûkî, **İslam Kültür Atlası**, (Çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İnkılab Yayınları, İstanbul, 1999, s. 356.

arasında en önemlisi hiç şüphesiz Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Razî idi. Dönemin en meşhur düşünür ve tabibi olan er-Razî'nin yaklaşık 56 tane tıp kitabı bulunmaktadır. Özellikle göz hastalıkları üzerinde büyük ün kazanan ünlü tabibin birçok kitabı da Latinceye çevrilmiştir.¹³³

---

¹³³ Ahmet Süheyl Ünver, **Tıp Tarihi II**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1943, s. 78.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR ZAMANINDA HASTALIKLAR ve TEDAVİ YÖNTEMLERİ

A. SELÇUKLULARDA HASTALIKLARA BAKIŞ

XI. yüzyılda Samanoğulları'nın denetiminden çıkarak Ceyhun kıyılarına gelen Selçuklu önderliğindeki Oğuz Türkleri, kısa sürede bölgede ciddi bir güç unsuru teşkil etmişlerdi. 1040 yılında Gazneliler ile yaptıkları Dandanakan Savaşı'nı kazanmalarının ardından resmen kurulan Büyük Selçuklular, kısa sürede egemenlik alanlarını genişletmeye başlamışlardır. XI. yüzyılda İslam dünyasının bir hâmisi olarak giderek Anadolu'ya yayılmaları sadece Türk-İslam dünyası için değil aynı zamanda da tüm dünya tarihi için de bir dönüm noktası olmuştur.¹³⁴

Selçuklular hükümlerlerinin ilk zamanlarından itibaren ilim ve sanata büyük değer verip, geliştirmeye ve korumaya çaba harcamışlardır. Siyasi ve askerî faaliyetlerde olduğu kadar ilim ve kültür alanlarında da çalışmalar desteklenmekteydi. İlmî faaliyetlerin bu denli ileri olmasının altında Selçukluların ekonomik açıdan ileri bir seviyede olması ve devlet ricalinin ilim adamlarını koruması ve desteklemesi yatmaktadır. Bu açıdan farklı din ve uyuğa sahip bilim adamları büyük bir hızla Selçukluların hizmetine girmektedirler. Bu nedendir ki Selçuklularda görev yapan tabipler ırk ve din açısından büyük çeşitlilik göstermektedir.¹³⁵

Selçukluların kurmuş oldukları imparatorluğun jeopolitik konumu itibari ile doğu-batı ve kuzey-güney arasındaki kervan ticaret yolları üzerinde bulunması devleti mali yönden geliştirmiştir. Ancak bu durum ekonomik yönden bir avantaj sağlarken toplum sağlığı yönünden dezavantaj yaratmaktaydı. Çünkü kervanlarla beraber bulaşıcı hastalıklarında topluma geçmesi hiç de zor değildi. Salgınların

¹³⁴ Arslan Terzioğlu, "Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", **Tarih ve Toplum**, 1985, S: 3, s. 19.

¹³⁵ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 351.

sivil halk ve ordu için büyük tehlike yaratması tahmin edilerek daha Tuğrul Bey ve Alparslan dönemlerinde hastaneler tesis etmeye başlanmıştır. Adeta bir tıp merkezi niteliğinde kurulan bu hastanelerin yanı sıra orduda yaralılar için seyyar hastanelerde inşa etmişlerdir. Asker bir toplum olan Selçuklular ordularına bağlı ve ordu ile hareket eden seyyar hastanelere büyük ehemmiyet vermişlerdir. Nitekim Sultan Melikşah'ın ordusunda hekimleri, cerrahları, kehhalleri, ilaçları, tıbbi aletleri ve cerge denilen çadırıyla birlikte yaklaşık 100 ila 200 deve ile taşınan seyyar ordu hastaneleri mevcuttu.¹³⁶

Selçuklu Hükümdarları, devlet adamları, atabeyler hastane yaptırmakta adeta birbirleri ile yarış içerisindeydiler. Anadolu darüşşifalarla dolu hale gelmişti. Selçuklular bu yapılarda sadece hastalıkları tedavi etmekle yetinmemiş aynı zamanda tıp öğretimine de yer vermişlerdir. Toplumda hıfzıssıhha çok önemliydi. Devlet ricâli Hastalıkların tedavisinden çok hastalıklara yakalanmamaya ve salgınlardan korunmaya özen göstermiştir. Salgınlarda Tıbb-ı Nebevî'deki karantina uygulanması yapılıyordu. Hastalıklara karşı tıbbın yanı sıra alternatif tıpta çok egemendi. Halk arasında bazı hastalıkları tedavi edeceğine inanılan hoca, şeyh, üfürükçü ve ocaklıya da büyük iltimas gösterilirdi. Çoğu hastalıklarda onlara başvurulurdu. Çoğu zaman hacamat işini de üstlenirlerdi. Bunun yanı sıra bitkisel droglar hazırlamaktaydılar. Psikolojik rahatsızlıkları olan hastalar içinde dua eder ya da muska yazarlardı. Hastalıklardan kurtulmak için gerek hekimlerden gerekse de halk hekimlerinden her türlü çareyi aramışlardır. Avrupa'daki gibi hastalıkları bir günahın cezası olarak görmeyip, Hz. Peygamber'in hadislerine uyarak tedaviyi aramışlardır.

I. SELÇUKLULARDA TIBBÎ TEDAVİLER

A. Selçuklularda Salgın Hastalıklar ve Tedavi Şekilleri

Tarih boyunca insanoğlunun karşılaştığı en önemli tehditlerden biri de hiç şüphesiz salgın hastalıklar olmuştur. Salgın hastalıkların tarihi en az insanlık tarihi

¹³⁶ Arslan Terzioğlu, "Bimâristan", **TDVİA**, Cilt: VI, s. 167.

kadar eski ve kanlıdır. Bu salgınlar nedeniyle bu güne kadar milyonlarca insan sakat kalmış hatta hayatını kaybetmiştir. Savaşlarda ve doğal afetler nedeniyle ölen insan sayısından çok daha fazlası salgın hastalıklardan kurtulamamıştır. Büyük savaşlar, göçler, istilâlar ile birlikte insanların yer değiştirmeleri korkunç salgınların görülmesini başlatmıştır. İnsanlarla birlikte mikropların da göç etmesi salgınların kolayca yayılmasına imkân sağlamıştır.

Hastalık taşıyan mikroorganizmaların insan bedenine girerek yerleşmesi ve burada üreyip artması sonucunda bulaşıcı hastalıklar (infeksiyon hastalığı) meydana gelmektedir.¹³⁷ Belli bir hastalığın belli bir zaman aralığında çokça olması durumuna “salgın” (epidemi) denilirken, kıta ve kıtalar arası görülen büyük çaplı salgınlara da “pandemi” denilmektedir.¹³⁸ Salgınların iklim, coğrafya, sosyo-ekonomik koşullar, toplumların eğitim ve kültür seviyesi, temizlik alışkanlıkları ile doğrudan ilişkileri vardır.¹³⁹

Selçuklular zamanında salgın hastalıklar çoğu zaman toplum sağlığını ciddi bir şekilde tehlikeye düşürmüştür. İmparatorluk topraklarının doğu ile batı arasında bir köprü vazifesi görmesi, ticaret yollarının kesişme yerinde olması, farklı din ve ırka mensup insanlar için de büyük öneme sahip olması ayrıca da kültürel bir merkez olması itibari ile adeta bir cazibe merkezi halinde idi. Bu nedenle farklı bölgeden insanların sürekli gelmek istedikleri, devletlerin elde etmek için savaştıkları ve bu nedenle de birçok istilalara maruz kalan bir konumdaydı. Bu özellikleri itibari ile Selçuklu toprakları yakın bölgelerde baş gösteren salgınlardan çokça etkilenmekteydi.

Selçuklular döneminde menşeyini dış devletlerden ya da Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden alan pek çok sayıda salgınlar meydana gelmekteydi. Salgınlar çoğunlukla askeri seferler, uzun süren kuşatmalar ve kıtlıklar sonucu direncin kırıldığı zamanlarda baş göstermekteydi. O dönemlerde dünyayı derinden etkileyen, milyonlarca insanı canından eden, büyük göçlere neden olan, üretim

¹³⁷ Ahmet Tuncer, **Toplum Sağlığında İnfeksiyon Hastalıkları ve Korunma**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983, s. 3.

¹³⁸ Behiç Onul, **Enfeksiyon Hastalıkları**, Ankara Üniversitesi Basımevi (6.Baskı), Ankara, 1980, s. 6; Bulaşıcı Hastalıklar mad, **Sağlık Ansiklopedisi**, I, Bölüm VIII, 1982, s. 186.

¹³⁹ B. Onul, **Enfeksiyon ...**, Ankara, 1980, s. 6.

hayatını felce uğratıp kıtlıklara neden olan, tarım ve hayvancılığı gerileterek devletleri ekonomik açıdan zayıflatan salgın hastalıkların en önemlisi Batıda *Plague/Petse/Pestis/Black Death*, İslam dünyasında ise *Taun*, Türklerde de *Kıran/Ölet* olarak adlandırılan “Veba” idi.¹⁴⁰ 1098 senesinde Haçlıların Antakya’yı kuşatmaları esnasında baş gösteren kıtlık sonucu haçlı ordusunda salgın hastalıklar oluşmuştur. Urfalı Mateos’un belirttiğine göre, haçlı ordusunun 1/5’i bu hastalıklar sonucunda ölmüştür.¹⁴¹ Şehri ele geçirmelerinin sonrasında da yine kıtlıkla birlikte bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkmıştır. Bu hastalığın ne olduğu bilinmemekle birlikte, altında uzun süren kuşatma sonucu sağlık koşullarının kötüleşmesi yatmaktadır. Bir diğer önemli sebebi ise, Kudüs katliamında haçlıların, cesetleri gömülemeyecek kadar çok insan öldürmeleri ve yaz sıcaklığında bu cesetleri dağ gibi yığarak açıkta bırakmalarındır.¹⁴²

Söz konusu salgın hastalıklar arasında en önemli yeri veba almaktadır. Vebanın yanı sıra çiçek, sıtma ve cüzam gibi hastalıklar da ciddi ölümlere neden olmuştur.

a. Veba

Dünya tarihi boyunca insanlığı mağdur eden en büyük yıkımlar doğal felaketlerden dolayı olmuştur. Bu felaketlerden salgın hastalıklar etkisi en uzun süren sıkıntılara yol açmıştır. Salgınlar içinde ise hiç şüphesiz vebanın ayrı bir yeri vardır. Farklı zamanlarda, farklı toplumlarda farklı adlandırılan vebaya Batıda *Plague/ Peste/ Pestis/Black Death*, İslam Dünyasında *Tâun*, Türklerde ise *Kıran/Ölet* gibi isimlendirmeler yapılmıştır.¹⁴³ Veba, XIX. yüzyıla kadar birçok tehlikeli bulaşıcı hastalığı da kapsamıştır. Hemen hemen her salgın hastalık veba

¹⁴⁰ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 226-267.

¹⁴¹ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, TTK Basımevi (2. Baskı) 1987. s. 44.

¹⁴² Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri**, Dünya Yayınevi, İstanbul 2007, s. 46; Birsnel Küçükspahioğlu, **Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi (1109-1187)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları (1. Baskı), İstanbul 2007, s. 42; Selim Kaya- Rahime Kıyılı, Antakya’ da Ortaçağ’ da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgınlar Bir Bakış, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2009, Cilt: 6, Sayı:12, s. 416.

¹⁴³ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016 s. 266.

olarak adlandırılmıştır. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde gelişen teknoloji ve ilerleyen bilimle hastalıklar vebadan ayrıştırılabilmıştır.

Hastalık esasen bir kemirgen hastalığıdır. İnsandan insana veba mikrobu taşıyan pireler vasıtasıyla bulaşır. Veba mikrobu dondurulduğunda yaklaşık 25 yıl canlılığını koruyabilmektedir. Ayrıca balgamla pire dışkısı içerisinde ve oda sıcaklığında da uzun süre canlılığını koruyabilen bir basildir. Hastalık çoğunlukla kemirgen hayvanlar ve fareler arasında salgınlar şeklinde görülür ve fare pireleri ile insanlara bulaşır. İnsanların kaşınmasıyla bile bakteriler insan kanına girebilirler. Mikrobun insan kanına geçmesi ise ölümcüldür.¹⁴⁴ Virüslerin vücuda giriş ve yayılış şekillerine göre vebada çeşitlilik göstermiştir. Bilinen üç türü vardır. Nerde ne şekilde çıkacağı belli olmadan hemen her yaşta ve cinste görülebilirdi. Genelde ateş nüksettikçe kan aldırılmıştır. Mikrobun vücuttan çıkarılması için aralıklı zamanlarda bir tür lavman ya da müshil tercih edilmiştir. Ayrıca farklı bitkiler kaynatılarak şurup içirilmiştir. Bunların dışında da dualar, tütsüler ve muskalar yapılmaktaydı. Özellikle İslam dünyasında vebadan kurtulmak için manevi tedbirlere sıkça başvurulmuştur. Tılsım açmak, şeytanı kırmak, muska yazmak bunlardan bazılarıdır. Salgınlar esnasında camilerde dini törenler yapılmış, toplu dualarda bulunulmuştur.¹⁴⁵ Bazıları ise oruç tutup, sadaka dağıtmayı tercih etmiştir. Tüm bu ritüeller vebadan kurtulmak için birer arayışta olsa işe yaramamıştır. Sonrasında ise insanoğlu maddi çareler aramaya başlamıştır. Hz. Muhammed'in hadislerine uyularak vebanın çıktığı yere girmemeye başlanmış yani bir nevi karantina uygulamışlardır.

Uygun çevre koşullarına sahip olan Anadolu yüzyıllar boyunca salgınlara ev sahipliği yapmak durumundan kurtulamamıştır. Anadolu'da ki ilk ciddi büyük salgın VI. yüzyıl ortalarına doğru başlamıştır. "Justinianus Vebası" olarak da adlandırılan salgın yaklaşık üç yıl sürmüş ve etki ettiği bölgelerdeki nüfusun ciddi bir kısmını yok etmiştir. Anadolu topraklarındaki kayıplar hakkında net bir bilgi

---

¹⁴⁴ B. Onul, **Enfeksiyon ...**, s.740-741; F. Arık, "**Selçuklular Zamanında ...**", s. 28; Orhan Kılıç, **Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar**, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 6, Elazığ 2004, s. 18.

¹⁴⁵ A. Ünver, **Türkiye' de Veba...**, s. 74- 79.

yoksa da sadece İstanbul'da günde 16 bin kişinin öldüğü rivayet edilir.¹⁴⁶ Bu da durumun ehemmiyetinin anlaşılması açısından dikkat çekici bir bilgidir. En eski tarihli bu salgın I. Süleyman Şah zamanında, İstanbul'daki taht mücadelesi sırasında baş gösteren kıtlıkla birlikte patlak vermiştir. Çağdaş Süryani kaynaklarından Ebu'l- Ferec'in verdiği bilgilere göre ayda 40.000, günde ise 1300' den fazla insan vebadan hayatını kaybetmiştir. Urfalı Mateos'un gözlemlerine göre ise ikinci salgın Sultan I. Kılıç Arslan döneminde (27 Şubat 1092-25 Şubat 1093) yaşanmıştır. Büyük korku ve paniğe yol açan salgında ciddi nüfus kaybı olmuş hatta ölüleri defnetmek kabil olmamıştır.¹⁴⁷ Bu salgına bölgede bir yıl önce gerçekleşen büyük depremin neden olduğu düşünülmektedir. Çünkü afetin ardından ölümler kıtlık ve sefaleti artırmış, vebaya uygun zemini hazırlamıştı.

Bir diğer salgın yine Sultan I. Kılıç Arslan zamanında I. Haçlı Seferi sırasında yaşanmıştır. Haçlıların Antakya'yı kuşatması sırasında yaşanan açlık salgını daha da şiddetlendirmiştir. Açlıkla karşı karşıya kalan Haçlı askerlerinin ölü Müslüman askerlerinin cesetlerini yedikleri ve bu nedenle de Haçlı ordusunda vebanın arttığı düşünülmektedir. Urfalı Mateos'un anlattıklarına göre bu salgında yaklaşık 500.000 askerinin öldüğü bu da ordunun yaklaşık beşte birine denk geldiği ifade edilir.¹⁴⁸ Bu tarz veba salgınları Selçuklular zamanında bir hayli çok görülmüştür. İnsan vebasının yanı sıra yük, binek ve kümes hayvanlarında da veba salgınları görülmüştür. Salgınlar ciddi nüfus kayıplarına yol açarak Anadolu'nun demografik yapısını ciddi şekilde etkilemişlerdir. Öte yandan kıtlığa yol açarak karışıklık meydana getirmiştir. Orduların içinde nükseden salgınlar ise hiç şüphesiz en ağır zararı veren olmuştur. Askerî ve siyasi durumu ciddi şekilde etkilemiştir. Düşman tarafında olması ise savunmada işe yaramıştır.

Genel olarak her salgın Allah'ın bir gazabı olarak nitelendirilse de kurtuluş yolları da aranmıştır. Dua, tütsü, muska gibi manevi ritüellerin yanı sıra maddi tedaviler de uygulanmıştır. İbn'ül-Esir'in naklettiğine göre vebadan kurtulmak için

¹⁴⁶A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 266-267.

¹⁴⁷ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Tarihi ...**, s. 177.

¹⁴⁸ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Tarihi ...**, s. 44.

halka şeker dağıtılmaktaydı.¹⁴⁹ Kan aldirmek da başka bir tedavi olarak görülmüş ve sıkça başvurulmuştur. Arınmak için müshil ve lavman kullanılmıştır. Nar, elma, limon, kuzukulağı gibi bitkisel karışımlarla şuruplar hazırlanmaktaydı. Bu aşamada gül suyu da bolca kullanılmıştır. Vebalı eve mikroplardan arınması için sirke saçılırdı. Ayrıca buhurlar kaynatılır, tütsüler yakılırdı. Bunların yanı sıra halk arasında birçok koca karı ilaçları yayılmışsa da hiçbir işe yaramadığı zamanla anlaşılmıştır.

b. Çiçek Hastalığı

Çiçek hastalığı esasen orthopoxvirus ailesinden “Variola” virüsünün neden olduğu her yaşta ve her cinste ırk ayrılığı gözetmeksizin oluşan bulaşıcı, tehlikeli ve ölümcül bir hastalıktır. Daha çok çocuklarda görülmüş ve ölüm oranı % 30-40’tır.¹⁵⁰

Hastalık ateşle başlayıp ve irinli kabarcıklar şeklinde deride oluşur. Sonrasında bu kabarcıklar döküntülere dönüşüp kırmızımsı benekler oluşturur. Deride oluşan bu bozukluklar deride izlere yani çiçek bozukluğuna neden olur. Bu bozuklukların izi geçmez ve kalıcıdır. Ciddi şekilde bulaşıcı olan çiçek hastalığı insandan insana olabildiği gibi eşyadan eşyaya da geçebilir. Hastalığın seyri mevsimlerle ilgili değilse de ekseriyetle daha çok kış aylarında arttığı bilinmektedir. Çocuklarda ve yaşlılarda ağır ilerler.

Çiçek hastalığı hakkında ilk olarak eser veren İslam hekimi Ebubekir er-Râzî olmuştur. Bundan başka İbn-i Sînâ’da “El-Kanun fi’t-Tıbb” eserinde çiçek hastalığından bulaşıcı ve dikkat edilmesi gerekli olduğundan bahseder.¹⁵¹ Hastalık, tarih boyunca veba kadar olmasa da milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Anadolu ve çevresinde XI. ve XIV. yüzyıllar arasında yoğun olarak görülen çiçek

¹⁴⁹ İbn’ül-Esîr (İzzü’ddin Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed), **el-Kâmil fi’t-Tarih**, (Trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987. s. 77.

¹⁵⁰ Seval Alkoy, “Olası Biyolojik Silah Olarak Yeniden Gündeme Gelen Eski Hastalık: Çiçek”, **Sted**, Cilt: 12, Sayı: 7, 2003, s. 1.

¹⁵¹ Esin Kâhya, **El-Kânûn fi’t-tıbb**, 1. Cilt, Atatürk Kültür Merkezi Yayını (2. Baskı), Ankara 1995. s. 54.

salgınları hakkındaki kaynaklarda olan bilgiler oldukça kısıtlıdır.¹⁵² 455/1063 yıllarında görülen büyük çaplı salgında birçok insanın yaşamını yitirdiği bilinmektedir. Özellikle veba salgınlarının ardından gelişen çiçek çok daha hızlı şekilde yayılmış ve çok sayıda çocuğun hayatını kaybetmesine neden olmuştur.

Çiçek hastalığının belirtileri olarak şiddetli susuzluk, yüzün kızarması, nefes darlığı, burun kaşıntısı, yüksek ateş ve iç sıkıntısı sıralanabilir. İbnî Sînâ' da ağrının tüm vücutta olması gerektiğini belirtmiştir. Hastaya bedenini rahat ve vücudunu sıcak tutacak kıyafetler giydirilir. Hastanın bulunduğu oda sık sık havalandırılıp, temizliğine dikkat edilir. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa)'ın kaleme aldığı "Müntehâb- 1 Şifâ" adlı eserinde tedavi ile ilgili bazı tedbirler tavsiye edilir. Bunlar içinde başta çiçeğin göze verdiği zararı hafifletmek için gözlere gül suyu ya da kişniş suyu damlatılması ve ayak ile ellere de kına yakılması gelir. Henüz yeni nükseden hastalık için kınanın sıcak su ile yoğrulup hastanın ayağının altına yakılırsa hastalığın ilerlemeyeceği zikredilir.¹⁵³ Yine ateşi düşürmek için semizotu sütü, karpuz suyu ve pire otu tohumu suyu içirilmesinin iyi geleceği belirtilmiştir.¹⁵⁴ Ayrıca hastanın da kabız olmaması sağlanır.

c. Sıtma

Sıtma insanlık tarihinin başlangıcından beri büyük epidemiler şeklinde görülmüş ve ciddi ölümlere yol açmış tehlikeli bir hastalıktır. Dünyada daha çok "malarya" olarak bilinir. Hastalık "plasmodium" paraziti taşıyan anofel cinsi sivrisineklerin insanlara bulaşmasıyla oluşur. Yüksek ateş ile birlikte titreme nöbetleri şeklinde seyreder. Halsizlik, iştahsızlık, ağrı, sinirlilik hali ile devam eder. Uzun süren durumlarda iç kanama ve felçler görülebilir. Özellikle bağışıklık sistemini çökerttiği için ciddi durumlara sebebiyet verebilir. İnsanoğlunun tarih boyunca yaklaşık yarısı sıtmadan dolayı yaşamını yitirmiştir. Neden olduğu ölü

¹⁵² Murat Kara, "XI. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu Ve Civar Bölgelerde Hastalıklar", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 47.

¹⁵³ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **Müntahâb- 1 Şifâ I (Giriş- Metin)** (Haz. Zafer Önler), TDK Yayınları, Ankara 1990, s. 150.

¹⁵⁴ Celâlüddin Hızır, **Müntahâb- 1 Şifâ**, s.150.

sayısı bakımından sıtma tüm savaşları, diğer hastalıkları ve kıtlıkları geçmiştir. Günümüzde halen özellikle Afrika ülkelerinde sıkça görülür ve her yıl yaklaşık 1 milyon Afrikalı çocuğun ölümüne neden olmaktadır.¹⁵⁵

Tarih boyunca yaygın salgınlardan birisi olan sıtma XIII. yüzyıllarda Anadolu ve civarı bölgelerinde sıkça rastlanılmıştır. Bu durum o dönemler de yazılan eserlere de yansımıştır. Eflâkî'nin yazmış olduğu "Menâkıbu'l Ârifin" adlı eserinde hastalıklar içinde en çok sıtmadan bahsetmiştir.¹⁵⁶ Eserde Mevlânâ'nın da birçok tedavi usullerine yer verilmiştir. Sarımsak ve badem taneleri üzerine birtakım kelimeler yazarak bunları sıtmalı hastaya yedirmiştir. Eflâkî eserinin başka bir bölümünde köpek tüyü ile tütsü yapıldığını ve sıtmayı geçirdiğini belirtmiştir.¹⁵⁷ Yine Müntahâb-ı Şifa'da tütsüler ve ayetler ile tedavilerin yapılmaya çalışıldığı anlatılmıştır. Farklı bir şekil olarak üç söğüt yaprağına belirlenmiş üç kelime yazılıp, üç gün boyunca hastaya her gün biri tütsülenip birer dua ile üç gün devam edilirdi.¹⁵⁸ Ayı dişini çocukların boynuna asmak da sıtmayı uzaklaştırdığına inanılmıştır. Dönemde ilmî metotlar ile pek bağdaşmayan daha çok halk hekimliği diyebileceğimiz yöntemler kullanılmıştır.

d. Cüzzam

Cüzzam *mycobacterium leprae* (Hansen Basili) ile meydana gelen kronik bir hastalıktır. Deri ve sinir sistemi üzerinde ciddi hasarlara neden olmaktadır. Hatta cilt üzerinde verdiği tahribatlardan dolayı halk arasında "Fil hastalığı" ve "Aslan hastalığı" olarak da adlandırılmalar yapılmıştır.¹⁵⁹ Hastalık genelde deride koyulu açıklı lekelerle başlangıç gösterir. Bu lekeler "Leprit" denilir. Zamanla bu lekeler ciltte bozulmalara yol açar. Hatta duyu kayıpları oluşmaya başlar. Ağrılar artar ve kas erimesi ile birlikte felçler meydana gelir. Ellerin kullanımı güçleşir. Hasta zamanla yürüyemeyecek hale bile gelebilir. Esasen pek bulaşıcı bir hastalık

¹⁵⁵ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı- Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Trc. Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 34.

¹⁵⁶ Ahmed Eflaki, *Ariflerin Menkabeleri*, (Trc. Tahsin Yazıcı), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 249.

¹⁵⁷ A. Eflaki, *Ariflerin Menkabeleri*, s. 685; Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkıbu'l Ârifin Değerlendirilmesi)*, Bilge Yayınları, Konya 1977, s. 81.

¹⁵⁸ Celâlüddin Hızır, *Müntahâb-ı Şifâ*, s. 139-140.

¹⁵⁹ M. Zeki Palalı, "Cüzzam", *DİA*, Cilt: 8, 1993., s. 150.

olduğu söylenemez. Sıkı temas sonucu ancak % 1-6 arasında bulaşabilir. Tıpkı veba gibi sosyal ve ekonomik şartların düşük, kıtlık, kuraklık veya uzun süren kuşatmalar cüzamın artması için elverişli ortamlardır. Veba da olduğu gibi cüzam da yaş, ırk, cinsiyet ayırt etmez.

Cüzamın Avrupa'da özellikle de Haçlı Seferleri esnasında çok yaygınlaşmış olduğu bilinmekle birlikte bütün Ortaçağ dönemi boyunca dünyanın en tehlikeli hastalığı olarak tanımlanmaktaydı.¹⁶⁰ Bu tehlikeli hastalık karşısında Avrupalılar doğru bilgilere hastalığın sinir sistemi ile olan ilişkisini ortaya çıkaran ünlü İslam hekimi Ebu'l-Kasım ez Zehrâvî'nin kaleme aldığı "Et-Tasrîf li-men'aceze'ani't-te'lîf" adlı eserinin Latinceye tercüme edilmesi sayesinde kavuşmuştur.¹⁶¹ İbn-i Sînâ başta olmak üzere birçok İslam hekimi eserlerinde cüzamdan sıkça bahsetmişlerdir. Hacı Paşa Müntehâb-ı Şifa'da cüzamın tedavisinin zor ve genelde hastaların iyileşemediğinden hatta hastalardan uzak durulması gerektiğini belirtmiştir.¹⁶² Ayrıca tedavi usullerinden de bahsetmektedir. Ona göre cüzamlı hastanın vücudunun dört tarafından kan alınır ve perhiz uygulanır. İslam hekimleri tedavi yöntemlerinden en çok kan aldirmek, boşaltım, perhiz ve karantina metotlarını uygun görmüşlerdir. Ayrıca oğlak etinin faydalı, tavuk ve balık etinin de hastalığı kovucu etkide olduğu söylenmiştir. İbn-i Sina ayrıca bu ciddi deri rahatsızlığı için ilaçlı özellikle de kükürtlü banyo yapmayı tavsiye etmiştir. Ayrıca ufak deniz seyahatlerinin de cüzama iyi geldiğini belirtmiştir.¹⁶³ Mevlana ise özellikle kaplıcaları önermiştir. Ancak İslam hekimlerinin tüm bu yöntemleri bu müzmin hastalık için pek de yarar sağlamamıştır. Hastalığın nedenini cinsellikle ilişkili görülmesi ve bu nedenle adlarının kötüye çıkması korkusuyla hekimler hastalıktan kaçınmış ve tedavi olmaktan uzak durmuşlardır.¹⁶⁴

Dış görünüşleri dolayısıyla halk arasında cüzamlılara karşı bir önyargı oluşmaya başlamış ve zamanla toplumdan tecrit edilmişlerdir. Ancak İslam

¹⁶⁰ M. Palalı, "Cüzam", s. 151.

¹⁶¹ M. Palalı, "Cüzam", s. 151.

¹⁶² Celâlüddin Hızır, *Müntahâb-ı Şifâ*, s. 278.

¹⁶³ İbn-i Sînâ, *El-Kanun fi't-Tıbb (Birinci Kitap)*, (Çev. Esin Kâhya), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları (4.Baskı), s. 151.

¹⁶⁴ Celâlüddin Hızır, *Müntahâb-ı Şifâ*, s.142.

dünyasında Batıda olduğu gibi lanetli gözüyle bakılmamış aksine hoşgörüyle yaklaşmıştır. Müslümanlar büyük merhamet göstermişler ve yardımlarda bulunmuşlardır. Cüzzamlılar için “Miskinhaneler” ve “Miskinler Tekkesi” kurmuşlardır. Ancak zamanla bu kurumlar birer tecrit yerlerine dönüşmüşlerdir. Bu sayede hastalığın yayılmasını önlemeye çalışmışlardır.¹⁶⁵ Anadolu Selçukluları Döneminde Tokat, Amasya, Kastamonu, Kayseri ve Sivas’ ta “Meczûmîn Zâviyesi” adı verilen cüzzam haneler açılmıştır.¹⁶⁶ Bolca vakfiyeler kurmuşlar ve cüzzamlılara özel pay ayırmışlardır.

B. Selçuklularda Diğer Hastalıklar ve Tedavi Şekilleri

a. Verem

“Myobacterium Tuberculosis” adlı bakterinin yol açtığı bakterinin neden olduğu bulaşıcı bir enfeksiyon hastalığıdır. Vücutta tüm organlarda görülebildiği gibi ekseriyette akciğerlerde yaygındır. Ayrıca akciğerlerde ciddi tahribata yol açarak büyük zarar verir. Hastalar da zamanla kan tükürme başlar. Yüksek ateş ve kilo kayıpları görülür. Tekrarlayan öksürük nöbetleri ve balgam çıkarma da hastalığın tanısı için önemli belirtilerdir. Hastalığın seyri genelde kemiklere, böbreklere, rahime ve deriye olur. Zamanla akciğerlerin delinmesiyle kanlı balgamlar, kanlı öksürükler görülür. Hastalığı bu denli tehlikeli ve bulaşıcı yapan da öksürükle etrafa yayılan verem mikroplarıdır.¹⁶⁷

Hastalık hakkındaki ilk bilgilere milattan üç bin yıl önce Nil Nehri kenarında ulaşılmıştır. Bu da hastalığın ne kadar eskilere dayandığını belirtir. Tarih boyunca verem hastalığına birçok isim verilmiştir. İnsanları adeta eriterek öldürdüğü için “Tüketim Hastalığı”, insanları soldurduğu için “Beyaz Ölüm” veya “Beyaz Veba”, pek çok insanın yaşamını sonlandırdığı için ise “Ölümün Kaptanı” olarak isimlendirilmiştir. Bizde ise en çok “İnce Hastalık” kullanılmıştır.¹⁶⁸

¹⁶⁵ M. Palalı, “Cüzzam”, s. 152.

¹⁶⁶ M. Palalı, “Cüzzam”, s. 152.

¹⁶⁷ **Tüberkiloz Tam ve Tedavi Rehberi** (Ed. Recep Akdağ), Sağlık Bakanlığı Yayını No: 862, Ankara 2011, s. 3.

¹⁶⁸ Yusuf İzzettin Barış, “Dünyada Tüberkülozun Tarihi”, **Konuralp Tıp Dergisi**, Cilt: 3, S: 2, 2010, s. 1.

İbn-i Sînâ veremin tedavisinde akciğerlerdeki iltihaplanmalara dikkat çekmektedir ve dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sıcak ve kuru yaz mevsimlerinin yaşandığı coğrafyalarda veremin artabileceğini söylemiştir. Bu nedenle hastalara tebdil-i hava tavsiye edilir. Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus da verem illetine yakanmış ve hayatını kaybetmiştir. Tedavisi sırasında Sivas'ın kuru ve sıcak havasının hastalığına iyi gelmediği düşünülerek Viranşehir'e götürülmüştür. Ancak hastalığının ilerlemesiyle çok zayıflayan sultana burası da iyi gelmemiş ve vefat etmiştir. Hastalık ile ilgili bir diğer önemli husus ise psikolojik sıkıntılar, stres, keder ve hüzdür. Hatta I. İzzeddin Keykâvus'un bu denli hastalığının ilerlemesinin nedeni olarak İbn Bîbî çektiği vicdan azabını gösterir. Sultan hıyanet ederler korkusuyla bir kısım beyleri yaktırmak suretiyle öldürtmüştür. Bu da kendisinde derin bir vicdan azabına neden olmuş, güçten düşmüş ve bu hastalığa yakalanmasındaki en önemli neden olmuştur. Hekimlere göre verem hastalığında zayıflık, bünyenin aciz olması da hastalığa müsait ortam oluşturmaktadır. Bu husus da İbn-î Sînâ zayıf ve narin kadınların vereme yakalanma eğilimi gösterebileceklerini ileri sürmüştür.¹⁶⁹

b. Sara Hastalığı

Halk arasında "Sara" olarak da bilinen epilepsi hastalığı, geçici bilinç kaybı ile kramplar şeklinde kasılmalar meydana getiren nörolojik bir hastalıktır. Yaklaşık 2500 yıldan beridir bilinen bu rahatsızlıkta hasta nedeni bilinmeyen birtakım bozukluklar nedeniyle sık sık nöbetler yaşar. Tarihin çok eski zamanlarından itibaren bilinen bu hastalığı M.Ö. 400 yıllarında Hipokrat tanımlamış ve hatta bir hastayı da tedavi etmiştir.¹⁷⁰ Yine bu hastalıkla ilgili bir de "Mukaddes Hastalık" adlı kitabını kaleme almıştır.

Hastalığın tedavisi için farklı hekimler farklı tedavi yolları aramışlardır. Dönemin ünlü İslam hekimlerinden Hekim Bereket yazmış olduğu "Tuhfe-i Mübârizî" adlı eserinde önemli tedavi yöntemlerinden bahsetmiştir. Bunlar içinde

¹⁶⁹ İbn- i Sînâ, "El- Kanun fi' t- Tıbb...", s. 133.

¹⁷⁰ Öznur Adadioğlu - Sıdika Oğuz, "Epilepsi ve Özyönetim", *Türk Epilepsi ile Savaş Derneği*, 22/1, 2015, s. 1.

diz kapağından topuğa kadar olan kısımdan ve topuğa yakın olan bölümlerinden hacamat ile kan aldırarak gelir. Kan aldırmanın sara hastalığına çok iyi geldiğini anlatmıştır.¹⁷¹ Kalsiyum doğal bir elektrolit olduğundan sütü bolca tüketmek önemlidir. Bunun yanı sıra kabak, sarımsak, ceviz de iyi gelen besinlerdir. Ayrıca bol sıvı alınmalıdır. Nöbetler sırasında zararı en aza indirmek için su ve meyve suyu sıkça içilmelidir. Oğul otu da bu hastalık için oldukça şifalı görülen bitkiler arasındadır.

c. Kulunç

Halk arasında kulunç olarak bilinen Fibrositis, bir nevi kas ve adale hastalığıdır. Genellikle boyun ve sırt bölgesinde oluşur. Esasen ağrı dışında çok da bir zararı yoktur ancak ağrılar kaslarda yırtılmalara yol açarak daha ciddi hastalıklara (Boyun Fıtığı, Bel Fıtığı, Romatizmal Hastalıklar) neden olabilir.

Müntehâb-ı Şifâ'da bu hastalıkla ilgili bağırsaklarda ağrılara neden olduğu ve hastanın tuvaletine çıkmakta güçlük çektiği ve bazen hiç çıkamadığından bahsedilmektedir. Kabızlığa neden olduğu ve bağırsaklarda gazdan dolayı sancı yaptığı anlatılmıştır. Hastalığın belirtilerinde; iştahsızlık, bulantı, ağrı, sancı, bel ağrısı vardır. Hastalığın en büyük nedeni olarak ise bağırsaklardaki gaz gösterilmiştir. Hastalığın tedavisinde ilk olarak hastaya en az iki kez lavman yapılır. Lavmandan sonra birkaç gün geçtikten sonra beş dirhem sinameki, beş dirhem pespaye, yedi dirhem çekirdeksiz kızıl üzüm, beş tane incir ve kereviz, anason, kimyon tohumları kaynatılır. Karışım hastaya içirilir. Hızır Paşa bunların yanı sıra yine hastaya gıda olarak haşlanmış horoz ve doğan eti yedirilmesinin yararlı olacağı belirtmiştir.¹⁷²

Selçuklularda hastalıklardan kurtulmak için başvurulan yollardan biri de “Şifa Tası”dır. Selçuklular dönemine ait ve bakır- çinko karışımı olan bu tasların içinde genelde “İnşirak Suresi” yazılı olur. Hastalığa göre sureler

¹⁷¹ Adnan Derin, *Tuhfe-i Mübarizî (Metin-Gramer Notları-Sözlük)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1987, s. 107.

¹⁷² Celâlüddin Hızır, *Müntahâb-ı Şifâ* s. 100,377, 380.

değişebilmektedir. Kulunç ağrısına ve sancısına karşı bu Şifa Tası'na sıkça başvurulmuştur. Diğer tedavi metotlarından birisi de müzikle tedavidir. Özellikle Buselik Makamı kulunç ağrıları için önerilir.¹⁷³ Ayrıca sıcak suyun da iyi geldiği bilinmekte ve kaplıcalar-ılıcalar bu hastalık için tavsiye edilmiştir.

Kulunç hastalığı eserlerde önemli şahsiyetlerin ölüm sebebi olarak sıkça yer almaktadır. Türkiye Selçuklu Sultanı Rükneddin II. Süleyman Şah (1196-1204) bu hastalıktan vefat etmiştir. Alâeddin Keykubad (1220-1237) zamanında da hastalıkla ilgili vakalar olmuştur.

d. Göz Hastalıkları

İnsanoğlunun hayata açılan kapısı durumunda olan gözler, tıbbın başlangıcından itibaren tabiplerin ilgisini çekmiştir. Zamanla hekimliğin ihtisaslaşmaya başladığı dönemlerde göz rahatsızlıkları ile ilgilenen hekimlere “Kehhal” denmiştir. Tarihte göz hekimleri ve onların tedavileri ile ilgili ilk bilgilere Babil kayıtlarında ulaşmaktayız. Babillerin ünlü kralı Hammurabi'nin oluşturduğu kanunlarının 215. ve 220. maddeleri kehhaller ile ilgilidir. Burada gözü tedavi edip, gözü kurtaran hekimin alacağı ücreti ve yanlış tedavi edip zarara uğratması dâhilinde çaptırılacağı ceza hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. Yine Babiller devrinde kataraktın tedavi edildiği bilinmektedir.¹⁷⁴

Ortaçağ İslam Tıbbında göz hastalıkları ayrı bir birim olarak ayrı başlıklar halinde incelenmiştir. Kehhal denilen göz hastalıkları uzmanları, alanlarında ciddi eserler meydana getirmişlerdir. Bunlar içerisinde İslam dünyasının hatta tüm Ortaçağın en meşhur göz hekimi Ali bin İsa'dır. İslam dünyasında “Kehhal”, Avrupa' da ise “Haly Jusu” olarak ün kazanmıştır. Onu, Ortaçağın en meşhur kehhalı yapan eseri “Tezkiret-ül Kehhal” dir. “Göz Doktorları İçin Hatırlatma” anlamına gelen kitabı İslam ve Batı Dünyasında XVII. yüzyıla kadar en önemli

¹⁷³ Işıl Birkan, Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları, **Ankara Akupunktur ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi**, Ankara 2014, s. 41.

¹⁷⁴ Nusret H. Fişek, **Halk Sağlığına Giriş**, Hacettepe Üniversitesi DSÖ Hizmet Araştırma ve Araştırıcı Yetiştirme Merkezi Yayını No: 2, Çağ Matbaası, Ankara 1983. s. 11.

göz hastalıkları kitabı olmuştur.¹⁷⁵ Ayrıca eser, göz hekimliği üzerine günümüze kadar gelebilen tam ve en eski eser olması itibarıyla de Türk Kültür Tarihi açısından özel bir yer kaplamaktadır.

Gözde beliren hastalıklar genelde halk hekimliği ile tedavi edilmeye çalışılmıştır. Bu tedavilerde manevi yöntemlerde ağır basmıştır. Örneğin, gözde çıkan çoğu hastalıkları gidermek için Hz. Fatma'nın dişlediğine inanılan pirinç taneleri göze sürülmek amacıyla uygulanır. Göz ağrılarında en başta tütüsü kullanılmıştır. Ayrıca yine ağrıyan göze anne sütü ve kara inek sütünün damlatılması yaygındır. "Arpacık" ya da halk arasında yaygın ismi "İt Dirseği" denilen ve esasında kirpik diplerinin iltihaplanmasıyla oluşan hastalıkta başta mistik tedavi uygulanır. Burada hastanın gözüne dua okunan arpa gezdirilir ve tekrar dua edilir. Göz ağrısının tedavisinde bu tarz tedavileri Hz. Mevlânâ da uygulamıştır. Hastanın gözüne tükürme ve telkin sıkça yaptığı uygulamalarıdır. "Göze perde inmesi" olarak bilinen Katarakt' ta ise genelde ameliyat çözüm olmuştur. Ameliyatta gözbebeğinin kıyısında ince ve sivri bir tel sokularak sertleşmiş tabaka kaldırılmak suretiyle yapılmaktaydı. Ali bin İsa'nın eserinde belirttiğine göre "adamotu" ile tam bir bayıltma sağlanabiliyordu. Sarımsak, haşlanmış yumurta, limon, maydanoz ve kabak çiçeği de bu hastalıkta sıkça kullanılan besinlerdir. Gözün kanlanması ise çay ve limon suyu tercih edilmiştir.

e. Nıkrıs

Nıkrıs hastalığı, halk dilinde "Damla Hastalığı" veya "Gut" olarak da isimlendirilmiştir. Tıp literatüründe ise "Podagra" denir. El, kol, bacak eklemlerinde sık sık tekrarlayan iltihaplanma ile oluşan şişkinliktir. İltihaplanmayla birlikte şiddetli ağrılar oluşur. Baş gösterdiği eklemlerde kızarıklıklar meydana gelir. Zamanla dokunulamayacak dereceye ulaşır. Esasen bir çeşit romatizmal hastalık da denilebilir. Hastalık kanda artan ürik asit tuzlarının vücuttaki eklemlerin içinde depolanması ile kendini gösterir.

¹⁷⁵ Ali Haydar Bayat; "Ali b. İsa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: II, 1989, s. 401.

Çok sık et tüketen kişilerde görülmesi üzerine halk dilinde “Zengin Hastalığı” ya da “Kralların Hastalığı” olarak anılır. Hacı Paşa Müntahâb-ı Şifâ’da nıkristen bahsetmiştir. Ona göre çok fazla yemek yemek ve tok karnına ayaklara masaj yaptırmak hastalığın nedenlerindedir.¹⁷⁶ Hastalığa neden olan etkenlere göre farklı belirtileri vardır. Eğer kandan gelirse hastanın ayakları kızarır, damarları mavileşir ve parmaklarda ateş olur. Safradan ileri gelirse sızı yapar. Balgamdan olursa ise rengi beyaz olur.¹⁷⁷ Tedavi yönteminde en çok hastaya istirahat önerilir. Fazla ayakta kalmaması önemlidir. Ayrıca perhiz uygulanması gerekmektedir. Hastaya özellikle koyun, dana ve tavuk eti verilmez. Bolca limon suyu önerilir. Hacı Paşa bazı şifalı otların kullanımının iyi geleceğini belirtmiştir. Hastalıklı bölgeye içine anne sütü, gül suyu, ak sandal ve sirkeli karışımla yakı yapılır.¹⁷⁸ Nıkris ile ilgili bir başka önemli tedavi ise hacamat yaptırmaktır.

II. SELÇUKLULARDA HALK HEKİMLİĞİ

Anadolu toprakları tarihin en eski zamanlarından beri çoğu kavimlere ev sahipliği yapmış bu nedenle de zengin bir kültür hazinesine sahip olmuştur. Bu hazinenin ciddi bir parçasını da halk hekimliği ile halk ilaçları meydana getirmektedir. Tarih boyunca her toplumda olduğu gibi Selçuklularda da bilimsel tıbbın yanı sıra alternatif tıp uygulamaları da vardı. Bu uygulamalar uzun süren deneyimler sonucunda günümüze kadar süregelen deneysel uygulamalar olup, Anadolu’da farklı yöntemlerle geniş bir nüfus tarafından kullanılmıştır.¹⁷⁹

Selçuklularda halk hekimliğinin dinsel, büyüsel ve pratik tatbiklerden oluşmaktaydı. Günümüzde birbirine zıt olan tıp ve büyü, Selçuklularda eskiye gidildikçe iç içe geçmiştir.¹⁸⁰ Deneme-yanılma yoluyla elde edilen tecrübeler zamanla dinsel- büyüsel tatbiklerin ikinci plana düşürülmesine sebep olmuştur. Zamanla büyü ile tıp iki ayrı kurum olarak devam etmişler. Çünkü büyücüler artık

¹⁷⁶ Celâlüddin Hızır, *Müntahâb-ı Şifâ*, s. 129.

¹⁷⁷ Celâlüddin Hızır, *Müntahâb-ı Şifâ*, s. 129.

¹⁷⁸ Celâlüddin Hızır, *Müntahâb-ı Şifâ*, s. 129.

¹⁷⁹ Sevgi Şar, “Anadolu’da Rastlanan Halk Hekimliği Uygulamalarına Bir Bakış”, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği- Hukuku- Tarihi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, s. 1163.

¹⁸⁰ Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi* (Çev. Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergür), Tübitak Yayınları (4. Baskı), Ankara 2005, s. 6.

iyileştirme görevlerini hekimlere bırakmaya başlamışlardır. Bu da bilimsel tıbbın oluşmasına kaynak oluşturmuştur.

Selçuklu toplumunda genelde halkın maddi durumu elverişli olmadığına da diğer sebeplerle hekimlere gidemediğinde veya da gitmek istemediğinde devreye halk hekimleri girmiştir. Halk hekimliğinde sağaltma göreviyle uygulama yapan kişileri *Ocaklı, Orumçu, İzinli, Hoca, Şeyh, Üfürükçü-Okuyucu* olarak sıralayabiliriz.¹⁸¹

Selçuklu halk hekimliğinde ocakların önemli bir yeri vardır. Anadolu'nun çoğu bölgesinde hastalıkların çeşidine göre belirli hastalıklarla ilgilenen aile fertlerine ocaklı denmektedir. Ocaklı, belli bir ya da birkaç hastalığı iyileştirme yetisine sahip olan ve bu işin yöntemi konusunda uzmanlık edinmiş ailedir. Bir ocaklı tedavi etme yetisini ailesinden kan yoluyla almakta ve yine bu kudret kan yoluyla babadan oğula, nesilden nesile geçmektedir. Ocaklı, Orta Asya'daki Şamanların o güne uzanmış şekli olarak görülmektedir.¹⁸² Belirli hastalıklar için belirli ocaklar vardır. Anadolu'da da her hastalık için ayrı bir ocak bulunmaktadır: dalak ocağı, sıtma ocağı, sarılık ocağı, temre ocağı gibi.¹⁸³

Ocaklı kimsenin tedavi metotları içinde en çok dua okuma ya da büyü ve muska gelir. Bunların yanında belirli gıdaları yedirmek, içirmek ya da problemin olduğu bölgeye herhangi bir maddeyi sürmek, bağlamak gibi bazı gereçler de kullanırlar. Bazen de mekanik tedavi yöntemleri de kullanmışlardır. Özellikle sarılık hastalığının tedavisinde uzman ocaklı kişi hastanın vücudunda belirli yerleri ustura gibi kesici bir aletle keserek birkaç damla kan akıtılmasını sağlar. Bu işleme "Sarılık kesme" denilmektedir. Ya da sarılıklı kişinin üst dişinin kök kısmı ile üst dudagın birleştiği kısım bir bıçak yardımıyla kesilip, kan akıtılırdı.¹⁸⁴ Kadının gebe kalabilmesi için kara üzümü ezerek sakız haline getirdikten sonra bir

¹⁸¹ Orhan Acıpayamlı, "Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri", *DTCF Dergisi*, S: 25, 1969, s. 4.

¹⁸² O. Acıpayamlı, "Türkiye Folklorunda ...", s. 5; Müjgan Üçer, "Ocaklar", *Sivas Folkloru*, 1973, Cilt: 1, S:3, s. 9.

¹⁸³ M. Üçer, "Ocaklar", s. 9.

¹⁸⁴ Ali Haydar Bayat, "Halk Tıbbında Özellikle Anadolu' da Sarılık Hastalığı ve Tedavisi", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Cilt: IV, Repromat Matbaası, Ankara 1992, s. 241-248; S. Şar, "Anadolu' da ...", s. 1165.

tülbent üzerine sererek yakı şeklinde kadının beline sarılır ve kadının rahmine ip bağlanan nar tanesi yerleştirilir.¹⁸⁵ Çoğu ocaklılar tek bir hastalığın uzmanı olmayıp birçok hastalığı tedavi edebildikleri gibi tek bir hastalıkla uzmanlaşan ocaklılar da vardı.

Ocaklıların büyük bir kısmı kadındır. Hastalıklar konusunda kadınlar daha tecrübeli görülmüştür. Ancak kadın ocaklı olduğu gibi erkek ocaklılar da vardır. Genelde kadın hastalara kadın ocaklı, erkek hastalara da erkek ocaklılar bakar. Esasen hastalıklara bakmak ocaklıların temel işi değildir. Genelde geçimlerini başka yollardan sağlarlar. İhtiyacı olmadığı için ocaklık yapmayanlar da vardır. Hastalıkların teşhisini ocaklı koymaz. Hasta kişi hastalığının ne olduğunu bilerek ocaklıya gelir.¹⁸⁶

Ocaklıların tedavi kudreti, yetkisi, bilgisi ve becerileri atadan oğula, kuşaktan kuşağa, soydan soya devam eder. Bu sürekliliğin sağlanması için ocaklı kişi zamanı geldiğinde “El Verme” denilen özel bir törenle hastalıkları tedavi etme gücünü devreder. Bu yetkiyi devretme işi genellikle evinde duran oğula, eşe ya da kıza verilmektedir.¹⁸⁷ Aralarında kan bağlantısı bulunmayan ocaklıya ise “İzinli” denilmektedir. Ocaklı kişinin çocuğu ya da kan bağının olduğu kimsesi yoksa yetenekli gördüğü bir çocuğu özel eğitime tutar ve zamanı gelince de “El verme” ile yetkilerini izinliye devreder.¹⁸⁸ El verme işlemi şahitlerin huzurunda gerçekleşir ve şu şekilde olur: Yaşlı ocaklı (tedavi yapan kişi) eline üç kere: “El alacak kişiye” diyerek verir. Eli alan ise her defa: “Aldım kabul ettim” der. Daha sonra yaşlı ocaklı üç kez el alanın üzerine tükürür ve arkasını sıvazlar. El alan kişi de aynı işlemi tekrarlar ve böylelikle el verme işlemi tamamlanmış olup artık eli alan kişi de aynı işleri yapma yetkisine kavuşmuş olur. Hastalıkları kendi usullerince tedavi eden ocaklılar verdikleri şifadan sonra “Nefesi çok iyi geldi”, “Eli çok iyi geliyor” şeklinde ifadeler ile teskin edilip, yüceltilmektedirler.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Mustafa Sever, “Türk Halk İnançlarına ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Meyve”, TÜBAR-XVI, 2004-Güz, s. 98.

¹⁸⁶ M. Üçer, “Ocaklar”, s. 5- 9.

¹⁸⁷ O. Acıpayamlı, “Türkiye Folklorunda ...”, s. 4.

¹⁸⁸ O. Acıpayamlı, “Türkiye Folklorunda ...”, s. 4; M. Üçer, “Ocaklar”, s. 9.

¹⁸⁹ Rıfat Araz, *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, AKM Yayınları, Ankara 1995, s. 158.

Selçuklular zamanında bir diğer halk hekimliği ise *orumçu*'dur. Orumçular ocaklıların aksine hastalıkları tedavi etmekten ziyade, hastalığı önceden hissedip, haber verdiklerine inanılan kişilerdir. Yine ocaklıların tersine herhangi bir eğitim veya öğretime tabi tutulmazlar. Tedavi kudretlerini aileden alırlar.¹⁹⁰ “Okuyucu-Üfürükçü” olarak adlandırılan kişiler ise Selçuklular da hastalıkların tedavisinde sadece majistik uygulamalarda bulunurlar. Tecrübelerini yazılı eski kitaplardan elde ederler. Büyü, sihir en çok tercih ettikleri yöntemdir. Tıpkı üfürükçüler gibi majistik yöntemle tedavi yapan diğer sağaltıcılar ise “Hocalar, Şeyhler” dir. Yine onlar da dini kimliklerinden çok sihirselle kimliklerini kullanmışlardır.¹⁹¹ Şeyhler aynı zamanda başlarında buldukları aşiretleri de yönetmektedirler. Bir nevi kanaat önderliği misyonları da vardır.

A. Selçuklularda Halk Hekimliğinde Tedavi Yöntemleri

Selçuklular da halk hekimliğinde tedavi metotları arasında en çok; *irvasa*, *parpılama*, dinî temelli sağaltmalar, bitki kökenli emler, hayvan kökenli emler ve maden kökenli emler şeklindedir.¹⁹² Bunların yanı sıra büyüsel olan yöntemlerde vardır.

Selçuklular zamanında halk hekimliğinde tedavi yöntemlerinden *irvasalama* nın temelini psikolojik telkinler oluşturur. Ocaklı kişi hastanın vücuduna bazen birtakım aletler ile bazen de aletsiz şekilde hareketleri ile tedavi etmeye çalışır. Bu yöntem genelde deri hastalıkları tedavisinde tercih edilmiştir. Kurdeşen, siğil, uçuk, tatarca gibi.¹⁹³ Bir diğer tedavi yöntemi ise *parpılama*'dır. Parpılama da sihirselle esaslara dayanmaktadır. Ancak parpılamada daha fazla dinî uygulama mevcuttur. Ocaklı kişi hastaya sağaltma aleti ile bazı işlemlerde bulunur. Hastanın vücudunu çizme, delme, kesme, dağlama yapma, taş yapıştırma gibi dinsel öğeler ile kaynaşmış sihirselle pratikler yapılır. Kırık-çıkılar, bel kaymaları, karın ağrıları gibi rahatsızlıklar parpılama yöntemi ile tedavi edilir.

¹⁹⁰ M. Üçer, “Ocaklar”, s. 9.

¹⁹¹ O. Acıpayamlı, “Türkiye Folklorunda ...”, s. 4.

¹⁹² Özen Yaylagül, “Anadolu’da Yaşayan Halk Hekimliği Uygulamalarının Eski ve Orta Türkçe Tıp Metinlerindeki Temelleri”, *Milli Folklor*, Sayı: 26, 2016, s. 102.

¹⁹³ O. Acıpayamlı, “Türkiye Folklorunda ...”, s. 5.

Günümüzde de hala bel kaymalarında ve kırık-çıkıklarda aynı yöntemler kullanılmaktadır.

Selçuklulardaki halk emleri muhtevası bakımından çeşitlilik gösterir. Bitkisel, hayvansal ve madeni kökenli emler kullanılmaktadır. Bu emlerde kendi içinde sihirsel ve büyüsel olmak üzere ikiye ayrılır. Büyüsel görünümlü emler, Anadolu'daki halk tıbbının esasını oluşturur. Bu folklorun temeli Orta Asya'daki Şamanizm'e dayanır. Tüm bu büyüsel nitelikli tedavilerin temelinde Şamanizm' in kalıntılarına rastlanılmaktadır. Büyüsel görünümlü telkinler genelde kurşun dökme, dalak kesme, tütsü yapma gibi işlemlerde kullanılmıştır.¹⁹⁴ Alanında uzmanlaşmış ocaklılar tarafından yapılan bu tedavi türü halk arasında bir hayli yaygındır. Ayrıca halkın en çok çekindiği nazardan da korunmak ve kurtulmak için bu yola başvurulur.

Dinsel temelli sağaltmaların temelinde ise dini değerler ile dini hareketler yatmaktadır. Derdine deva arayan, çaresizlik içinde kalan halk çareyi kutsal gördükleri türbe, tekke, yatır gibi ziyaret yerlerinde aramışlardır. Toplum bu tekke ve türbelere giderek buralarda dualar etmekte, adaklar adamakta hatta şifa için kurbanlar kesmektedir. Bazıları ise türbelere çul- çaput bağlayıp dua etmiştir. Bazıları da orada yiyip içmeyi ve orada yatmayı tercih etmiştir.¹⁹⁵ Anadolu toplumu çok eskiden beri rahatsızlıklarını bu tür manevi açıdan yüksek gördükleri yerlerde aramıştır. Günümüzde de aynı şekilde ilgiyle tercih edilen bir ritüeldir. Selçuklularda halk ilaçları muhtevası bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Bitkisel, hayvansal ve mineral bazlı dediğimiz bu halk emlerini ayrı başlıklar halinde biraz daha ayrıntılı anlatacağız:

a. Bitkisel Kökenli Tedavi (Fitoterapi)

Selçuklular dönemi halk hekimliğinde, hastalıkların tedavisinde dinsel-büyüsel yöntemlerin yanı sıra emlerle tedaviler de vardır. Halk emlerinin çoğu da

¹⁹⁴O. Acıpayamlı, "Türkiye Folklorunda ...", s. 5, 8.

¹⁹⁵ İhsan Hınçer, (1976), "İnançlarımız Açısından Yatırlar ve Ziyaretlerin Müspet Yönleri", **I. Uluslararası Folklor Kongresi Bildirileri**, Cilt: IV, Gelenek Görenek Ve İnançlar Kültür Bakanlığı Mifad Yayınları, Ankara 1976, s. 133-138.

genellikle bitkisel kökenlidir. Emlerin hazırlanmasında çoğunlukla doğal olarak bölgede yetişen bitkilerden faydalanılmaktaydı. Selçuklu toprakları görülmeye değer eşsiz şifalı bitki örtüsüne sahiptir. Ancak Anadolu'da da bulunmayan bazı bitkiler civar bölgelerden satın alınmaktaydı. Hekimler şifalı bitkiler için seyahatlerde bulunurlardı. 1259 yılında Semerkant'a gelen ünlü bir Çinli gezgin burada Çin'de bulunmayan pek çok tıbbî bitkinin varlığından ve bu bitkilerin hastalıkların tedavisinde kullanıldığını ayrıca bölgeye civar ülkelerden gelen hekim akınlarından hayretle bahsetmiştir.¹⁹⁶

Kimi hastalıklar için tek bir bitki ya da besin önerilirken kimi hastalıklar içinse birden fazla bitki eklenerek ilaçlar hazırlanmaktaydı. Bazı ilaçlar taze olarak yapıldığı gibi bazen de otlar kurutulularak saklanırdı. Bitkisel kökenli bu halk ilaçları hakkındaki bilgilere dönemin önemli İslam hekimlerinin eserlerinden ulaşmaktayız. Bu eserler; Hekim Bereket'in Tuhfe-i Mubarizî, Celâlüddin Hızır Hacı Paşa'nın Müntahâb-ı Şifâ, İbni Şerif'in Yâdigâr-ı İbni Şerif, yazarı bilinmeyen Kitâbü'l Mühimmât ve Cerrahname-i Esbâbü'l Alâmât'tır.¹⁹⁷ Şifalı bitkiler olarak bilinen otlar halk tarafından pek bilinmemektedir. Otların özellikleri, hangi hastalığa şifa hangisine ceza, ne kadar ve ne sıklıkla verilebileceği gibi önemli bilgileri bitkilerin uzmanı olan hekimler ya da ocaklı, dualı denen uzman kişiler bilebilirdi. Her hekimin hastalıklara bakış açısı ve tedavide kullandığı besinlerde farklılık gösterebilmektedir. Ayrıca bitkilerin isimleri yöreden yöreye de farklı isimlendirilebilir. Dolayısıyla bitkinin istenilen bitki olup olmadığına da çokça dikkat edilir. Hekimler, ilaçlarda kullanacakları bitkilerin iyi şekilde kurutulup kurutulmadığına ve bitkinin hangi kısımlarının kullanılıp, hangi kısımlarının atılacağına ayrıca önem vermişlerdir. Çünkü halk ilaçları herkeste aynı etkiyi yaratmayabilir. Şifa beklenirken tam tersi bir durumda gözükülebilir. Alerjik reaksiyonlar olabilir.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Osman Turan, **Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 491; İbn Batûta, **Seyahat-nâme**, (Trk. trc. M. Şerif), İstanbul 1333, s. 404-406.

¹⁹⁷ Şaban Doğan, "XIV.- XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri", **Millifolklor**, Yıl: 23, Sayı: 89, 2011, s. 123- 124.

¹⁹⁸ Sevgi Şar, (1982), "**İç Anadolu Bölgesi Halk İlaçlarının Eczacılık Tarihi ve Farmakognozi Açısından İncelenmesi**", Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, (Doktora Tezi) Ankara, s. 28- 33.

Halk ilaçları kimi kesimlerce pejoratif bakış açısına maruz kalmışsa da günümüzde bile halen önemini korumaktadır. Selçuklularda halk ilaçları tek bir bitkiden yapılabildiği gibi, çeşitli bitkilerle de yapılabilmekteydi. İlaçlar genelde harici ya da dâhili şekilde alınmıştır. En çok kullanılan halk emleri, çay, hap, macun, şurup ve toz halinde yapılmıştır. Yapılan araştırmalara göre Selçuklu kadınları halk ilaçlarını erkeklere oranla daha fazla kullanmışlardır. Bunun nedeni ise hekime gitmekten çekinmeleri gösterilmiştir. Yaşlı kişiler de ilaçları daha iyi bilmekteydi. İlaçlar, gripten kadın hastalıklarına, bağırsak problemlerinden kısırlığa kadar pek çok alanda kullanılmaktaydı. Daha önce yukarıda bahsettiğimiz adı geçen eserlerden bazı halk ilaçları örnekleri:

Celâlüddin Hızır Hacı Paşa'nın Müntahâb-ı Şifâ adlı eserinde; çiçek hastalığının tedavisinde gözlerin korunması için gözlere gül suyu, sumak suyu, yaş kişniş suyu damlatılır ve ellere kına yakılır. Gece uykusuzluğu için haşhaş verilir. İshal durumlarında nar suyu ve kurs-ı tebaşir hummazi içirilir. Veba bulaşmaması için evlere bir parça çıyan otu asılır. Çıyan otunun uzununu delinip başında taşıyan kişi uykusunda belinmez ve kâbus görmez. Yine bir parça çıyan otu gebe olan bir kadının boynuna asılıp, uzunluğu kadar delik delinirse gebe kadın çocuğunu düşürmez ve doğumunu kolay yapar. Sıtmanın tedavisinde ise yarım bardak sert şarap, ince doğranmış üç karaturp, bir dirhem biber, yarım dirhem karanfil ve kabukları soyulup dilimlenmiş iki tatlı elmayı karıştırılıp kaynatılmak suretiyle bir şurup hazırlanır ve sıtma nöbetlerinde hastaya verilir. Mercimeğin cüzzama neden olacağı belirtilmiş ve yenmemesi tavsiye edilmiştir.¹⁹⁹ Baldırıkara otu sarılık tedavisinde çok etkili görülmüştür. Ayrıca balgam söktürücü ve öksürük kesici olarak da kullanılmıştır. Bağırsak problemlerinde ise anason genelde gaz için, kabızlık içinse sinameki çayları yapılır. Ebvab-ı Şifâ'da böbrek taşı sebebiyle oluşan sancılarda ve idrara çıkamama durumlarında böğürtlen kökünden ilaç yapılır. Böğürtlenin yaprağı da bağırsak ve bademcik problemlerinde sıkça tercih edilmiştir. İshal için de mazı yaprağının kullanıldığı görülmüştür.

¹⁹⁹Celâlüddin Hızır, **Müntahâb-ı Şifâ**, s. 3- 5, 7- 10, 26, 140, 150, 202.

Elma halk kültüründe her zaman üremenin, çoğalmanın sembolü olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle kısırlıkta en çok elma çare olarak görülmüştür. Doğum sancısı çeken bir kadının ısırıldığı elmayı yiyen kadının da çocuğunun olacağı inancı hâkimdir. Gebe kalınmak istenmesi gibi gebelikten kaçınmak istenen durumlarda yaygındır. Bu nedenle de rahmin içine ekşi erik pestilinin yerleştirilmesi gebeliği engellediği düşünülmüştür. Göbeğine turunç suyu sürülen kadının da üretkenliğinin azalacağı inanılır. Ayva yaprağı ve ayvanın çekirdeklerinin kaynatılıp içilmesi öksürüğe iyi gelmekte ve göğüsleri yumuşatmaktadır.²⁰⁰ Harnup (keçiboynuzu) bir nevi panzehir görevi görmüştür. Dövülüp yılan ya da akrebin soktuğu yere bağlanırsa oradaki zehri alır. Ayrıca nezleye karşı da tütsü olarak kullanılmıştır. İshal tedavisinde ise en çok kuşburnu kullanılmıştır. Kuşburnu ayrıca mesane ve safra taşlarının düşürülmesinde, soğuk algınlığında, diş eti kanamalarında ve kan şekerinin düşürülmesinde de kullanılır.²⁰¹

İslam dini gereği alkol, her ne kadar yasaklandıysa da, tedavi amaçlı kullanıldığı yerler olmuştur. Halk arasında sıtma tedavisi için, bir miktar alkole iğne ile delinmiş beş diş sarımsak konur ve bir ay bekletilir ve hastaya günde üç kez birer çorba kaşığı içirilir. Ayrıca alkol halk arasında şeker hastalığının tedavisinde de kullanılır. Tarihin en tehlikeli salgınlarından vebanın tedavisinde esmer şeker kullanılmıştır.²⁰² Hatta şekersiz ilaçlar yapılmamıştır. Hekim Bereket, Nikris hastalığı için şifalı otlar ve ilaçlar tavsiye etmiştir. Buna göre hastalığın belirdiği yere gül suyu, tilki üzümü, anne sütü sirkeyle birlikte yakı yapılır.²⁰³ Romatizma ve kas ağrıları için de yüksek dağlardaki bodur ardıç ağaçlarının yaprakları ve meyveli dallarının kaynatılması şifalı bulunmuştur. Egzamalı deri hastalıklarında genelde kuru meyveler ile kürler hazırlanmıştır. Özellikle egzama için en çok kuru beyaz dutla yapılan preparatlar (kullanıma hazır hale getirilmiş

²⁰⁰ Sevgi Şar, 1987, "İç Anadolu Bölgesinde Kullanılan Halk İlaçları", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Cilt. IV, Gelenek Görenek ve İnançlar Kültür Ve Turizm Bakanlığı Mifad Yayınları, Cilt: IV, Ankara 1987. s. 372.

²⁰¹ M. Sever, "Türk Halk İnançlarına ...", s. 105.

²⁰² İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil fi' t- Tarih**, s.79, 81.

²⁰³ A. Derin, "Tuhfe-i Mübarizi ", s. 108.

ilaçlar) tercih edilmiş ve çok şifalı bulunmuştur. Karaciğer fonksiyonlarını iyileştirmek amacıyla da maydanoz ve limon kürleri hastaya uygulanmaktadır.

Halk ilaçlarında reçeteler kadar önemli bir husus da reçetelerin usule uygun şekilde hazırlanabilmesidir. Özellikle bitkilerden şifa amaçlı çay yaparken yemeklerden önce mi ya da sonra mı alınması veya da kaynatılması mı yoksa demlenmesi mi gibi sorunsallar önemlidir. İdrar söktürücü çaylar sabah alınması gerekirken, karaciğer ve safra için önerilen çaylar ise yemeklerden hemen önce alınmalıdır. Uçucu yağ içeren çaylar taze hazırlanıp hemen tüketilmelidir. Aksi halde yararlı olan madde uçup gider ve yarar sağlanamaz. Zamanla vücut aynı maddeye aynı reaksiyonu vermemeye başlar ve çayların içimine ara verilerek bir müddet sonra tekrar başlanılmalıdır. Haricen kullanılan ilaçlar ise merhem, tütsü, yakı ve lapa şeklinde yapılmaktadır.

Selçuklularda ki bu muhteşem şifa zenginliği kendisinden önceki medeniyetlerin birikimiyle meydana gelmiştir ve bu bilgi birikimine ilave katkılar sağlanarak Osmanlı Medeniyetine oradan da günümüze aktarılmıştır. Günümüzdeki fitoterapi anlayışı kimya ve biyoloji alanlarındaki gelişmelerle ilaç sektörüne büyük bir ivme kazandırmıştır. Bitkiler sayesinde tıbbın gereksinimlerine cevap veren pek çok ilaç üretilmiştir. Etkin olarak kullanılan ilaçların 1/ 4' i bitkisel kökenlidir ve şu anda dünyada tıbbi amaçla kullanılan 20.000 bitki türü vardır.

b. Hayvansal Kökenli Tedavi (Opoterapi)

Selçuklularda hastalıkların tedavisinde halk hekimliğinin yöntemleri sadece bitkisel kökenli değildir. Bitkilerle sağaltmanın yanında hayvansal ürünlerle sağaltmalara da rastlanmaktadır. Şifa amacıyla çeşitli muhtelif hayvanların organlarını kullanmak çok eski çağlardan beri yaygın olarak tercih edilmektedir. Hayvan organlarının yanı sıra hayvansal ürünlerle de emler

hazırlanmıştır. Selçuklularda ki bu yaygın tedavi şekli günümüz tıp dünyasında özellikle alternatif tıpta opoterapi²⁰⁴ olarak yerini almıştır.

Selçuklu hekimlerine göre doğadaki her şeyin belli bir faydası vardır. Hiçbir şey gereksiz yere yaratılmamıştır. Yalnızca inek, at ve koyun organları ve ürünleri ilaç olarak kullanılmamıştır. Eşek sütünün bile dâhil olduğu emler vardır. Bunun yanı sıra hayvanlardan çıkarılan bütün maddeler hemen hemen ilaç yapımında kullanılmıştır. Tervihü'l-Ervah'ta cüzzam hastalığı için süt kuzusu ve oğlak etinin yararlı, tavuk ve balık etinin de hastalığı kovucu etkide olduğu belirtilmiştir.²⁰⁵ Yine aynı eserde ve Müntahâb-ı Şifâ'da anne sütünün yanı sıra eşek sütünün de cüzzama karşı faydalı olduğu anlatılmıştır.²⁰⁶ Bunlardan başka Eski Türkler' den itibaren tavşan beyni göz rahatsızlıklarında (haricen), kurdun kemiği ve dili kuduz hastalığında (haricen), aygır siniri iktidarsızlıkta (haricen), yoğurt uykusuzlukta (dâhilen), erkek keçi eti karın ağrısında (dâhilen), köpek sütü anne rahmindeki çocuğu düşürmek için (dâhilen) kullanılmagelmiştir. Bu tarz hayvansal ürünlerden oluşan bu ilaçlardan günümüzde artık geçerliliğini yitirenlerin yanı sıra makul olanları da vardır: örneğin yoğurdun uykusuzlukta halen daha kullanılması gibi. Yine aynı şekilde ayran ve yoğurt gıda zehirlenmelerinde ilk akla gelen besinlerdir. Bal en başta şifa verici besin olarak görülmüş ve kadın hastalıklarından hemoroid tedavisine her türlü deri rahatsızlıklarında kullanılmaktadır.

Hayvansal emler her ne kadar sağaltma amacıyla yapılmışsa da bazı reçeteler mantıkla açıklanamayacak kadar batıl sayılabilecek niteliktedir. Bunlardan bazıları şöyledir:

- Horlayan kişinin başının altına at dişi konulursa horlaması geçer.
- Çocuğu olmayan kadın kedinin azı dişini taşırrsa hamile kalır.
- Sarası olan kişi eşeğin sol ön ayak kemiğinden bir parçasını boynuna asarsa iyileşir.

²⁰⁴ Opoterapi: Hayvanlardan alınan ve hastalıkların tedavisinde kullanılan, işleme tabi tutulan veya tutulmayan halleriyle her türlü ilacı hazırlama ilmine denir.

²⁰⁵ Mahmut Tokaç, "İlk Dönem (XIV- XV. Yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri", **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, S:VII, 2001, s. 53.

²⁰⁶ Celâlüddin Hızır, **Müntahâb-ı Şifâ**, s. 141; M. Tokaç, "İlk Dönem ...", s. 54.

- İbibik yüreğini taşıyan kişinin cinsel gücü yüksek olur.
- Tavus kuşu beynini yumurta sarısıyla yiyen çocuğun konuşması akıcı hale getirir.
- Papağan dili yiyen kişinin konuşması güzelleşir.
- Aklını yitiren kişiye tavus kuşunun kanı içirilirse aklı geri gelir.

Bunlar gibi akıl yolu ile açıklanamayacak türden hayvansal ilaçlar daha çok batıl inançlara ve bağnazlığa işaret etmektedir. Tüm bu hayvansal preparatlarından çok ayrı bir sistem daha vardır. Bu da harici olarak uygulanır. Bu uygulamadaki temel farklılık, ilaçların hayvanlardan alınarak insanlar tarafından yapılması değil, ilacın hayvanın bizzat kendi ağzından verilmesidir. Halk arasında canlıların doktoru olarak bilinen sülükler bu uygulamada başroldedirler. Sülükler hastalıkların tedavisinde çok geniş kullanım alanına sahiptir. Sülükler esas olarak vücuttaki kanın içindeki atık maddeyi emer, temiz kana dokunmazlar. Böylelikle vücuttaki pis kan hücreleri gider ve temiz kan hücrelerinde artış sağlanır. Bir nevi doğal hacamat da diyebiliriz. Ayrıca sülükler emdiği noktalardan *antiagregan* etki yapabilmektedirler. Böylece kanın pıhtılaşmasını engelleyip, doğal bir kan sulandırıcı konumundadırlar. Sülük tedavisinin hastada o yıl boyunca tüm hastalıklardan koruyacağına inanılır. Sülüğün yanı sıra diğer bir tedavici hayvan olarak balıkları örnek verebiliriz. Şifacı balıklar olarak bilinen bu hayvanlarda başta sedef gibi deri hastalılarında kullanılır. Özellikle Sivas'taki şifacı balıklardan çoğu Selçuklu hükümdarı yararlanmıştır. Her derde deva olarak görülen balın üreticileri olan arıların kendisi de romatizmal hastalıklarda kullanılmıştır. Arılar vücuttaki ağrılı yerlere iğneleri batırılmak suretiyle sokturularak şifa aranmıştır. Ülkemizde ve dünyanın pek çok yerinde halen daha popülaritesini koruyan bu yöntemler sağlık turizmine ciddi katkı sağlamaktadır.

c. Madensel Kökenli Tedavi

Selçuklu dönemi hastalıkların tedavisinde halk hekimleri bitkisel ve hayvansal drogların yanı sıra madensel kökenli droglar da kullanmışlardır. Madenler tedavi edici özellikleri nedeniyle çok eski zamanlardan beri sağaltma

alanında tercih edilmektedir. Madensel ilaç örneklerine Eski ve Orta Türkçe Tıp Metinlerinde sıkça rastlamak mümkündür. Madensel ilaç yapımı riskli ve tehlikeli bir alandır. Çünkü madenlerin insan vücuduna yararları kadar zararları vardır. Mutlaka alanında uzman kişilerce hazırlanması gerekmektedir. Ebvab-ı Şifâ'da özellikle tuzun şifa verici özelliğinden sıkça bahsedilmiştir. Başta zehirlenme, diş çürükleri, baş ağrısı, diş ağrısı, bademcik iltihabı olmak üzere muhtelif rahatsızlıkların tedavisinde kullanılmıştır. Ayrıca kaya tuzu deri hastalıklarında başarılı şekilde uygulanmıştır. Siğil ve kulak iltihabı gibi tedavisi zor rahatsızlıklarda tuz en çok tercih edilen maden olmuştur. Mıknatıs taşına ise kadınsal rahatsızlıklarda en çok başvurulmuştur. Doğum zorluğu çeken bir kadının sağ ayağının başparmağına mıknatıs bağlanırsa kolay doğuracağı söylenir. Ayrıca bi miktar mıknatısı boynunda taşıyan kişinin zeki olacağı ve artık hiçbir şeyi kolay kolay unutmayacağı söylenir. Sürekli çocuğu düşen kadının başında değirmen taşından bir parça taşınsa artık o kadının çocuğu düşmez.²⁰⁷ Sara hastalığı içinde elmas taşı yararlı görülmüştür. Egzamalar, kistler ve ödemelerde de kalay devreye girmiştir. Kabakulak hastalığında ise cıvaya başvurulmuştur. Suriye Selçuklularında da, aynı durum söz konusudur. Musul halkını “kara sıvı” olarak adlandırdıkları petrolü iyileştirici olarak atfetmişler ve hastalandıkları zaman içine girmişlerdir.²⁰⁸

d. Mineral Kaynaklı Tedavi

İnsan hayatını oluşturan bazı esas temeller vardır. Bunlar insanoğlu için vazgeçilmezdir. Evreni oluşturan dört temel öğeden su, tartışmasız en kutsal ve en değerlisidir. Besleyen, yaşam kaynağı sağlayan su aynı zamanda da şifa verici olarak kabul edilmiş ve hastalıkların tedavisinde bir sağaltım aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Jeolojik yapısı nedeniyle mineral bakımından zengin sular yönünden zengin olan Anadolu'da kaplıcalardan tedavi amaçlı

²⁰⁷ İlhan Uçar, “*Hazâ Kitâb-ı Hulâsa- i Tıbb Cerrâh Mes' ûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2009, s. 1-2-7.

²⁰⁸ Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, (Çev. M. A. Kılıçbay), Telos Yayınları (2. Basım), İstanbul 1998, s. 50.

yararlanılmıştır. Roma ve Bizans'tan kalma yüzlerce sıcak su kaynağı Türkiye Selçuklu Devleti döneminde yeniden faaliyete geçirilmiş hatta yenileri yaptırılmıştır. XIV. yüzyılda Anadolu' da halkın hastalıklarından kurtulmak için şifa aradığı 300'den fazla kaplıca bulunmaktaydı. Bunların içinde en meşhuru, Alâeddin Keykûbâd (1220-1237) tarafından yaptırılan Ilgın Kaplıcası idi (1236).²⁰⁹

Anadolu'da ki kaplıcaların sağlık ve hastalıkların tedavisinde kullanımı çok eskilere dayanmaktadır. Kaplıcaya gitme adeta bir gelenek halinde süregelmiştir. Genelde deri, kas-kemik hastalıkları, solunum ve romatizmalı hastalıkların tedavisi için tercih edilmektedirler. Hatta nörolojik ve psikolojik hastalıklarda da özel bir yer almıştır. Her kaplıcanın da iyi geldiği hastalıklar farklıdır. Kaplıcaların yanı sıra Anadolu' da “hamamlar” da çokça tercih edilmiştir. İslam dininin temizliğe dikkat etmesiyle birlikte hamam kültürü gelişmiştir. Halk sağlıklı ve temiz kalmak amacıyla kaplıcalardan sonra en çok hamamları tercih etmiştir.

Kaplıca tedavisinin yanı sıra bu şifalı sular çeşme, kuyu ve pınarlarda da bulunmaktadır. Selçuklularda eskiden beri süregelen halk hekimliği içinde bazı cami ve türbelerde bulunan kuyu sularının da şifalı olduğu inancı vardır. Darende'de Somuncu Baba Dergâhı yakınında kayaların içinden çıkan suyu da kutsal görülmüş ve dilek ya da şifa için kullanılmıştır. Dergâhtaki çeşmeden akan su da sadece şifa amacıyla içilir, başka amaçlarla kullanılmaz.²¹⁰ Tedavi amaçlarının ötesinde kimi sular da dilek amacı ön plandadır. Suyun iyileştirici özelliğini inançlarıyla birleştiren insanlar, bu suların içerek iyileşeceklerine, istediklerinin olacağına inanmışlardır. Bu nedenle Selçuklu Sultanları hayır kurumlarının yanında çok sayıda hamamda inşa ettirmişlerdir.

²⁰⁹ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 267-268.

²¹⁰ Abdulkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler I**, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 472.

e. Kutsal Mekânlar

Halk hekimliğinde çok çeşitli inanç ve uygulamalar mevcuttur. Bunlardan biride kutsal mekân ziyaretleridir. Baba, şeyh, yadır, türbe, eren, evliya gibi belli inançlar ve kerametler doğrultusunda dilek dilemek ve şifa bulmak için ziyaretler yapılır. Tıp metinlerinde bu kutsal mekân ziyaretlerinden pek bahsedilmemiştir. Ancak insanlar en çok kısırlık, sıtma, felç, sarılık ve psikolojik türden hastalıklarından kurtulmak için ya da hayvanlarının iyileşmesi için, kismetlerinin açılması ve evlenmek için bazen de yağmur yağması için, iş bulmak için gibi muhtelif nedenlerle ziyaretlere gitmektedirler. Esasen bu ziyaretlere olan saygı Eski Türkler' den itibaren Atalar Kültü gelmektedir. Özellikle Malazgirt Zaferi ile birlikte Anadolu'ya Yesevi ekolüne sahip birçok tasavvuf ehlinin gelmesi ve onların halk içinde gösterdikleri kerametler sayesinde halk içinde büyük bir nüfuza sahip oldular. Böylelikle ölümlerinden sonrada halk hürmet göstermeye devam etmiştir.

Yadırlar, türbeler o bölgenin bir bakıma manevi bekçileri olarak görülmüştür. Halk, yörelerindeki evliyaların onları salgınlardan, afetlerden, her türlü musibetlerden koruduklarına inanırlar. Baskil' deki Şeyh Aziz Efendi Türbesi' ne gelen saralı hastalar türbenin mezar toprağından alarak sularına karıştırıp, o su ile yıkanılır ve hastalıktan kurtulmayı umarlar. Cerrahname-i Esbâbü'l Alâmât'ta kuduz hastalığı hakkında bir malumat vardır. Baris Dağındaki kiliseye kuduz olmuş kişi götürülür. Kuduzlu kişi o kiliseye giren birinin bacaklarının arasından geçerse artık sudan korkmaz ve artık kuduz o kişiye gelmez.

f. Majistik Tedavi

Majistik uygulamalar Türkler' de Orta Asya Şamanlık ritüellerinden beri var olmuştur. Şamanların hastaları iyileştirmek ya da kötü ruhları uzaklaştırmak adına yaptıkları uygulamalar şaman tedavi tarzının birer kalıntısı olarak süregelmiştir. Majik tedavi örneklerine Müntehab-1 Şifâ'da ve Ebvâb-1 Şifâ'da sıkça rastlanılmaktadır.

Halk arasında “göze misafir gelmesi” olarak bilinen, iltihaplanmadan dolayı gözde meydana gelen puslanma için yedi evden “Misafirimiz geldi” diyerek evlerden alınan ekmekler “kefareti budur” denilerek bir dörtyol ağzında köpeklere verilir. Böylelikle gözdeki perdenin gideceğine inanılmıştır. Sara nöbeti gelen hastaya yattığı yerde, biri ayak ucuna biri de baş ucuna gelmek üzere yemiş ağacından yapılmış iki kazık görünmez oluncaya kadar çakılır. Kazıkların kuru ağaçtan yapılmış olması daha iyi olmaktadır. Eğer ki kazıklar yaş ise uçları yontularak çabuk kuruması için ateşte yakılır. Yemiş ağacını yere çakan kişi üç kez: “Bu ağacı diktim, artık bitmesin. Bu ağaç ne zaman biterse sen gelip bu kişiyi tutasın, ben dahi yemin ettim ve ahd ettim ki artık bu ağacın yemişini yemeyeyim, eğer yersem sen dahi gelesin, bu kişiyi yine tutasın.” der ve artık bu ritüelden sonra o kişiyi bir daha sara tutmaz.²¹¹ Gözde meydana gelen “gece körlüğü” olarak adlandırılan durumda gece vakti bir tavuk “Gıt gıt gıdak!” diye bağırtılarak “Al karanı ver ağımı” denir. Bu işlem yaklaşık üç cuma tekrarlanır. Bundan sonra gözdeki perdenin kalkacağı düşünülür. Erkekliği bağlanmış bir kişiyi çözmek için; bağlanan kimse kullanılmamış iki taraflı bir baltayı kırıp, kırılan yerin deliğinin içinden idrarını yapar ve idrar balta deliğinden geçer ve böylelikle bağlılığı da geçmiş olur.²¹² Bir küçük kız çocuğunun kasığından alınan kıl buruna buhur edilirse buhur edilen kimsenin burnu ömür boyu bir daha kanamaz.²¹³ Ayrıca diş ağrısı çeken bir kimse de, ulu bir zatın dişini taşırsa iyileşeceği söylenmiştir.

Düşmanına ya da sevmediği kişiye üstün gelmek, halk içinde heybetli görünmek isteyen bir kişi bir miskal insan beynini iki miskal insan kanına karıştırıp yemeğine katıp yerse düşmanlarına galip gelir.²¹⁴ İbibik etini kurutup, kurutulmuş eti hafif dövdükten sonra una karıştırılıp helva yapılır. Yapılan bu helvanın yedirildiği kişi, yediren kişiye meftun olur.²¹⁵ Sürekli uyanık olup,

²¹¹ Paki Küçükler, “*Yâdigâr-ı İbni Şerif (İnceleme-Metin-Dizin)*” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 1994, s. 3-5.

²¹² P. Küçükler, “*Yâdigâr-ı İbni Şerif ...*”, s. 2-3.

²¹³ P. Küçükler, “*Yâdigâr-ı İbni Şerif ...*”, s. 8-9.

²¹⁴ Sadettin Özçelik, *Kitâbü’l- Mühimmât*, AKM Yayınları, Ankara 2001, s. 2-4.

²¹⁵ S. Özçelik, *Kitâbü’l- Mühimmât*, s. 13-14.

uyumak istemeyen bir kimse ise, bir baykuşu öldürmeli. Baykuşlar ölünce bir gözü açık kalır. Bu açık kalan baykuş gözünü üzerinde taşıyan kişi uyku tutmaz.²¹⁶

g. Mistik Tedaviler

Eski dönemlerden itibaren insanoğlu hastalıklar karşısında çaresiz kaldığı anlarda sıklıkla doğaüstü güce başvurmuş ve ondan yardım dilemiştir. Yaradan'dan yardım dileyiş çeşitli sağaltım pratiklerinin de kökenini oluşturmaktadır. Bu pratikler, toplum tarafından oluşturulmuş ve zamanla nesilden nesile aktararak bir gelenek haline getirilmiş muhtelif tedavi yöntemlerini kapsamaktadır. Hastalıkların şifasını yaratıcı güçten bekleyen halk, kendisi ile yaradan arasında çoğunlukla uzman bir aracıya danışır. Bu aracı kişi de hastalığın durumu ve seyrine bir takım uygulamalarda bulunur. Bu uygulamalara örnek olarak; kurşun dökmek, tütsülemek, yağ dökmek, tuz dökmek, dalak kesmek, muska yazmak, dua okumak, büyü yapmak, tılsımlar gibi işlemleri sayabiliriz.

Mistik tedavilerde en çok tercih edilen yöntemlerin başında büyüler gelir. Genelde tıbbi yollarla yapılamayan şeyleri yapabilmek, birine zarar vermek ya da zarardan korunmak için bazı gizli güçleri kullanarak zorla etkileme amacını güden işlemlerin tümüne “büyü” denir.²¹⁷ Hastalıkların tedavisinde kullanılan büyüsel pratikler, kullanılış amaçlarına göre farklılık gösterir. Örneğin, kişinin durumuna göre hem nazara, göze karşı tedbir amaçlı kurşun dökülebildiği gibi hem de nazarın tedavisi amaçlı yapılabilir. Büyülerde kutsallaştırılmış objeler tercih edilir. Dinimiz büyü ve büyücülüğü yasakladığı için gizli yapılmaktadır.

Büyünün yanı sıra muska ve yazı yazımı da hastalıkların tedavisinde önemli bir sistemdir. Yazılan dualar muska şeklinde vücutta taşındığı takdirde kendisinin hastalıklardan, nazardan, göz değmesinden korunacağına inanılır. Cinlerden dolayı sara tutan kişiye şu şekilde muska yapılmıştır: Bir kâğıda beş kez Ayete'l-Kürsî'yi yazıp daha sonrada bazı isimler yazarak bu isimlerin altına beş

²¹⁶ S. Özçelik, *Kitâbü' l- Mühimmât*, s. 5.

²¹⁷ Melike Kaplan, “Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi”, *Milli Folklor*, 2011, Yıl: 23, Sayı: 91, s. 152.

Ayete'l-Kürsî daha yazan kişiyi artık sara tutmaz. Sıraca Çıbanı için çarşamba günleri verilen isimler yazılarak, hastalığın olduğu taraf neresi ise oraya bağlanır. Sıtma için üç tane badem yazılır. İkisinde hastanın adı, üçüncü bademde ise Yasin Suresi yazılı olmalıdır. Bu bademler her gün bir tane hastaya yedirilir. Birtakım şekiller çizilip, dualar yazılarak bu şekli bir kâğıda yazılır. Yazılan kâğıt üzerine bal sürülür ve hastalıklı bölgenin üstüne yapışırsa hastalığın geçeceğine inanılır.²¹⁸ Anadolu' da İt Dirseği olarak bilinen Arpacık için okunmuş bir arpa üç kez göze sürülür ve sonra da ocak başına gömülür. Sürekli çocuğu düşen kadının beline 7 dolam ip yapılır ve her bir dolamda Cin Suresi okunur. Böylelikle kadının çocuğu düşmez. Muskalar sadece hastalıklardan kurtulmak için değil aynı zamanda sevenleri kavuşturmak, zalim kocayı dize getirmek, kavgalı eşleri barıştırmak, kaybolanı bulmak, gideni geri döndürmek gibi nedenlerle de yazılmaktadır.

h. Hacamat

Arapçada emme anlamına gelen “Hacm” kökünden türetilen ve Türkçede hacamat olarak bilinen bu kavram, vücuttan vakum yolu ile kanın çekilmesidir. Selçuklularda hacamat işini meslek olarak yapan kişiye “Haccam” denir. Haccam Hz. Peygamber devrinde de görülen meslekler biriydi.²¹⁹ Hacamat işleminde kullanılan alete ise “mihcem” ya da “mihceme” adı verilmiştir. Halk hekimliğinde hacamat, bazı hastalıkların tedavisinde sıkça uygulanan bir yöntemdir. Belli bir hastalık için yapıldığı gibi vücuttaki kan fazlalığının meydana getirdiği hastalıkları gidermek için de yapılmıştır.

Hacamat, kanlı ve kansız olmak üzere iki çeşit olarak uygulanmaktadır. Kansız yapılan hacamata “Şişe kapama, şişe çekme ve kuru hacamat” da denilmiştir. Kuru hacamatta, hacamat şişelerinin içine ateşle tutuşturulmuş alkollü pamuk parçası konulur. Isınan şişeler oturan ya da yatan hastanın derisi üzerine yapıştırılır. Tutturulan şişelerin içindeki yanma bittikten sonra, vücuttaki kan şişenin altında kalan derinin altına hücum eder. Önce bölgede kızarıklık sonrada

²¹⁸ Zafer Önler, *Müntehâb- ı Şifâ I (Giriş- Metin)*, Hacı Paşa, Ankara: TDK Yayınları, Ankara 1990, s. 9-10-11-14.

²¹⁹ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları' nda Meslekler*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 230.

morarama meydana gelir. Birkaç dakika bekletildikten sonra yapıştırılan şişeler kaldırılır.²²⁰ Deri üzerine “Hacamat bıçağı” denilen ustura ya da neşterle çizilip, deriden kan çıkarılmak suretiyle yapılan hacamata ise “Kanlı hacamat” denir. Vücuttaki kan basıncı, deri üzerindeki basınçtan fazla olduğundan dolayı çiziklerden koyu ve pıhtılaşmış pis kan sızmaya başlar. İşlem hastanın ağrısı kaybolana kadar ve 1-2 bardağa yakın kan çıkartılana kadar devam eder. Özellikle yüksek tansiyona bağlı baş ağrılarında tercih edilen bu uygulama aynı zamanda Hz. Peygamber’in bir sünneti olması itibari ile de halen daha yapılmaktadır.

Hacamat işlemi sadece şişeler ile yapılmamıştır. İstenmeyen kanın vücuttan atılması için diğer bir yöntem de “Sülük Vurma”dır. Adeta bu iş yaratılmış olan sülükler, 5-6 cm boyutunda kan emerek beslenen ve tatlı sularda yaşayan asalak bir hayvandır. Vücudunun iki yanında bulunan çekmenleri sayesinde hayvan ya da insan vücuduna bir vantuz gibi yapışırlar. Deriyi ısırarak kan emerler ve ağızındaki bezlerden çıkardığı salgılar ile emdiği kanın pıhtılaşmasını engellerler. Halk arasındaki inanışa göre sülükler, kanının pis olduğu kişilere yapışmakta ve fazla kanı emen sülüğün ölmesinde ise, kişinin kanının çok pis olduğuna inanılmaktadır. Bu uygulama genellikle varis, romatizmal hastalıklar, her türlü kas ağrıları, şişmanlık, hemoroid gibi birçok rahatsızlıklarda başvurulmuştur. Genelde sülük vurma mayıs aylarında ve ayın tek günlerinde yapılmaktadır.²²¹

B. MÜZİKLE TEDAVİ

a. Müzikle Tedavinin Esasları

Hisleri dışarıya vurmanın belki de en etkin aracı olan müzik, tarihin en eski zamanlarından itibaren insanoğlunun yaşamının merkezinde yer almıştır. İnsanlar, kederlerini, acılarını, sevinçlerini, heyecanlarını, mutluluklarını genellikle müziği kullanarak göstermeye çalışmışlardır.

²²⁰ Müjgan Üçer, “Halk Hekimliğinde Bazı Tedavi Usulleri”, **Sivas Folkloru**, Şan Matbaası 1979, s. 2,5,6,23.

²²¹ M. Üçer, “**Halk Hekimliğinde ...**”, s. 5-6,23.

İnsanlık yaşamlarının her evresinde müzikle iç içe olmuş ve müziği pek çok alanda kullanmışlardır. Müziğin insan hayatında bu denli önemli bir yer tutması farklı amaçlar için de kullanımını doğurmuştur. Hastalıkların tedavisinde müzikle tedavi yönteminin ortaya çıkmasında bu konunun etkili olduğunu söylemek mümkündür.²²² Müzik, insanoğlunun sosyal hayatından, askerî intizamına, dinsel ayinlerinden eğlence kültürüne kadar çoğu alanda var olduğu gibi, hastalıkların tedavisi için de şifa amacıyla günümüze kadar kullanılmıştır.²²³

Batıda Antik Döneme kadar hastalıkları tedavi etmek veya kötü ruhları vücuttan çıkarmak için kullanılan melodiler ile etkili şarkılar, müzikle tedavinin tabanını oluşturmuştur. Eski Yunan ve Roma'da müziğin insanın sıkıntılarını giderici güçte olduğuna inanılırken, Eski Mısır'da da müzik, hastalara güç vermede kullanılmıştır. Ortaçağ'da ise müzik Tanrının bir lütfu olarak kabul görmüştür.²²⁴ XIX. yüzyılda psikiyatri biliminin gelişimi 20. yüzyılda ilaçla tedavinin yanı sıra psikoterapi yöntemlerinin geliştirilmesi ile birlikte hastalıklara bir bütün açıdan bakılması bütünleyici tedavi anlayışını getirdi. Farklı arayışlara yönelen psikiyatri bilimi müzikle tedavide ilk olarak II. Dünya Savaşı yıllarında pratik yapılmaya başlandı. Savaşlarda yaralı askerlerin kaldığı hastanelerde müziğin kullanılması, müziğin bir uzmanlık dalı olarak tanınmasını sağladı.²²⁵ Yapılan araştırmalar ile müziğin gut ve felç hastalarında faydası saptanmış ve kullanımını artmıştır. Hatta felç hastalarının müzik sayesinde zamanla bazı kelimeleri heceleyebildikleri saptanmıştır. Müziğin insan mizacı üzerinde de etkili olduğu gözlemlenmiştir. IV. Murat' ın kardeşlerini öldürme fikrinden dinlediği müzikler ile vazgeçtiği söylenir. Verilen tepkilerin sesin yüksekliğine, şiddetine,

²²² Süleyman Sırrı Güner, "Müziğin Tedavideki Yeri ve Şekli", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı:12, (Kış 2007), s. 99.

²²³ Haluk Yücel, "Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi Yöntemlerinin Uygulandığı Şifahaneler: Amasya Darüşşifası", **TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi**; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29, s. 53.

²²⁴ Sezer Erer, Elif Atıcı, "Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler", **Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, Cilt. 36, S.1, 2010, s. 29-32, s.29.

²²⁵ S. Erer, E. Atıcı, "Selçuklu ve Osmanlılarda...", s. 29.

perdesine ve enstrümanın cinsine göre değişebileceği görülmüş ve ona göre çalışmalar ihtisaslaştırılmıştır.²²⁶

Türkler’ de 6000 yıla dayanan köklü bir müzik tarihi mevcuttur. M. Ö. 3000- 2000 yılları arasında Anadolu’ ya yerleşen Oğuzlar’ ın müziğinin kaynağı olarak Şaman müziği gösterilmektedir. En kadim medeniyetlerde görüldüğü gibi Türklerdeki müzikle tedavi yöntemleri de Orta Asya “Şaman” kültüründen gelmektedir. Şamanların davulu sihir ve tedavide kullandıkları, bu kişilerin kutsal sayıldıkları ve toplum içinde insan ruhu uzmanı olarak addedildikleri bilinmektedir.²²⁷ Şamanlar kötü ruhları, hastalıkları müzik ve danstan oluşan bir ritüelle arındırma ayinleri ile kovmaktadır. Kopuz, Orta Asya’da hastalıkları tedavi edici ve kötü ruhları götürüp yerine iyi ruhları getiren kutsal bir çalgı olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde Farabi ve İbn-i Sina gibi ünlü İslam Hekimlerinin yazmış oldukları eserlerinde müzikle tedavi yöntemlerine ait verdikleri bilgiler, ilerleyen zamanlarda Selçuklularda daha da gelişerek yeni boyutlar kazanmıştır. Başlangıçta Şamanlar gibi büyücü hekimler tarafından bireysel olarak uygulanan müzikle tedavi uygulamaları Selçuklularda kurumsallaşarak “darüşşifa” adı verilen merkezlerde devam etmiştir.²²⁸

İslam medeniyetinde ilk dönemlerde müziğin Müslümanları zevk ve sefaya yönlendireceği düşüncesiyle pek sıcak bakılmamıştır. Ancak Hz. Peygamber’in Kur’an-ı Kerim’in güzel okunmasını teşviki üzerine zamanla müziğe olan bakış değişmeye başlamıştır. İslam tarihinde özellikle tasavvuf ekolü mensupları müzikle çokça uğraşmışlardır. Hem hekim hem de müzikolog kimliklerine sahip olan Zekeriya Er-Razî, Farabî ve İbn-i Sina müziğin tedavi edici özelliğini araştırmışlardır.²²⁹ İbn Haldûn, bir eserinde: “Mûsikî medenî yükselişin son ve sükûtun da ilk sanatıdır.” demiştir.²³⁰ İslâm musikîsinin en büyük ustası olan Fârâbî’nin eserlerinde ise, doğduğu ve büyüdüğü Türkistan bölgesinin müzik yapısının tesirleri mevcut idi. Onun müzikte bu kudreti kazanmasının bir sebebi de

²²⁶ Işıl Birkan, “Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları”, **Ankara Akupunktur ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi**, 2014, s. 40.

²²⁷ I. Birkan, “Müzikle Tedavi ...”, s. 40.

²²⁸ H. Yücel, “Türk İslam Medeniyetinde...”, s. 53.

²²⁹ S. Güner, “Müziğin Tedavideki...”, s. 102-103.

²³⁰ İbn Haldûn, **Mukaddîme**, (Trc. Mehmed Sahib), Takvimhane-i Amire, İstanbul 1275, s. 351-355.

sadece kuram olarak değil aynı zamanda ameliyede de bir üstad oluşudur. Nitekim piyanonun ilk şekli sayılan kanun Fârâbî'nin icadı idi.²³¹

Müziğin insan ruhunda spiritüel etkisi güçlenerek zamanla tasavvuf müziği oluşmuştur. Sufiler, ruh ve sinir rahatsızlıklarının müzikle tedavi edilebileceğini anlamışlar ve bu alanlarda eserler vücuda getirmeye başlamışlardır. Hatta Farabi müziğin fizik ve astronomi ile olan ilişkisi üzerine çalışmalar yapmış ve “Musiki-ul-Kebir” adlı eserinde bu çalışmalarından bahsetmiştir.²³² Aynı zamanda udun mucidi olarak da tanınan Farabi, Türk müziği makamlarını insan ruhuna olan etkilerine göre sınıflandırmalar yapmıştır. Bu sınıflandırmaları hastalıklara, gezegenlere, haftanın günlerine, saatlere, hastanın mizacına ve ırkını göz önünde bulundurarak yapmıştır.²³³ Bu araştırmaya ve sınıflandırmaya göre makamların yararlı olduğu hastalıklar ve tesirli oldukları zamanlar şu şekildedir:

- Rast Makamı: İnsanı rahatlatıp, neşe ve huzur duygusu verir. Özellikle kemik ve beyin üzerinde tesirlidir. Felç rahatsızlığında olumlu sonuçlar verir. Hatta heyecanı artırarak, düşük olan nabzın artmasını sağlar. İnsanda iç sıkıntısını gidererek huzur ve rahatlık sağlar. Uykuyu da engelleyici özelliği vardır.

- Rehavi Makamı: Bu makam genelde sofiler meclisinde kullanılmıştır. Akıl rahatsızlıklarında, kadın doğumlarında ve baş ağrısında yararlıdır. İnsanda sonsuzluk hissi uyandırır.

- Saba Makamı: İnsanda gülme, sevinç ve kahramanlık duyguları uyandırır. Kalp ve ayaklardaki ağrılarda tesirlidir. Cesaretlendirici özelliği vardır. Kalbe iyi gelmektedir. Özellikle seher vaktinde vücutta daha etkili olur. Ruh ve sinir hastalıklarında oldukça yararlıdır.

- Neva Makamı: Genellikle akşamları daha etkili olduğu gözlemlenmiştir. İnsanda lezzet ve ferahlık duygularını uyandırır. Kötü düşünceleri giderip, cesaret ve yiğitlik duygusu aşılır. Kötü düşünceleri uzaklaştırır. Akıl rahatsızlıklarının

²³¹ Osman Turan, **Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s.369; İbn Haldun, Mukaddime, s. 351.

²³² Pınar Somakçı, Türklerde müzikle tedavi, s. 3

²³³ I. Birkan, “**Müzikle Tedavi...**”, s. 40.

tedavisinde ve ergenlik çağındaki kız çocuklarının hastalıklarında kullanılır. Ayrıca da gönül okşayıcı özelliği ile de bilinir.

- Buselik Makamı: Güneşin doğmasından yaklaşık 45 dakika sonrası yani kuşluk vaktinde insan ruhu üzerinde daha etkilidir. Kulunç, bel, bacak ağrıları ve akıl rahatsızlıklarında kullanılmıştır. Hastaya güç ve kuvvet verir.

- Hicaz Makamı: İdrar yapmada güçlük çekme, cinsel isteksizlik ve düşük nabız gibi problemlerde kullanılmıştır. İnsan mizacında da etkilidir. Alçakgönüllülük ve tevazu verir. Yatsıdan sonra sabaha kadar olan zaman aralığında daha etkilidir ve özellikle dervişler meclisinde dinlenilmiştir.

- Acemaşiran Makamı: Kuru ve sıcak mizaçlı olarak bilinen bir makamdır. Etkili olduğu zamanlar fecir ile kuşluk vakti arasındadır. İnsanda yaratıcılık duygusunu geliştirerek ilham kaynağı olur. Ağrılara iyi gelir. Vücudun dengesini sağlar. Sakin duygu ve düşünceleri harekete geçirir. Rahatlamaya yardımcı olur.

- İsfahan Makamı: İnsanda zihni açarak zekâyı kuvvetlendirir. Akşam saatlerinde güneş batarken çok daha etkilidir. Güven hissi uyandırır. Genellikle ümera meclislerinde kullanılmıştır.²³⁴

b. Selçuklularda Müzikle Tedavi

Tarihte keşfedilmiş ilk doktor modeli olarak düşünülen Şamanların, hastalarını iyileştirmek adına müzikle birlikte yaptığı hareketlerin etkisiyle hastasını adeta hipnotize ederek tedavi etmeye çalıştıkları bilinmektedir.²³⁵ Bu zamandan itibaren Antik döneme kadar kötü ruhları kovmak amaçlı farklı tonlardaki melodiler ile yapılan şarkılar müzikle tedavinin de zeminini oluşturmuştur.

Türklerde müzikle tedavinin ilk ciddi çalışmaları Selçuklularda başlamıştır. Ancak Türkler müzikle tedavideki bilgilerini Acemler ve Araplardan öğrendikleri tecrübeler ile sağlamlaştırmışlardır. Hoca Nasır Musa, Abdülmümin Safi, Safiddin

²³⁴ I. Birkan, "Müzikle Tedavi ...", s. 40, 41.

²³⁵ S. Erer, E. Atıcı, "Selçuklu ve Osmanlılarda...", s. 29.

Barid, Keyhüsrev gibi Arap bilginleri ile Farabi ve Tabip Şuuri, müzikten anlamayan bir hekimin, tıpta yetkin ve mesleğinde üstün olamayacağı ve hastalıkların da teşhisini de yapamayacağını belirtmişlerdir. Bu bilginlerin hepsi, müziğin insan yapısı üzerindeki olumlu etkilerinden bahsetmişlerdir. İbn-i Sina “Kitabü’ş Şifa” adlı eserinde; “Tedavinin en iyi ve en etkili yollarından biri hastanın aklî ve ruhî güçlerini artırmak, ona hastalıkla daha iyi mücadele için cesaret vermek, hastanın çevresini sevimli hale getirmek, ona en iyi musikiyi dinletmek ve onu sevdiği insanlarla bir araya getirmektir.” diyerek, müziğin tedavi süresince hastaya güçlü bir moral desteği verdiğini belirtmiştir.²³⁶

Orta Asya’dan göç eden Türkler, Anadolu’ya gelmelerinin ardından burada müzikle tedavi yönteminin kullanıldığı ilk kurumları oluşturmuşlardır. Bu kurumlar “şifahaneler” dir. İlk şifahane yaklaşık 900 yıl önce Nureddin Zengi tarafından inşa ettirilmiştir.²³⁷ Şam’da yapılan şifahanenin adı “Nureddin Hastanesi” dir. Yapılan ilk şifahane olmasının yanı sıra müzikle tedavinin de uygulandığı bir merkez olması itibari ile önemli bir kurum olmuştur. İlk kez Suriye Selçukluları Meliklerinden Dukak (1095–1104) tarafından Şam’da yaptırılmış olan bu hastane, zaman sonra Selçuklu Sultanı Zengi, Atabeyi Nureddin’in şehri ele geçirmesi ile birlikte 1154’te tamir ettirilerek yeniden kullanıma açılmıştır. İsmi de değiştirilerek “Nureddin Hastanesi” adı verilmiştir.²³⁸

Hastanenin bir diğer önemli özelliği ise müzikle tedavi uygulamasının ilk kez kullanılmış olmasıdır. Hastanenin yapısında akıl rahatsızlığı bulunan hastalar için özel bir bölüm mevcuttur ve bu özel bölümde hastalara müzikle tedavi yapıldığı bilinmektedir.²³⁹ Ünlü İslam hekimlerinden İbnî Sinâ’nın Nureddin Hastanesi’nde akıl hastaları için müzikle tedavi dersleri verdiği bilinmektedir. Müziğin hastalıklar üzerindeki iyileştirici etkilerinden meşhur eseri “El Kanun fi’t-Tıbbi” de uzunca bahsetmektedir. Müziğin iştme gücümüzü değil, idrak etme

²³⁶ S. Erer, E. Atıcı, “Selçuklu ve Osmanlılarda...”, s. 30.

²³⁷ Özge Gençel, “Müzikle Tedavi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt. 14 No:2, Ekim 2006, s. 699.

²³⁸ Ö. Gençel, “Müzikle Tedavi”, s. 700.

²³⁹ Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992. s. 36.

yeteneğimizi ölçtüğüne dikkat çeken ünlü hekim, diş hastalıklarından çocuk yetiştirilmesine kadar çeşitli alanlarda müziğın kullanılmasını tavsiye etmiştir. Bu sayede müziğın sadece akıl hastaları için kullanılmadığı da anlaşılmaktadır. İbn-î Sinâ'nın bu araştırmaları sonraki devirleri de aydınlatıcı ve yol gösterici olmuştur. Pratikleri Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir.²⁴⁰

Nureddin Hastanesi hekimbaşlarından Abdül Mecid Efdal ud-deve Muhammed bin Abdullah el-Bahili, hekimliğının yanında müzisyenlik de yapmış ve hastalıkların iyileştirilmesinde müziğın etkisini araştırmıştır. Yapı olarak günümüze kadar varlığını koruyan bu yapı aynı zamanda Türklerin en eski Tıp Fakóltesi olmuştur. Hastaneyi 1648 yılında ünlü seyyah Evliya Çelebi ziyaret etmiş ve eserinde buradaki akıl hastalarının tedavisinde müziğın uygulandığından bahsetmiştir.²⁴¹

Selçuklular döneminde Nureddin Hastanesi'nin yanı sıra müzikle tedavi yapan birçok darüşşifa bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Kayseri Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Maristanı, Anadolu Selçuklularının ilk sağlık kuruluşu olma özelliğini taşıması açısından ayrıca önemlidir. 1206' da Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyküsrev (1192-1211) tarafından veremden vefat eden kız kardeşi Gevher Nesibe Sultan'ın vasiyeti üzerine Kayseri'de adeta bir sağlık kompleksi biçiminde yaptırılmıştır. Özellikle vasiyeti nedeniyle darüşşifa ve tıp medresesini muhteva edecek şekilde yaptırılmıştır.²⁴² Bu özelliğinden dolayı Selçukluların ilk tıp medresesi olma unvanını almıştır. şifahanede akıl hastaları için 18 odadan oluşan özel bir bimarhane yapılmıştır.²⁴³ Bu bimarhaneyi nitelikli kılan da burada akıl hastaları için müzikle tedavinin yapılmış olmasıdır. Mimari yapısı özellikle müzikle tedavi için tasarlanmıştır. Günümüzde ise "Tıp Tarihi Müzesi" olarak halen daha hizmet vermektedir.

²⁴⁰ Aşkım Hatunoğlu, "Türk İşlam Hekimlerinin Psikoloji Biliminin Gelişimine Katkıları ve Psikolojik Hastalıklara Tedavi Yöntemleri", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 2, Sayı: 5, Eylül 2014, s. 261.

²⁴¹ S. Erer, E. Atıcı, "**Selçuklu ve Osmanlılarda...**", s.31.

²⁴² Ahmet Süheyl Ünver, **Selçuk Tababeti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1940, s. 32; A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 272.

²⁴³ Halil Tekiner, **Gevher Nesibe Darüşşifası Ortaçağda Öncü Bir Tıp Kurumu**, Kalkan Matbaası, Ankara 2006, s. 26.

Selçuklularda müzikle tedavinin uygulandığı bir diğer darüşşifa ise Sivas'ta 1228, yılında Erzincan Beyi Fahrettin Behram Şah'ın kızı Turan Melik Sultan tarafından inşa ettirilmiştir. Divriği Turan Melik Darüşşifası, yapısı itibari ile kendinden sonraki şifahanelere de örnek teşkil etmiştir. 1308 yılında Amasya'da İlhanlı Hükümdarı Olcayto Mehmed (1281-1316) zamanında, prenses Yıldız Hatun' un yaptırmış olduğu Amasya Darüşşifası, başlangıçta dönemin hekim ihtiyacını karşılayabilmek maksadı ile kurulmuştur. Ancak zamanla bu özelliği ile sınırlı kalmamıştır. Anber bin Abdullah'a yaptırılan darüşşifa, hekim yetiştirmenin yanı sıra müzik ve su sesleri ile akıl hastalarına tedavi olanağı sunmuştur.²⁴⁴ Hatta akıl hastalarına su sesi ve müzik ile iyileştirme çalışmalarının yapıldığı dünyadaki ilk merkez olma spesiyalitesine sahiptir.

Her ne kadar müzik günümüzde toplumsal bir eğlence aracı olarak görülüyor olsa da, duyguları ve düşünceleri ritimlerle anlatma sanatıdır. Yapılan araştırmalar müziğin tıp ilmindeki birçok hastalıklarla ilintili olduğunu göstermektedir. Müzik sadece ruhsal bozuklukları inceleyen psikoloji ile sınırlı kalmamıştır. Onkolojiden pediatriye, kardiyojiden nörolojiye kadar vücudun tüm rahatsızlıkları ile ilgilenen bölümler içinde de kullanılmıştır. Özellikle kas hastalıklarında vücudunda oynatılamayan organlar ve kısımlar müzikle tedavi ile zamanla oynatılmaya başlandığı gözlemlenmiş ve müziği çoğu hastalıklarda tamamlayıcı tedavi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Selçuklulardan Osmanlı' ya, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne aktarıla gelmiş bir gelenek olmuştur. Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde müzikle tedaviye uygun yapılan bu darüşşifalar, Dünya hastanesizliğinin ve ruh hastalıklarının tedavisinin gelişmesinde adeta kılavuz rolü oynamıştır.

---

²⁴⁴ A. Ünver, **Selçuk Tababeti**, s. 32; A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2003, s. 272.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULARDA TIBBÎ GELİŞMELER ve HİZMETLER

I. SELÇUKLULARDA SAĞLIK KURUMLARI ve TIP EĞİTİMİ

Yaratılıştan beri insanoğlunun derdine derman olan insanlar var olmaya başladığında, onların bu dermanı dağıttıkları merkezler de var olmuştur. Bu nedenle sağlık kurumlarının tarihi çok gerilere gitmektedir. Zamanla insanlarda tıbbi bilgi birikimi oluşmuş ve zaman zaman ilerlemeler, zaman zaman gerilemeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler mevcut dönemdeki din ve inançların etkisi ile hükümdarların tutumları ile paralellik göstermiştir.

Tıbbî bilginin yoksun olduğu dönemlerde devreye sihir, büyü gibi pratikler girmiştir. Eğitim seviyesi yükseldikçe ise bu durum tersi bir vaziyet almaya başlamıştır. Özellikle de Hz. Peygamber' in "Ey Allah'ın kulları, tedavi olun. Çünkü Allah, yarattığı her hastalık için mutlaka bir şifa ve ilaç yaratmıştır." hadisi ile desteklediği gibi büyü gibi eski uygulamaların kınanması Müslümanları hastalıkların tedavi arayışlarına ve tıbbıya yöneltmiştir.²⁴⁵ XI. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'da Selçukluların fethettikleri yerlere yerleşimler yapmaya başlamaları ile birlikte halkın ihtiyaçlarının da giderilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Yerleşimlerde gereksinim duyulan her türlü iktisadi, ilmî, askerî, sosyal, dinî ve kültürel işlevli pek çok yapının inşasına hız verilmiştir. Bu eserler arasında toplumun hizmetine sunulan medrese, mektep, zaviye, imaret, aşevleri, kütüphaneler, camiler ve darüşşifalar vardır. Bu yapıların büyüklüğü bulunduğu bölgenin ve şehrin konumu ve büyüklüğü ile ilişkili olmuştur. Sosyal devlet anlayışı ile Selçuklular ülkelerinin dört bir yanını darüşşifalar ile donatmışlardır. Ülke topraklarının çeşitli kervan ticareti güzergâhında bulunması sayesinde gelirleri giderek artan Selçuklular zengin bir devlet konumunda olmuşlardır. Şehirleri önemli merkezler haline gelmiştir. Onlar sadece darüşşifalara değil, aynı

²⁴⁵ O. Çetin, "Şifahanelerin Manevi Temelleri", *Anadolu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler* (Haz. Abdullah Kılıç), Diasan Basım, 2012, s. 63.

zamanda bu kurumların içindeki eğitime ve eğitimcilere de özen gösterip, önemsemişlerdir.

Eğitim ve öğretimin ilk kez kurumsallaştığı yerler olan medreselerde aynı zamanda tıp eğitimi de verilmekteydi. Zamanla medreseler bu görevi darüşşifalara devretmişlerdir. Darüşşifalar vakıf sistemi ile çalışmaktaydı. Sistemde eğitimin verildiği yer, pratiklerin öğretildiği hastaneler, ilaç uygulamaları, eczane hepsi iç içedir. Zaman sonra ihtisaslaşmalar başlamaktadır. Darüşşifalarda tabip öğrencilere eğitimde, hastaların tedavisi ve ilaçları da ücretsizdi. Zengin fakir ayrımı yapılmaksızın herkes yararlanabilmiştir. Sadece hükümdarlar değil, devlet adamları, komutanlar, toplumda önde gelen şahsiyetlerde tababete çok önem vermişler ve darüşşifa yapımına ve işletilmesine katkı sağlamışlardır. Vakıf sistemine her zaman destek devam etmiştir.

A. Selçuklularda Sağlık Kurumları

Türkler tarih boyunca her dönemde olduğu gibi Selçuklular zamanında da insan sağlığına büyük ehemmiyet vermişlerdir. Türklerin ruh yapısında insana yardım ve merhamet duyguları çok gelişmiş olduğu gibi, kabul ettikleri İslam dininde sürekli telkinleri onları bu hizmete götürmüştür. Böylelikle bu millî ve dinî iki yönlü etkinin meyveleri olarak içtimai müesseseler kurmayı özellikle de hastane yapmayı ön planda tutmuşlardır.

Selçuklularda hastaların bakıldığı, halka sağlık hizmetlerinin sunulduğu yerlere “Darüşşifa”, “Şifahane”, “Maristan”, “Bimarhane”, “Darüssıhha”, “Şifaiyye”, “Darüssıhha”, “Darü’l-afiye”, “Darü’r-raha” isimleri verilmiştir. İsimleri farklı da olsa işlevi bakımından aynı manayı taşımaktadırlar. Halk sağlığına hizmet ve tıp eğitiminin yapıldığı kurumlar olarak tanımlanmaktadır. Darüşşifalar en çok Bimaristan olarak kullanılmıştır. Bimaristan kelimesinin kökünün ne olduğu konusunda iki farklı görüş oluşmuştur. İlk görüşe göre “mar” yılan demek, “maristan” da “yılan evi, yılan yurdu” demektir. Yılan şifa verici olarak görüldüğü için, hastaya ise şifasız anlamına gelen “Bimar” denmektedir.

Bimar kelimesi Farsça bir kelime olup, hasta anlamında kullanılır ve köküne yer yapma eki olan “-istan” eklenerek “bimaristan” olarak türetilmiştir.²⁴⁶

Sağlık kurumlarının muhtelif şekildeki isimlerini açıklayacak olursak: Darüşşifa; sağlık yurdu, Darüssıhha; hastane, Darülvilade; fakir kadınların doğumuna yardımcı hastane, bir nevi doğum hastanesi, Darülmecanin; akıl hastanesi olmak üzere çeşitli adlarla anılmıştır.²⁴⁷

Selçuklular döneminde darüşşifalar, kendilerini destekleyen zengin vakfiyelere sahiplerdi. “İnsan ölünce şu üç şeyden başka amel sona erer: Devam eden sadaka (hayır), faydalanılan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlat” hadisinin işaret ettiği üzere sadakanın verdiği hayır doğrultusunda insanlar mallarını vakıflara bağışlamaktan çekinmemişlerdir. Böylelikle de vakıfların tahsis ettiği kuruluşlardan biri olan hastanelerde maddi sıkıntılara maruz kalmamışlardır.²⁴⁸ Vakfiyelerde, “Hayır ve hasenatı bol olan sultanın Allah rızası için hastaların tedavisi ve onların hayır duaları için bu hastaneleri kurdurduğu” ifadesi yer almaktadır. Sonrasında darüşşifa ve vakfiyeler ile alakalı kurallar, kurumun amaçları, hizmet verecek personel hakkında malumatlar ve hastalara nasıl hizmet verileceği gibi bilgiler bulunmaktadır.²⁴⁹

Darüşşifalar genellikle bütün bir kompleks olarak inşa edilen ve medrese, hamam, cami vs. gibi yapıların içinde yer aldığı “Külliyeye” olarak adlandırılan yerleşkelerde bulunmuştur. Darüşşifalar bu külliyelerin en önemli parçası konumunda olmuştur. Hatta külliye içerisinde yer almasının bazı avantajları olmaktadır. Darüşşifada yürütülen işlemlerin kolaylaşmasının yanı sıra hastaların toplumdandan tecrit edilmemesi sağlanmıştır. Ayrıca fakirlere ve yolculara da sağlık

²⁴⁶ Muhammet Kemaloğlu, “XI.- XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Darüşşifalar”, **Hikmet Yurdu, Düşünce- Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Cilt:7, Sayı: 13 (2014) Ocak- Haziran 2014/1, S. 289-301, s. 3.

²⁴⁷ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara 1997, s.106-168-581.

²⁴⁸ Haluk Songur, Tuba Saygın, “Şifahaneden Hastaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 2014/1, Sayı: 19, s. 203.

²⁴⁹ Ayten Altıntaş, “Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar’ da Tıp ve Darüşşifalar”, **Anadolu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler** (Haz. Abdullah Kılıç), Diasan Basım, 2012, s. 46-48.

hizmeti sunması, bu hizmetinde ücretsiz olması toplumda sosyal bir görevi olduğunu gösterir.²⁵⁰

Selçuklular tarafından kurulan ilk Selçuklu hastanesi ve ilk tıp medresesi, Sultan Alparslan tarafından veziri Nizamülmülk'ün inşa ettirdiği Nizamiye Medresesi'dir. Nişabur'da yaptırılan bu ilk hastane ve medresesi maalesef günümüze ulaşamamıştır. Bugüne kadar ulaşabilen Selçuklu darüşşifalarından bazıları şunlardır: Şam' daki Nureddin Hastanesi (1154), Kayseri'deki Gevher Nesibe Darüşşifası ve Gıyaseddin Keyküsrev Tıp Medresesi (1206), Sivas' ta Keykavus Darüşşifası (1217), Divriği'deki Behram Şah'ın kızı Turan Melik'in Hastanesi (1228), Çankırı'da Selçuklu Atabeylerinden Ferruh Darüşşifası (1235), Kastamonu' daki Ali Pervane'nin Darüşşifası (1272), Tokat' taki Gök Medrese olarak da bilinen Pervane Bey Darüşşifası (1275).²⁵¹

Selçuklulardaki genel anlamdaki darüşşifaların yanı sıra ihtisaslaşmış olanları da mevcuttu. Örneğin, yalnızca akıl hastalarının tedavisi ile meşgul olan Bağdat'taki "Deyrihizkıl Tekkesi" gibi. Bundan başka cüzamlıların karantina altına alındığı ve tedavilerinin yapıldığı "Miskinler Tekkesi" ya da "Cüzzamhaneler" kurulmuştur. Konya' da cüzzam hastalarının toplumdan tecrit edilerek bakıma alındığı "Sıracalılar Tekkesi" denilen bir müessese kurulduğu ve buradaki hastaların Alâeddin Darüşşifası'ndaki tabiplerce muayene edildiği bilinmektedir.²⁵²

Her yönüyle Türk-İslam ve Orta Asya medeniyetlerinin bir sentezi olan bu müesseseleri, elde edilen bilgiler ışığında üç ana başlıkta incelemek mümkündür:

- Kervansaray Darüşşifaları:

Anadolu'nun hemen her bölgesinde çeşitli kervansaraylar kuran Selçuklular, kervansaraylara gelen yolcuların güvenliğini düşündükleri kadar sağlıklarını da düşünmüşlerdir. Bu amaçla kervansaraylarda hastalanan yolcular ve

²⁵⁰ H. Songur, T. Saygın, "Şifaheden Hastaneye...", s. 203.

²⁵¹ Arslan Terzioğlu, "Bimaristan", **Türkiye Diyanet Yayınları Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Cilt: 6, İstanbul 1992, s. 167.

²⁵² A. Terzioğlu, "Bimaristan", s.168.

tüccarlar için birer darüşşifa yaptırmışlardır. Kayseri yakınlarındaki Karatay Hanı'nın vakfiyesinde yer alan hasta yolcuların tedavisi için ilaç ve meşrubat tayini hakkında elde edilen bilgiler ile kervansaraylarda darüşşifaların bulunduğu kanıtlanmaktadır.²⁵³ Yine aynı kervansarayın vakfiyesinde "... Bundan başka vâkıf, Allah âkibetini iyi etsin, handa hastalanan her fakirin, Allah ona âfiyet verinceye kadar veya ölünceye kadar ilâç ve şuruplarla tedavi edilmesini ve fakir birisi ölürse tekfin ve techîzini vakıftan karşılanmasını şart kıldı." ifadesi de verilen önemi belirten niteliktedir.²⁵⁴

Selçuklu hükümdarları kervansaraylardaki darüşşifalara çok önem vermişler çünkü kervanlar aracılığıyla çeşitli bölgelerdeki ülkelerle ticaret yapan tacirlerin sağlıklarını sağlamakla kendisini mükellef saymıştır.²⁵⁵ Gerçektende, gelen konukların her türlü ihtiyaçları düşünülerek yapılan bu yapıtlarda yolcular hayvanları ile birlikte hiçbir ücret ödemedi yeme-içme-konaklama imkânları ile birlikte tedavi olma hakkına da sahip oluyorlardı. Hatta ayakkabısı olmayan yolculara ayakkabı dahi verildiği kayıtlarda mevcuttur. Büyük kervansaraylarda hastane, mescit, hekim ve ilâç bulundurulması da dönemin medenî ve içtimâî teşkilâtını anlamak bakımından dikkate şayandır.²⁵⁶ Misafirhanelerde âlim olanlar için kitaplar, cahillerin eğlenmesi içinde santraç bulundurulmaktaydı.²⁵⁷ Bunların yanı sıra çevre ülkelerdeki salgınların ülkeye girmesini önlemek ve ticaretin canlılığının devam etmesi için devlet asli görev gibi kervansarayları denetlemekteydi.

- Seyyar Darüşşifalar:

Askerî bir millet olarak Selçuklular, ordularına oldukça bağlıdılar. Asker ve askerlerin sağlığı için ordularda seyyar hastaneler vücuda getirmişlerdir. Bu seyyar hastanelerin içinde hastaya acil müdahalede bulunabilmek için tabipler ve

²⁵³ Erdem Aydın, "Anadolu'daki Ticaret Yolları ve Sağlık Hizmetleri", **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, S: 2-3, İstanbul, 1997, s. 168.

²⁵⁴ M. Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında...", s. 180.

²⁵⁵ E. Aydın, "Anadolu'daki ...", s. 165.

²⁵⁶ İbnü'l- Esîr (İzzü 'ddin Ebu'l- Hasan Ali b. Muhammed), **el-Kâmil fi't-Tarih**, (Trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, s. 94; O. Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s. 354-355.

²⁵⁷ O. Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s. 355.

cerrahlar bulunmaktaydı.²⁵⁸ Savaşlarda hastaların tedavisine çok önem verdikleri için zamanla çok daha büyük seyyar hastaneler oluşturmuşlardır. Sultan Melikşah'ın (1072-1092) ordusunda da hekimler ile hastaların 100 veya duruma göre 200 yüz deve ile taşındığı seyyar hastane bulunuyordu. Sultan Sencer'in (1119-1157) de seyyar hastane yapımına önem verdiği ve birçok şehirde bulundurduğu bilinmektedir. Sultan Mahmud'un ordusunda hekimleri, hizmetlileri, ilaçları, tıbbî aletleri ve çadırlar ile birlikte seyyar bir bimâristan olduğu ve yaklaşık olarak 200 deve ile taşınmakta olduğu kayıtlarda mevcuttur.²⁵⁹

- Saray Darüşşifaları:

Selçuklu döneminde saraylarda medrese, hamam ve ribatların yanında darüşşifalarda yaptırılmıştır. Saraylardaki muhafızların ve saray mensuplarının sağlık sorunlarını gidermek için saraylardaki bu darüşşifalarda uzman tabipler bulunurdu. Kirman Selçuklularından I. Turan Şah'ın hepsi birbirine bitişik olmak üzere darüşşifa, medrese, cami, hamam ve ribattan oluşan bir külliye Milâdi 1085-1086 yılında inşa ettirdiği bilinmektedir. Bu külliyenin içindeki darüşşifayı da saraydaki sağlık problemlerini halledilmesi için yaptırmıştır. Selçuklu saray hastaneleri adeta bir gelenek haline gelerek Osmanlılara ve Moğol döneminde de Çin'e kadar etki etmiştir.²⁶⁰

Farklı amaçlar ile farklı yerlerde faaliyet gösteren bu darüşşifaların ortaya çıkmasında özellikle dinin etkisi oldukça fazladır. Selçuk tıbbının temellerinde İslam dininin tesiri göz ardı edilememektedir. Bu sağlık müesseselerinin vakıflarından anlaşılacağı üzere bu hastanelerde başhekim, cerrah, tabip, kehhâl ve eczacı gibi personeller çalışmakta olup, Türkiye Selçuklu tebaasından olan herkes bu hizmetlerden yararlanmaktaydı.²⁶¹

²⁵⁸ O.Turan, **Selçuklular Tarihi...**, s. 47.

²⁵⁹ İbni Bibi, (Hüseyn b. Muhammed Ali El-Ca'ferî), **El-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umuri'l-'Alâ'iyye**, (Nşr. A. S. Erzi) TTK Yayınları (I. Tıpkı Basım), Ankara 1956, s. 193.

²⁶⁰ E. Aydın, "**Anadolu' daki ...**", s. 168; A. Terzioğlu, "**Bimaristan**", s. 168.

²⁶¹ Emine Atabek, **Ortaçağ Tababeti**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayını, İstanbul 1977, s. 7.

Selçuklular halkın sağlık ihtiyacını esas bir vazife olarak görmüş ve bunu millî bir politika haline getirmişlerdir. İslam'ın izinden giden sultanlar, hem tebaanın ihtiyaçlarını karşılamak hem de ülkede ticaret hayatını canlı tutmak için, ülke genelinde sağlık kurumlarına gerekli ehemmiyeti vermişlerdir. Bazı darüşşifaların bir kısmı hem hastane hem de medresedir. Bir yanda tıp eğitimi verilirken diğer tarafta da pratik yapma imkânı vardı. Darüşşifalar aynı zamana birer vakfiye olduklarından belli kural ve kaidelerce yürütülmekteydi. Bu kurallara muhalefet de pek mümkün değildi.

a. Selçuklularda Sağlık Kurumlarının İşleyişi ve Sağlık Hizmetleri

Selçuklular kendinden önceki atalarının da yapmış olduğu gibi insanlığa ve onun sağlığına büyük bir değer vermiş ve bu değere de bağlı kalarak sağlık işlerine büyük zaman ve bütçeler ayırmışlardır. Birçok yerde sayısız hastane kurmanın yanı sıra bunun ilmini de araştırmayı ve geliştirmeyi başarmışlardır. Gerek Selçuklu sultanları, gerekse devlet adamları bu konuda adeta yarış halinde olmuşlar ve ülkelerini sağlık müesseseleri ile donatmışlardır.

Selçuklu Sultanları hem tebaanın ihtiyaçlarını karşılamak için hem de devletin ticari hayatını her daim canlı tutmak için sağlık kuruluşlarını ve sağlık ilmi ile ilgili çalışmaları desteklemişlerdir. Her ne kadar bu kurumlar devlet yöneticilerinin yaptırmış olduğu birer anıt olmasının yanında aynı zamanda vakıfların gelirleri ile yürütülen birer hayır müesseseleridir. Uzun yüzyıllar boyunca işlevini yitirmeden vazifelerine devam eden darüşşifalar, vakıf sistemi sayesinde kalıcı olmayı başarmışlardır. Vakıf kurumu, asırlardır Türk-İslam devletlerinde büyük önem kazanmış, sosyal ve iktisadî yaşam üzerinde önemli izler bırakmış dini olduğu kadar hukuki bir müessesedir.²⁶² Ekonomik hayat şartları açısından toplumda sosyal eşitliği sağlamak adına büyük destek sağlamıştır. Hayır yapmak isteyen vatandaş sahip olduğu menkul ya da gayri menkul mallarından bağış yapmak istediği kadarını, Allah rızası kazanmak, ihtiyacı olanların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla dinî, hayrî ve içtimaî bir gayeye

²⁶² E. Yoska, "Türkiye Selçuklularında...", s. 119.

malını kamu yararına bağışlamasını vakfiye hareketi olarak tanımlayabiliriz. Vakıf yapan kişiye “Vâkıf” denilmektedir. Vakıf müesseselerinde zikredilen hadisler, vakıfların yaygınlaşmasında büyük rol oynamıştır. Bu hadisler içinde en bilineni şudur: “Bir insan öldüğünde amelin sevabı kesilir. Amel defteri kapanır. Yalnız; 1- sadaka-î câriyesi 2- ilmî bir eseri 3- kendisine dua eden hayırlı bir evladı var ise hayır defteri kapanmaz.”

Darüşşifa vakıflarının temel prensibi zengin fakir, genç yaşlı, kadın erkek ya da müslim gayrî müslim ayrımı yapılmaksızın tüm insanlığın hizmetine sunulmuş olmasıdır. Selçuklular dönemi vakıf kuruluşları açısından çok zengin bir devir olmuştur. Bu da dönemin tababetinin çok parlak olduğunu gösterir.²⁶³

Müessesât-ı Hayriye denilen bu kurumların sürekli olarak işleyebilmesi için düzenli gelirlere ihtiyacı vardır. Darüşşifaların genel masraflarını karşılamak ve özellikle çalışan personelin ücretlerinin ödenmesi için vakıf gelirlerinin de iyi ve düzenli olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca vakıflara bağışlanan ve “Akar” adı verilen bu gelirler kayıt altında tutulmuştur. Hastanelerin bütün giderlerini karşılamak ve kurumun düzenli bir şekilde çalışmasını düzenlemek için bir mütevellî tayin edilmekteydi. Tıpkı hastanenin idari işler müdürü gibi görev yapan bu mütevellîler merkezden tayin edilmekteydi. Çalışan tabip ve personelin atanmalarını, ilaç yapım maddelerinin alımı satımı, hastanenin onarımı gibi görevleri yüklenmişti. Bu görevlerine karşılık olarak da mütevellîye yılda 4000 dirhem ile 1000 müdd (iki avuç dolusu ağırlığınca) buğday maaş olarak verilmekteydi.²⁶⁴ Bu büyük hastanelerin başındaki mütevellî kişi âlim bir kişilerden seçilirdi. Tüm hastaneyi idare eder, eczaneyi emrinde tutar ve her hastanın ilacını reçetesine göre dağıtırdı. Hastalar koşullarındaki odalarda yatar ve mütevellînin emrindeki müstahdemler sabah-akşam olmak üzere hastaların durumunu kontrol eder, gerekli ölçüdeki ilaçlarını verirlerdi. Kadın hastaların koşulları ayrıdır. Akıl hastaları içinde ayrı ve demir parmaklıklı bir koşullar vardır. Çevrelerine zarar vermelerini engellemek adına bu hastaların ayaklarına

²⁶³ Erdal Sargutan, “Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları”, **Vakıflar Dergisi**, S:11, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 317.

²⁶⁴ Muallim Cevdet, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi”, **Vakıflar Dergisi**, S.1, Ankara 1938, s. 37.

zincir vurulmakta idi. Akıl rahatsızlıklarının tedavi edildiği merkezlerde tedavi süresince hastaya kuş eti yedirilir, çiçek manzaraları seyrettirilmektedir. Kuran okunup, kuş ve su sesleri dinlettirilir, çiçek kokuları verilir ve hatta bazı sanat ve el işleri ile hastalarda meşguliyet yaratılıp, tedavilerine katkı sağlanırdı.²⁶⁵ Hastanelerde güzelliği ve kokusu ile psikolojik hastalıklar üzerindeki iyileştirici etkisi nedeniyle çeşitli cinslerden çiçekler yetiştirilmiştir. Özellikle de lale, sümbül, karanfil ve yasemin gibi hoş kokulu çiçekler tercih edilmiştir.²⁶⁶ Bitki kadar bir diğer en etkili yöntem de müzikti. Belirli gün ve saatlerde müzik çalınırdı. Hastane kuralları arasında tabiplerin hastalarına karşı samimi, içten ve şefkatli davranmaları yer almaktadır. Hasta- hekim ilişkisi açısından en hassas kural budur. Bu kural günümüzde de geçerlidir.

Hastanelerde aşhane, meşrubat, macun ve ilaçlar için ayrı odalar ve ilaçların hazırlandığı eczaneler bulunuyordu. Bunların yanında öğrencilerin hekimlerin reislerinden ders aldığı salonlar vardı. Hastaneler bloklar halinde inşa edilmiştir. Tudelalı Benjamin'nin Ortadoğu'yu seyahati sırasında gözlemlerini anlatırken aynı zamanda hastaneler hakkında bilgiler de vermiştir. Bu bilgilerde; hastanelerin bloklardan oluştuğu ve her bir blokta odalar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca hastalardan ayrı bloklarda doktorlar için sayıları 60'ı bulan özel büroların varlığı hakkında da bilgiler vermiştir.²⁶⁷

Hastanelerde tedavi süreci başlayan hastalara özel giysiler giydirilmekte ve kişisel eşyaları emanete alınmaktaydı. Hastanelerde sağlıklı bir ortam sağlanmak ve tedaviye destek amacıyla gıda rejimi uygulaması yapılmıştır. Sıhhatine kavuşan hastalar taburcu edilirken kendilerine bir miktar para verilerek evlerine gönderilmiştir. Hastalar, hastalıklarına göre farklı koşullarda tedavi edilmekteydi. Selçuklular döneminde bir darüşşifa başlıca şu bölümlerden oluşmaktaydı:

- Eyvân
- Mescit

²⁶⁵ Esin Kâhya, **Türk Düşünce Tarihi**, (Haz. Hüseyin Gazi Topdemir) Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2014. s. 2.

²⁶⁶ Arslan Terzioğlu, "Ortaçağ İslam Türk Hastaneleri ve Avrupa' ya Tesirleri", **Bellekten Yayınları**, İstanbul, 1970. s. 221.

- Müderris Odası
- Pansiyon Odaları
- Hademe Lojmanı
- Tuvalet ve Banyo
- Mutfak ve Yemek Salonu
- Genel Depo²⁶⁸

Hastaneleri denetlemek ile görevli olan müfettişler vardı. Bu müfettişler her ay düzenli olarak teftişlerini yaparak hastanenin görevlerini aksamamasını sağlamışlardır. 1156'ta şam'da Dukak'ın yaptırdığı hastanelerden birini gezen ünlü seyyah İbn Cübeyr, hastanelerin işleyişini şu şekilde tasvir etmiştir:

“Her hastanenin yöneticileri; hastaların adlarını, tedavileri ve beslenmeleri için gereken harcamalar ve diğer birçok bilginin kaydedildiği siciller tutmaktadırlar. Hekimler buraya her sabah gelmekte, hastaları muayene etmekte ve onları iyileştirebilecek ilaç ve gıdaların her hastaya uygun bir şekilde hazırlanmasını emretmektedirler.”²⁶⁹

b. Darşifalarda Hasta-Hekim İlişkisi

Selçuklular döneminde iki sınıf hekim vardır. Birincisi hastalıkların kökenini organik bulan ve ilaç tedavisine yönelen doktorlar, ikincisi de dini telkin ve inançlarla ilgili tekkelerde çalışmalar yapanlardı. Birinci grupta bulunanlar darşifalarda, maristanlarda cerrah, hekim ve kehhal olarak çalışmaktadır. Darşifalarda alışan hekimlerin dışında bugünkü pratisyen doktorların yaptığı işleri yapan mahalle hekimleri mevcuttu. Bu hekimler evlerinde, çarşılarda veya esnaf arasında hizmet vermekteydiler. Bunların yanı sıra ayrıca ordu hekimliği de mevcuttu.²⁷⁰

Selçuklularda hekimlerin kalitesi ve görevleri kadar hastaları ile olan ilişkileri de önemliydi. Tıpkı günümüzde olduğu gibi doktorlar hastalarına karşı

²⁶⁸ Ahmet Çelebi, “İslam'da Eğitim ğretim Tarihi”, (ev. Ali Yardım), Damla Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 126-129.

²⁶⁹ A. Maalouf, “Arapların Gözüyle...”, s. 153.

²⁷⁰ E. Yoska, “Türkiye Selçuklularında...”, s. 148.

iyi kalpli, ahlaklı, yumuşak huylu, endişeden uzak, samimi, şefkatli ve güzel davranışlarda bulunmaları gerektiği kaynaklarda bahsedilmiştir.

Zengin ya da fakir ayrımı yapılmaksızın hastanelerde bütün hastalara bakılmaktaydı. Tedaviler, ilaçlar tümüyle ücretsizdi. Bu anlamda Selçukluların tam bir sosyal devlet tipinde olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman, Yahudi ya da Hıristiyan olduğuna bakılmaksızın, hiçbir din ayrımı yapılmadan tüm halka karşılıksız sağlık hizmetleri sunulmuştur.

XIII. yüzyılın ilk yarılarında Yahyâ bin İsa gibi halkı mahallelerinde ücretsiz muayene edip, tedavi eden, onlara ücretsiz ilaç veren hekimlerin yanı sıra özellikle zenginlerin evlerine gidip fazla ücret talep eden, halktan hakkından fazlasını isteyen hekimlerde vardı. Elleri para dolu çantalarla evlerine döndükleri gözlemlenen bu hekimler halkın şikâyetleri üzerine müderrisler tarafından teftişe alınırdı.²⁷¹

Hasta-hekim ilişkilerinde kendilerinden önceki dönemlerde de olduğu gibi hekim etkin konumdadır. Hasta ise hekime ayak uydurmaktaydı.²⁷² Hekimler hastaları yönlendirmekte ve direktifler vermekteydi. Tabipler sabahları hastaneye geldiklerinde ilk iş olarak hastalarını ziyaret eder ve gerekli ilaç ya da perhizlerini yazardı. Hasta ve hekim arasında çekinmeden diyalog kurulmaktaydı. Burada hekimlerin mizacı da önemliydi. Yumuşak yapılı, sıcakkanlı hekimler ile hastaların anlaşması daha rahat gerçekleşmektedir. Bu sayede hastanın hekime açılması ve derdini açıkça ifade edebilmesi sağlanmaktaydı. Kendini rahatça ifade edebilen hastalar aynı şekilde tedavilerinde de rahat olabilmekte bu da tedavinin başarısına da yansımaktaydı.

Hastalar, hastanelerdeki koşullarda kalmaktaydı. Tedavileri süresince her türlü eşyaları hastanenin güvencesi altındaydı. Hastalara hastaneye özel ve rahat edebileceği kıyafetler giydirilmiştir. Tedavileri sırasında akraba ziyaretleri için özel bir bölümleri bulunmaktaydı. Burada görüşler sağlanırdı. Kadın hastaların yerleri ayrı tutulmuş, ayrı koşullarda yatırılmıştır. Akıl hastaları için de ayrı hatta

²⁷¹ O.Turan, **Selçuklular Târîhi ...**, s. 332.

²⁷² Y. Örs, "**İslam Hekimliği...**", s. 394.

demir parmaklıkla çevrili bir bina yaptırılmış ve hastalar orada tedavi edilmiştir. Tedavi süresince hastalara darüşşifalarda yemek ve temizlik hizmetleri de ücretsiz verilmiştir. Hastalar, kaldığı süre boyunca her türlü ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Bu giderlerin hepsi hastanenin bağlı olduğu vakıflardan karşılanmaktaydı. Selçuklular dönemi sağlık kurumlarından bir örnek vermek, kurumların yapısını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır:

c. Örnek bir Tıp Merkezi: Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi (Kayseri Tıp Sitesi) (1205-1206)

Selçuklular döneminde Kayseri şehri önemli ticaret yollarının üzerinde bulunmaktaydı. Bu mühim konumu itibari ile Kayseri çok hızlı bir şekilde gelişme göstermiş ve kısa sürede ülkenin ilim ve sanat merkezi haline gelmiştir. Tüm bu işlevleri Kayseri'ye "Makarr-ı Ulema" (Âlimler Karargâhı) unvanını getirmiştir. Özellikle Kayseri'de bu denli ihtişamlı yapıların yapımına dikkat edilmesi de bu durumdan kaynaklanmaktadır. Gevher Nesibe Hatun Darüşşifası, Kayseri'nin Hacı İki mahallesinde yan yana bitişik iki binadan oluşan bu tıp sitesi zamanımızın eğitim-öğretimine yöntem olarak çok benzeyen site-üniversite niteliğindedir.

Selçuklu sultanı Kılıçarslan'ın oğlu I.Gıyaseddin Keyhüsrev ikinci kez saltanatına çıktığı zamanlarda (1205) kız kardeşi Gevher Nesibe Sultan'ın bizzat vasiyeti üzerine adına inşa ettirmiştir. Darüşşifa hem temel bilimleri (Gıyasiye) hem de hastaneyi (Şifaiye) kapsayan geniş bir tıp sitesi yapısındadır. Bu geniş kompleks darüşşifanın yanı sıra Kayseri Maristanı, Çifte Medrese, Şifaiye, Kayseri Tıbbiyesi gibi çeşitli isimlerle de anılmıştır.²⁷³

Anadolu sınırları içerisinde Türkiye Selçukluları tarafından ilk kez bir kadının adı ile anılan ve ilk kez bir kadının isteği üzerine yaptırılmış bir darüşşifa olmasının yanı sıra her yönüyle Anadolu' da bir ilktir. Aynı zamanda Türkiye' deki ilk tıp fakültesi olma özelliğine de sahiptir. Sultan Gıyasettin Keyhüsrev

²⁷³ Erdal Eraslan, "Türkiye Selçukluları Devletinde Sağlık Hizmetleri ve Tıp", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2000, s. 62.

tarafından yaptırılan medresenin kitabesinde şu sözler yer almaktadır: “Bu hastane Kılıçarslan oğlu Büyük Sultan Gıyasettin Keyhüsrev’in –O’na Allah’ın İttifakı devam etsin- zamanında Kılıçarslan kızı iffetli Gevher Nesibe’nin vasiyeti üzerine Allah rızası için H. 602 senesinde inşa edildi.” ifadeden de anlaşılacağı üzere darüşşifayı Gevher Nesibe Sultan değil, onun vasiyeti üzerine ağabeyi Gıyasettin Keyhüsrev yaptırmıştır. Anadolu’da adına ilk kez darüşşifa yaptıran Gevher Nesibe Sultan, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan’ın on iki çocuğundan tek kız olanıdır. 1165 yılında doğduğu ve verem hastalığına yakalanarak 39 yaşında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Bu zamandan sonra Gevher Nesibe Sultanın hayatı da halk arasında dilden dile efsaneleşmiştir. Rivayetlere göre: Sultan sarayın baş sipahisine âşık olmuş, onunla evlenmek istemiştir. Ancak bu evliliğe Gevher Nesibe Hatun’un ağabeyi, I. Gıyasettin Keyhüsrev razı olmamış ve kardeşini saray pervanesi ile evlendirmek istemiştir. Selçuklu Sultanı bu duruma ilk tedbir olarak baş sipahiye savaşa göndermiş ve bir zaman sonrada şehit haberi gelmiştir. Bu haber üzerine Gevher Nesibe Hatun hastalanmış, verem olmuştur. Doktorların tüm tedavileri işe yaramamış ve tüm uğraşlara rağmen kurtulamamıştır. Gevher Nesibe Hatun ölüm döşeginde kendisinden af dilemeye gelen ağabeyine şöyle demiştir: “Ben dermansız bir derde düştüm, kurtulmama imkân yok. Hiçbir hekim derdime çare bulamadı, ben artık ahret yolcusuyum. Eğer dilersen benim mal varlığımla benim adıma bir darüşşifa yaptır. Bu darüşşifada bir taraftan dertlilere şifa verilirken, bir taraftan da çaresi olmayan dertlere çare aransın. Bu darüşşifada ünlü hekimler ve cerrahlar yetişsin. Burada kimse bir kuruş ödeme yapmasın. Burası benim adıma bir vakıf olsun.” demiştir. Sultan ise kız kardeşinin bu son arzusunu boynunun borcu sayarak 1204’te hastane kısmının inşaatını başlatmış, 1206’ da ise hizmete açmıştır.²⁷⁴ Şifahanenin giriş kısmında da bu bilgiyi doğrulayan belge bulunmaktadır. Tahrir defterlerine göre de Gevher Nesibe’nin medresenin içinde bulunan bir türbede yattığı kesinleşmiştir.²⁷⁵

²⁷⁴ Refet Yınanç, **Kayseri ve Sivas Darüşşifalarının Vakıfları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 14.

²⁷⁵ Müjgan Cunbur, “Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler”, **Erdem Dergisi**, Cilt: 3, S: 8, 1987, s. 343.

Darüşşifa Selçukluların geleneksel sanat anlayışını yansıtmaktadır. 2800 metrekare alanı kaplayan iki ana kısımdan oluşmaktadır. Her iki binada da açık avlu vardır. Batı bölümünde şifahane, doğu bölümünde tıp medresesi bulunur. İkisi de açık eyvanlıdır.²⁷⁶ İki bölüm arasında dar bir geçit vardır. Orta meydanlara çıkan kenarlarda dört eyvanlı üçü büyük, on yedisi küçük toplam otuz dört oda bulunmaktadır. Çifte medresenin kış aylarında künklerle merkezi bir sistemle getirilen sıcak su buharı ile ısıtıldığı düşünülmektedir.

Şifaiyenin giriş kısmında kapı duvarı üzerinin sağ iç kısmında kabartma bir arslan resmi bulunmaktadır. Bu arslanın Gevher Nesibe Hatun ve Sultan I. Gıyasettin Keyhüsrev' in babalarının anısına duvara işlendiği sanılmaktadır. Şifaiyenin üst kısmında taştan işlenmiş karşılıklı Selçuklu motifleri bulunmaktadır. Bunlardan biri daire üzerine birbirine sarılmış iki yılan anımsatmaktadır.²⁷⁷

XIII. yüzyılda bu tıp kurumunda Şifaiye bölümünde teorik tıp eğitimi verilirken, Şifahane bölümünde ise daha çok pratik eğitimin verildiği, hasta başında uygulamaların yapıldığı bilinmektedir.²⁷⁸ Yaz aylarında dersler büyük eyvanda yapılmıştır. Revaklara açılan küçük odalarda öğrencilerin kaldığı ve ayrıca buralarda dışarıdan gelen hastaların muayeneleri içinde kullanıldığı bilinmektedir. Tıp sitesinde bulunan kadronun dönemin şartlarının çok üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Dâhiliyeciler, cerrahlar, eczacılar, kehhallar, asistanlar, başhekim ve yardımcıları bulunmakta idi. Diğer yandan tıp sitesinde hocaların, talebelerin, hastaların ve hasta yakınlarının ibadetlerinin rahatça yapılabilmesi için bir mescit de bulunmaktaydı. Günümüzde Batı okullarında örneklerine rastladığımız “Chapelle” adı verilen okul ibadethanelerinin dünyadaki ilk örneğidir.²⁷⁹

Türklerde akıl ve ruh hastalıklarının tedavisinde müziğin uygulanması ilk kez Selçuklular zamanında Gevher Nesibe Tıp Merkezinde uygulanmıştır. Bu ve

²⁷⁶ Eyvan: Üç tarafı kapalı bir tarafı tamamen açık mimari birim.

²⁷⁷ R. Yınanç, **Kayseri ve Sivas...**, s. 18.

²⁷⁸ M. Cunbur, “**Selçuklu ve Osmanlı ...**”, s. 343.

²⁷⁹ Ahmet Hulusi Köker, “**Gevher Nesibe Sultan**”, Gevher Nesibe Tıp Fakültesi Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 1992, s. 7.

bunun gibi birçok önemli ilkleri yaşatan ve öncülük eden Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası aynı zamanda, akademik bir mimariye de sahiptir. Bu önemli kültür mirası günümüzde halen daha müze olarak insanlığın yararına hizmet vermektedir.

B. Selçuklularda Tıp Eğitimi

Selçukluların Anadolu’da hâkimiyetlerini sağlamaları ile birlikte özellikle İslam dünyasında birçok alanda çeşitli değişiklikler oluşmaya başlamıştır. Her anlamda yaşanan bu gelişmelerin sonucu siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlara yansımıştır. Bilimsel alanda da yaşanan büyük ilerlemeler, ileride “İslam Rönesansı” olarak adlandırılan dönemin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslam dünyasında ilk kez devlet desteği ile bilimi geliştirmek için medreseler kurulmuş ve sağlanan huzur ve refah ortamı sayesinde etkili bilim çalışmaları yapılabilmıştır.²⁸⁰

İslam dünyasında tıp bilimi Selçuklular bölgeye gelmeden önce de belli bir seviyede idi. Kendilerinden hemen önceki dönemlerde bırakılan birikimler Selçuklulara bu zemini hazırlamıştı. Karahanlılar, Gazneliler, Abbasiler, dönemdeki çalışmalar ile İbn-i Sina, Farabi, Razi, Biruni gibi Türk- İslam hekimlerinin çalışmaları önemli birikimler sağlamıştı. Büyük Selçuklular kendisinden sonraki dönemleri de etkilemiş ve özellikle tıp konusunda Avrupa’ya örnek olmuştur.

Selçuklularda tıp eğitiminin gelişmesi aynı zamanda bir zorunluluktur. Özellikle jeopolitik konumu ve ticaret için alınan önlemler nedeniyle zamanla Selçuklu toprakları tam bir ticaret merkezi haline gelmişti. Bu durum civar ülkelerden gelen pek çok kervanın Anadolu’ya yönelmesine neden olmuştur. Kervanlar kendileri ile beraber bulaşıcı birçok hastalıkları da getiriyordu. Tüm bu durumlar, Selçukluları tıp eğitimine önem vermek durumuna itmiştir. Bu durumlar hiç şüphesiz ihtiyaçlardan doğmaktadır. Savaş zamanlarında doktorlar toplumun

²⁸⁰ Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", **Histories Studies**, Volume:3, 1/ 2011, s. 155-156.

dertleri ile ilgilenmişler ve eğitimlerde bulunmuşlardır. Ordunun da her geçen gün giderek büyümesi de bu konuda bir başka mecburiyeti oluşturmuştur.

İslam dünyasında tıp ilminin temeli genelde Müslüman olmayan unsurlar (Hıristiyanlar ve Yahudiler) tarafından atılmış ve uzun bir müddet boyunca da devam ettirilmişti. Ancak bu durum Selçuklular zamanında büyük ölçüde değişmiş ve tam tersine dönmüştür. Zamanla hekimlerin çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaya başlamıştı.²⁸¹

Selçuklularda tıp eğitiminin temeli, İslam tıbbına dayanmaktaydı. Bu nedenle eğitim alanında İslamiyet' in etkisi bir hayli fazladır. Önceleri İslam' da tıp eğitimi büyük hastanelerin bir görevi olarak başlamıştır. Bütün büyük hastaneler aynı zamanda eğitim veren hastanelerdi. Şam'daki Nurî Hastanesi'nde bir yandan tıp eğitimi verilirken diğer bir yandan ise günümüzdeki gibi klinik araştırmalar yapılmaktaydı. Bu kurumlar vakıflarla destek görmüş, tıbbi kurumlarda bundan faydalanmıştır.²⁸²

Selçuklulardan bir süre önce 981'de Büveyhoğulları döneminde yaptırılan Adudi Hastanesi'nin ünlü bir tıp merkezi konumunda olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. İlk kurulduğu zaman 24 hekim mevcut iken bu durum Selçuklular döneminde 28'e yükselmiştir. Hekimler hastalarını günümüzdeki sistem gibi dâhiliye, ortopedi, cerrahi, göz hekimliği gibi ihtisas alanlarına göre muayene etmekteydiler.²⁸³ O dönemdeki camiler yakınındaki mekteplerde temel eğitim verildikten sonra, hekim olacakların, büyük üstatların yanında tıp dersi alabilmek için kentten kente seyahat ettikleri ve böylelikle öğrendikleri teorik bilgileri, büyük şehirlerdeki hastanelerde usta hekimlerin yanında çalışarak pratik yönden takviye ettikleri bilinmektedir.²⁸⁴ Tıp eğitimi genellikle hastanelerde tatbiki olarak verilmiştir. Uzman hekimin etrafında toplanan öğrenciler, anlattıklarını iyice dinleyip notlar tutar. Sonrasında hekim hastalar ve kadavralar üzerinde yaptığı

²⁸¹ Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde...", s. 156.

²⁸² E. Yoska, "Türkiye Selçuklularında..." s. 145.

²⁸³ Arslan Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa'ya Tesirleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Ankara 2002, s.728-741, s. 731.

²⁸⁴ Heinrich Schipperges, *Arabische Medizin im Lateinischen Mittelalter*, Berlin- Heidelberg- New York 1976, s. 63.

uygulamaları öğrencilerine göstererek hastalıkları tanıtır ve tedavileri hakkında bilgilendirmeler yapar. Tıp eğitimi daha sonraları medreselerde de verilmeye başlandı. Hatta bu kurumların dışında “Özel Tıp Okulları” kurularak bir yandan eğitim bir yandan da hastalara hizmet verilmeye başlanmıştır. Bu kurumlarda eğitim veren hocalar aynı zamanda diğer hastanelerde de hekimlik yapabilmekteydiler.²⁸⁵

Selçuklularda tıp tahsili devrin büyük hastanelerinin yanında özel mahiyette de devam etmiştir. Şamlı Muhaddeb isimli bir hekim, pazar yerlerinde para karşılığı hastalarını muayene ve tedavi etmiş ettiği bilinmektedir. Öldüğünde ise evini ve kitaplarını vakfederek burasının Müslümanlar için bir tıp mektebi olması vasiyetinde bulunmuştur. Hekimler arasında evlerini tıp mektebi olarak vakfetmek de o dönemde oldukça yaygın bir uygulama olmuştur.²⁸⁶

Dini ilimlerin eğitiminde yapıldığı gibi, tıp eğitiminde de öğrenciler çoğunlukla çalışacakları hocaları aramışlardır. Bu dönemde kurumların öneminden çok ustaların önemi vardı. Bir öğrencinin nerede eğitim aldığı değil, hangi hekimlerden ders aldığı önemli idi. Kurumların önemi ikinci planda kalmıştır. Hekim olmak isteyen öğrenciler, ihtisaslığı ün yapmış, alanında meşhur bir hoca ile çalışmak için İslam dünyasının her tarafına adeta göç etmekteydiler. Örneğin, başarılı olmak isteyen bir talebe göz hastalıkları için Bağdat'ta ünlü bir hekimden ders alırken, akıl hastalıkları ile ilgili Şam'da başka bir hocadan ders alabilmekteydi.²⁸⁷ Selahâddin Eyyûbî uzak memleketlerden gelen öğrencilere, istedikleri ilmî rahatça yapabilmeleri için medreselerde vakıf tayin etmekteydi. Ayrıca tedavi olmak istemeyen hastaları tespit edebilmek adına görevli memurlar bulunmuştur.²⁸⁸

Selçuklular döneminde tıp eğitimi de yapılan Adudi Hastanesi'nde tıp eğitimi alan öğrencilerin doktora tezi içeriğinde bir tez hazırladıkları, bu tezin hastanenin direktörü olan Abu Said el-Haravi tarafından bizzat okunup, tıp

²⁸⁵ İbn Ebi Useybi' a, *Uyûnu' l- Enbâ fi Tabatakâti' l- Etibbâ*, Kahire, 1299/ 1882, II, 266.

²⁸⁶ O. Turan, *Selçuklular Târîhi ...*, s. 331.

²⁸⁷ E. Yoska, “*Türkiye Selçuklularında...*” s. 145.

²⁸⁸ O. Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, s. 309-312.

doktora tezi olarak kabul edildiği eski kaynaklardan anlaşılmıştır.²⁸⁹ Uygulanan bu tez usulünün zamanla Avrupa'daki tıp fakültelerinde de uygulanması Selçukluların tıp eğitiminde geldikleri noktaları göstermesi açısından önemlidir. Öğrenciler kitaplar ve hocaları aracılığı ile klinik tecrübe edinerek belirli konuları anladıktan sonra belgelerini yani icazetnamelerini kendilerine kurumlar değil, hocaları vermekteydi. Talebeler belgelerini almadan önce tezin haricinde bir de sınava tabi tutulurdu. Bu kural 1030'lu yıllarda uygulanmaya başlamıştır. Amaç ise insanları yanlış tedavi ile öldüren şarlatanlardan korumaktı. Hastaları tedavi etmeye başlamadan önce hekim adayları kapsamlı bir imtihandan geçerlerdi ve ancak başarılı olanlar tabiplik yapabiliyordu. Türk İslam hekimlerinin piri sayılan İbn-i Sina hekimlerde aranması gereken belli başlı niteliklerden şu şekilde bahsederek tabipliğin çok çetrefilli ve gelişime dayalı bir meslek olduğunu belirtmiştir:

Tabip illeti cinsi, nevi ve nevinde olan miktarına kadar bilmelidir. İş bu bilginin tecrübe ile bilinmesine yol yoktur. Belki kıyas ile bilinir. Tecrübe ise hastalığın cinsi, nevi ve miktarı üzerine kıyasın süratle bulunmasına yardım eder. Buna menfaati vardır. Kıyas ve istidlalsiz sırf başlı başına bir tecrübe ile asla intifa olunmaz. Sırf tecrübe ile de menfaatlenilmez. Tecrübe ya tabibin bizzat deruhte edip yaptığı tecrübedir yahutta şayan-ı itimad kimselerden aldığı tecrübedir. Hatta tecrübe sebebi ile bir hususta ve bir hastalıkta kullanılan ilaçlardan bazısını diğer bazı ilaçtan daha muvafık ve bazı ilacı şu bedene diğer bazı ilaçtan daha münasip buldular...²⁹⁰

Selçuklularda en eski tıbbi yapı olması ve günümüze kadar ulaşabilmesi açısından çok önemli olan Şam'daki Nureddin Hastanesi aynı zamanda bizlere o dönemde nasıl tıp eğitimi yapıldığı konusunda bilgiler vermektedir. İbn Abi Usaibia, hastanenin başhekiminden bahsederken hastane işleyişi hakkında da bilgiler edinmekteyiz. Başhekimin önce yanında asistanları ile hasta koğuşlarını gezerek hastaları ziyaret yaptığını, hastalara gerekli olan ilaç ve perhizi söyledikten sonra, büyük eyvanda talebelerine çeşitli hastalık vakalarını nasıl değerlendirdiğini ve pratiğe dayalı teorik dersler verdiğini detaylı şekilde anlatmaktadır. Bu dersler yaklaşık üç saat kadar sürmekteydi.²⁹¹ Burada tıp öğrencilerine hangi kitapların okutulduğu bilinmiyorsa da özellikle İbn-i Sina ve er-Razi gibi bilginlerin

²⁸⁹ A. Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı ...", s.731.

²⁹⁰ E. Yoska, "Türkiye Selçuklularında..." s. 147.

²⁹¹ A. Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı ...", s. 731.

eserlerinin temel alındığı anlaşılmaktadır.²⁹² Böylece öğrencilere sadece teorik değil bizzat hasta başında pratik tıp eğitimi de verildiği anlaşılmaktadır.

İshak İbn Ali er-Ruhavî'nin IX. yüzyılda kaleme aldığı ve Avrupa'da da ders kitabı olarak okutulan “Kitap Adab et-Tabib” adlı eserinden edinilen bilgilere göre hekimlerin anatomiden, organların işlevine, hastalıklara karşı uygulanacak olan tedavi yöntemlerinden, hastaları tedavisindeki becerisine ve özellikle el yeteneğinden imtihan edilmesi gerekmektedir. Ayrıca tıp eğitimi alarak hekim olacakların insan anatomisinin yanı sıra bazı tıbbi teorileri iyi kavramaları, hastalıkları nabız atışı ve idrar muayenesinden hemen anlamaları gerektiğinden bahsedilmektedir. Hekim olacak bir kişinin insan idrarı ile hayvan idrarını ya da bir erkekle hamile bir kadının idrarını ayırt etmeyi bilmesi gerektiği belirtilmiştir. Hatta imtihan sırasında hocanın elini hekim adayına vererek nabzına baktırıp, sorular sorduğu bilinmektedir. İbn al-Hasan'ın eserinin sekizinci bölümünde hekim olmak isteyenlerin olacakları sınavda sorulacak otuz kadar sorunun verilmesi bizler için önemini daha da artırmıştır. Bu sorulardan birkaç örnek verelim:

1. İnsanın nefes alması kendiliğinden mi yoksa isteğe bağlı mıdır?
2. Periyodik olarak ateşin yükselmesi akut mu ya da kronik bir hastalığın mı habercisidir?
3. Böbrek ağrıları ile Kolik hastalığının belirtilerinden nasıl ayırt edilebilir?
4. Karaciğer iltihabı ile barsak kolitinin belirtileri birbirinden nasıl ayırt edilebilir?
5. İnsanlar yaşlandıkça saç ve kılları ağarmasına karşın, neden hayvanların yaşlanmasında kılları ağarmaz.²⁹³ İbn al-Hasan'ın yazdığı eseri, o dönemdeki tıp eğitimi ile ilgili değerli bilgiler vermesi açısından çok değerlidir.

²⁹² Max Meyerhof, *İbn an- Nafis und seine Theorie des Lungenkreislaufes*, Berlin 1933, s. 42.

²⁹³ Otto Spies, *Türk Halk Kitapları*, (Trc. Behçet Gönül), Türk Halk Kitapları, İstanbul 1941, s. 35-39.

XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları zamanında talebelerin hekim olduktan sonra da denetlendikleri Kayseri Gevher Nesibe Hastanesi'nde çalışmış olan hekim Zekioğlu Ebu Bekir Sadr-ı Kunevî'nin yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Bu mektuplardan anlaşıldığına göre yabancı ülkelere gelen hekimlerin Selçuklulardaki resmi hekimler tarafından imtihan edilip, sonuçların da o şehrin kadısına bildirildiği ortaya çıkmaktadır.²⁹⁴ Aynı durumun eczacılar için de geçerli olduğu görülmüştür. Eczacılar da tıpkı hekimlere yapıldığı gibi mesleki imtihanlara tutulmuşlardır. Ancak çok sıkı bir denetimden geçmemişlerdir.

Bir kişinin hekimlik yapıp yapamayacağı yine hekimler tarafından belirlenmekteydi. Günlük yaşamda hekimlerin denetimi için *ihtisab* kurumundan yararlanılmıştır. Hekimlerin tayinleri ve azilleri ile ilgili işlemler içinse bilgili ve tecrübeli hekimlerin arasından seçilen *Reisü'l- etibbâ*' lar görevlendirilmiştir.²⁹⁵

II. SELÇUKLULAR DEVRİNDE YETİŞEN BAZI HEKİMLER ve ESERLERİ

Selçuklular dönemi mevcut olan hekimler ile alakalı tarafsız bir tıp kitabının yazılmamış olması, yazılmış olsa dahi günümüze kadar ulaşmamış olması sebebiyle bu dönemdeki hekimler hakkında bilgiler kısıtlıdır. Mevcut olan bilgileri ise tarih kitaplarından, edebi eserlerden ve günümüze kadar ulaşan yazma eserlerden elde edebilmekteyiz. Özellikle ünlü İslam hekimi İbn Ebi Usaybia'nın kaleme almış olduğu “Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakati'l-Etibba” adlı eserinde Selçuklular döneminde yetişmiş olan tabiplerin biyografilerine de yer vermesi bizim için eşsiz bir kaynak oluşmasını sağlamıştır. Bu yapıt, İslamiyet'in başlangıcından o güne kadar yaşamış dört yüz kadar tıp bilgininin yaşamı ve eserleri ile ilgili bilgi veren en zengin kaynak olmuştur.²⁹⁶

Bu kaynaklar gösteriyor ki, Selçuklular dönemi Anadolu'da sağlık alanında büyük adımlar atılmış, şehirlerin hemen hepsinde değerli hekimler mevcuttur.

²⁹⁴ Feridun Nafiz Uzluk, “Anadolu Selçukluları Hekimlerinden Zekioğlu Ebu Bekir Sadr-ı Kunevî”, **Ankara Tıp Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, Sayı: 3, 1947, s. 95-96.

²⁹⁵ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 214.

²⁹⁶ İbn Ebi Useybi'a, **Uyûnu' l- Enbâ...**, s. 351.

Hekimlerin arasında iki türlü yaklaşım söz konusu idi. Birincisi hastalıkların kökenini tıbbi yollarla araştırıp, ilaç tedavisi uygulayan, ikincisi de dini inançlar ve telkinler ile tekkelerde çalışmalar yapanlar. Bunların yanı sıra hekimlerin bir kısmı darüşşifalarda görev yaparken, diğer bir kısmı da kasabaları, şehirleri dolaşarak mesleklerini yapmışlardır.²⁹⁷ Selçuklularda hastane-köylerin varlığından bahsedilmektedir. Bu köylerde köy halkı, akıl ve ruh hastalıklarının tedavisini bilirler ve duruma göre evlerinde ya da hastanelerde uygun tarzda tedavileri uygulayabiliyorlardı.²⁹⁸ Hekim Sa'düddîn Mes'ûd, arkadaşına yazmış olduğu bir mektubunda Sinop, Amasya, Kastamonu gibi şehirleri dolaşarak hastaları iyileştirdiğini, bir an önce dönmek istediğini ancak bazı hastaları tedavi etmek için Canik bölgesine gitmesi gerektiğini anlatmıştır.²⁹⁹

Selçuklular döneminde Hıristiyan ve Yahudi hekimlerin Müslümanları tedavi etmesinde hiçbir sakınca görülmemiştir. Tıp eğitiminde de hoca ve öğrencilerin inançlarına önem verilmemiştir. Hiçbir şekilde ayırım yapılmamıştır. Tabiplerin bir kısmı dışarıdan kendiliğinden gelen, diğer bir kısmı da dışarıdan davet edilerek gelen tabiplerdir.³⁰⁰ Özellikle Sultan II. Kılıçarslan döneminde tıp ilminde büyük ilerleme kaydedilmiştir. Ün sahibi hekimler için “Melikü'l-Hükemâ, Sultânu'l-Etibbâ, Mesîhü'z- Zaman, Fehrü'l-Millet” gibi unvanlar verilmiştir.³⁰¹ Bu arada ünlü hekimler davet edilmiş ve destek sağlanmıştır. Anadolu Selçuklu Hükümdarları ilim, sanat ve edebiyata meraklı olmuş, her zaman bilim adamlarını himaye etmişlerdir. Bu hekimler de Anadolu'da büyük bir ilmî hareketin oluşmasını sağlamışlardır. Tabiplerin çoğunluğu da Azerbaycan bölgesinden gelmekteydi. Selçuklularda çok emek vermiş, sayısız talebe yetiştirmiş ve önemli eserler icra etmiş değerli hekimlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

- Celâleddîn Hızır b. Hoca Ali el- Konevî (Hızır Hacı Paşa)

XIV. yüzyılda yetişmiş dönemin en büyük bilim ve tıp adamlarından biridir. Aslen Konyalı olmasına rağmen tahsili için Mısır' a gitmiştir. Geçirmiş

²⁹⁷ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 275.

²⁹⁸ I.Birkan, “**Müzikle Tedavi...**”, s. 44.

²⁹⁹ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 275.

³⁰⁰ E. Sargutan, “**Selçuklularda Tıp...**”, s. 319.

³⁰¹ A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 275.

olduğu ağır bir hastalık nedeniyle tıbbı ilgi duymaya başlamış ve bu alanda dersler alıp, kendini yetiştirmiştir. Kahire’de başarısı ve zekâsıyla göz doldurmuş zamanla Kahire Mansuriye-Kalavun Hastanesi’nde başhekimliğe getirilmiştir. Uzun bir müddet burada çalıştıktan sonra Aydınolu İsa Bey’in daveti üzerine Ayasulug’a (Konya’da bir ilçe) gelmiş, burada hem kadılık yapmış hem de Aydınolu Sarayının başhekimliğini üstlenmiştir. Aynı zamanda da medreselerde dersler vermiştir. İki Kahire’de olmak üzere 7 tıp eseri vardır. Bunların çoğunu Arapça kaleme almıştır.

Şifâu’l-Eskâm ve Devâu’l-Âlâm isimli kitabını 1380 yılında tamamlamıştır. Bu kitabında Galen ve İbn-i Sina’nın görüşlerini taban alarak, kendi gözlemlerini ile harmanlamıştır. Üç bölümden oluşan kitabının birinci bölümünde genel tıp ilminden; ikinci bölümünde gıdalardan ve ilaçlardan; üçüncü bölümünde ise hastalıklardan ve bu hastalıkların sebeplerinden, belirtilerinden ve tedavilerinden bahsetmiştir. Eserinin bir özelliği de tıp etiği hakkında bilgiler içermesidir. Bir başka Arapça eseri ise, *Kitâbu’s-Saade ve’l-İkbâl Muretteb alâ Erbaa Akvâl*’dır. Bu eseri de çok ses getirmiştir. Coğrafi özelliklerin insan sağlığına etkileri, nabız, idrar ve kan alma gibi tıbbi konular geniş şekilde anlatılmıştır. Bu eser aynı zamanda *Müntehabu’s Şifâ* ismiyle Türkçeye çevrilmiştir.³⁰² Bu haliyle Anadolu’da yazılmış ilk Türkçe tıp kitapları içinde en tanınanı olmuştur. Dönemde görülen hastalıklar tek tek ele alınmış ve tedavileri konusunda geniş bilgiler verilmiştir. Eserin transkripsiyonlu metnini Zafer Önler yayımlamıştır.

- İshâk b. Murat

Beylikler döneminde Denizli’de kurulmuş olan Lâdik Beyliği’nin son hükümdarı olan İshâk Bey, ilim ve ilim adamlarına çok önem vermiştir. Bu konuda adeta koruyuculuk görevi üstlenmiştir. Kendisi de ilime katkılarda bulunmuş hatta bizzat kendisi eser yazmış bir Türk beyidir. 1389-90 tarihlerinde Gerede’deki Argıt Dağı’nı gezmiş ve burada bulduğu otları tespit edip, hangi otun hangi hastalığa iyi geldiğini, nasıl ve hangi ölçülerde kullanılması gerektiğini

³⁰² Hüseyin Kayhan, “Beylikler Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler”, *History Studies*, Volume:2 /3, 2010, s. 226-227.

kaleme almıştır. “Edviye- i Mufrede” ya da “Müntehab-ı Şifâ-i Tıbb” adlı eseri iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde alfabetik olarak bitkilerin özelliklerinden bahsedilmektedir. Bitkisel ve hayvansal ilaçlar, bu ilaçların kullanıldığı hastalıklar, ilaçların yan etkilerini giderme yolları anlatılmıştır. İkinci bölümünde ise, bitkilerin hangi hastalıklarda kullanılması gerektiği ve baştan sona hastalıklar sıralanmıştır. Ek bölümünde de, cinsi münasebet ve ihtiyarlığı ele almıştır. Son bölümde ise Arapça-Farsça sözlük vardır. Eserin en önemli özelliği Hızır Hacı Paşa'nın Müntehab-ı Şifa'sında olduğu gibi dualar, muska tarifleri ya da tılsımlar yoktur. Bu önemli fark, Edviye-i Müfrede'nin daha bilimsel, yazarı İshak b. Murad'ın da çağdaşlarından daha üstün bir bilim adamı olduğu işaret etmektedir.³⁰³ Otto Spies'de bir eserinde İshak b. Murad' ın bu özel eserinden bahsetmiştir. Hatta bazı sayfalarını Almancaya çevirisini yapmıştır.

- Muvaffakuddin Abdülatif b. Yusuf el- Bağdadî

Selçuklular devrinde tıp ilmine hizmet veren en değerli şahsiyetlerden bir tanesi de hiç kuşkusuz Abdülatif Bağdadî'dir.³⁰⁴ Nizamiye Medresesinde edebiyat, kimya ve felsefe dersleri vermiştir. Bu zamandan sonra tıp ilmi ile meşgul olmuştur. 1189 senesinden sonra Musul, Şam ve oradan da Kahire' ye Selahaddin Eyyubî'nin hizmetine girmiştir. Şam'da da tıp dersleri vermiştir. Bilimsel eserleri içinde 134 tanesi tıbbi makaledir. 1230 yılında Hac vazifesini yerine getirmek için çıktığı yolda vefat etmiştir.

- Hubeş et- Tiflisî

Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla birlikte Anadolu Selçuklu Seltanı II. İzzeddin Kılıçarslan (1155-1192) zamanında Azerbaycan'dan gelen tüccar ve âlimler ile birlikte geldiği düşünülmektedir. Bu dönemde yaşamış olan Malatya Süryani Patriği Mihael, yazmış olduğu vekayinamesinde, II. Kılıçarslan'ın yanından ayırmadığı Kemalüddin adında bir filozoftan bahsetmiştir. Zaman zaman onunla paylaşımlar ve münazaralarda bulunduğunu ve bu kişinin

³⁰³ H. Kayhan, “Beylikler Devrinde...”, s. 226; A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 286.

³⁰⁴ Arslan Terzioğlu, “İbn-i Sina'nın Tedavi Metodlarını Eleştiren Abdülatif El Bağdadî' nin Diabetes Hakkında Bir Risalesi”, **Bellekten**, Cilt: 4, Sayı: 10, Ocak 1988, s. 56.

çok yönlü âlimlere verilen “el- Hekîm” unvanını da taşıyan Hubeş et-Tiflisî olduğunu yazmaktadır.³⁰⁵

Hubeş et- Tiflisî'nin başta tıp ilmi olmak üzere astroloji, rüya tabirleri, kelim, kıraat, dil ve edebiyat gibi sayısız ilimle ilgilenmiş ve birçok eser kaleme almıştır. On altısı tıp, dördü Arap dili ve edebiyatı, üçü astroloji, ikisi kıraat, rüya tabirleri olmak üzere otuza yakın eseri mevcuttur. Tıp ile ilgili önemli eserleri şunlardır: Edviyetü'l- Edviye, İhtisaru Fusûli Bukrat, Beyanu's- Şen' a Fi't- Tıbb, Beyanu't- Tıbb, Kifayetü't-Tıp.³⁰⁶

- Ekmeleddîn Müeyyed el- Nahçuvânî

İsminden de anlaşılacağı üzere Nahçıvan doğumludur. Anadolu Selçukluları döneminde yetişmiş ünlü ve başarılı bir bilgidir. Esas mesleği hekimlik olmasına rağmen tıp eğitimini nerede aldığına dair bilgiler mevcut değildir. Alanında zamanla çok ün kazanarak “Melikü'l- Hükema, Reisü'l-Etubbâ, Zamanın Hipokratı, Zamanın Eflatunu, Anadolu Hekimlerinin Ulusu, Eşi Benzeri Olmayan, Tedbir-i Dehr” gibi sıfatlarla hitap edilmiştir. Hz. Mevlânâ tarafından da “Özü doğru oğlumuz” denilerek taltif edilmiştir. Ekmeleddin'in günümüze kadar ulaşabilmiş en tanınmış eseri İbn Sina'nın el-İşarat ve't Tenbihatına yazmış olduğu şerhidir.³⁰⁷

- Ebû Bekr bin el- Zekî el- Mutatabbib el- Konevî

Selçuklu döneminde Ekmelüddin Nahçuvânî' nin öğrencisidir. Zamanla “es-Sar el-Konevî” sıfatını almıştır. Tıp konusundaki bilgilerini hocası Ekmelüddin Nahçuvânî' den öğrenmiştir. Devlet adamlarına ilaçlar hazırlamış, bir Emirin oğlunu tedavi etmiş hatta hekim olduğunu iddia eden bir şarlatanı da yakalatmıştır. “Kalp ve beyin arasında bir Münazara” adlı bir risale yazması da bu alanda yetkinliğini ve ciddi çalışmalar yaptığını göstermektedir.

³⁰⁵ Ahmet Süheyl Ünver, “Selçuklu ve Osmanlı Hastanelerinin Kuruluş Nedenleri”, **Dirim**, S:1, 1972, s.38.

³⁰⁶ E. Yoska, “**Türkiye Selçuklularında...**”, s. 151-152-153.

³⁰⁷ Ebu Bekr İbn Al Zaki, **Ravzatül Küttab ve Hadikatül Albab**, (Çev: Ali Sevim)Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, s. 29; A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016, s. 275.

- Muhezzibiddin bin Hubel

Bağdat'ın ünlü hekimlerinden Ebu'l Berekat'ın öğrencisidir. Ahlât'ta bulunduğu sıralarda Şah tarafından çok hürmet ve itibar görmüştür. Bu nedenle de burada büyük bir servet edinmiştir. Musul'a döndüğünde zengin olarak dönmüştür. Malatya'da Alâeddin Keykubat'ı tedavi eden hekimler arasında bulunan İzzeddin İbn-i Hubel büyük ihtimalle oğludur. Bu dönemde sıkça başvurulan kitaplardan birisi olan *el- Muhtâr fi't-Tıb* adlı eser kendisine aittir.

III. SELÇUKLULAR ZAMANINDA SAĞLANAN TIBBÎ GELİŞMELERİN AVRUPA'YA ETKİSİ

Selçuklu Devleti ve kendisinden sonra kurulan devletler uygarlık tarihimize büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Sultanlar İslam coğrafyasının her tarafını cami, medrese, tıp okulları, hastane, zaviye, kütüphane ve kervansaraylar ile doldurmuşlardır. Ayrıca vakıf kurumlarını da aktifleştirerek bu tesislerin ayakta kalmalarını desteklemişlerdir. Tıp eğitimi veren medreselerin devlet eli ile teşkilatlanması, giderlerinin vakıf aracılığı ile ücretsiz olması ve bu işleyişin İslam dünyasına yayılması Selçukluların mahareti sayesinde olmuştur. Bu kurumlarda hangi dinden olursa olsun ayırım yapılmaksızın hastaların tedavi edilmesi sağlanmıştır. Ancak bu uygulamalar Avrupa'daki hizmetlerden oldukça farklıdır. Çünkü onlardaki sağlık kuruluşları sadece Hristiyan vatandaşlarına hizmet vermekte, bu da durumu misyonerlik faaliyetlerinin bir parçası yapmaktadır.³⁰⁸

Batı'ya nazaran daha ileri bir seviyede olan Doğu'nun tıp bilgisi Haçlıları dahi cezbetmiştir. Selçukluların hastalıkların tedavisinde kullandıkları maddeleri kaydederek ilaç olarak kullanmaya başlayan Haçlılar, zamanla bölgelerinde yerli doktorlara tedavi olmayı tercih etmişlerdir.³⁰⁹ Dönemin çağdaş Müslüman yazarı Usâme ibn Munkiz'in anlattığı hikâyelerden anlaşılan Haçlıların tıp konusunda

³⁰⁸ Arslan Terzioğlu, "Selçuklu Hastanelerinde Tıp Eğitimi ile Deontoloji ve Avrupa'ya Tesirleri" **Tarih ve Toplum Dergisi**, Kasım 1992, S: 107, s. 289.

³⁰⁹ Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri Tarihi**, (Haz. Ebru Altan), Dünya Yayıncılık 2012, s. 213.

Türklerden çok geride olduğudur. Ancak Haçlılar bu durumu öğrendikleri bilgileri Avrupa'ya taşıyarak lehlerine çevirmişlerdir.³¹⁰

Batı'daki sağlık problemleri ya barbarların batıl inançlarına ya da klisenin görüşüne göre ele alınmaktaydı. Hastalar ise genelde manastırlarda rahipler tarafından tedavi edilmekteydi.³¹¹ Bu durum içinde buldukları tıp bilgisi seviyesinin anlaşılması açısından çokça önemlidir. Selçuklu hekimleri ilimlerindeki bilgi ve tecrübeleri ile de her açıdan Batı'ya örnek olmuşlardır. O dönemde Batıdan birçok hekim Anadolu'ya gelerek Türk hekimlerinden dersler almış ve tecrübe edinmişlerdir. Selçuklu sultanı Melikşah devrinde yapılmış olan ve dünyanın en eski resmi üniversitesi sayılan Nizamiye Medresesi'nde tıp ve diğer ilimler ile meşgul olan Abd al-Latif Bağdadî, Kahire'ye gittiğinde oradaki veba salgınlarından ölen 2000 kadar kişinin iskelet yapıları üzerinde çalışmalar yapmış ve sonuçta Galen'in Osteolojiye ait kuramının yanlış olduğunu kanıtlayarak, düzeltmeler yapmıştır.³¹² İbn al-Baitar'ın botanik ile ilgili yazmış olduğu eseri "Corpus Simplicia Medicamentarum et Ciborum Continens", kısa bir sürede Avrupa'da büyük yankı uyandırmış ve Latince'den Almanca'ya kadar birçok dile tercümeleri yapılmıştır. İbn an- Nafis, "Şerh'i Teşrihü'l- Kanun" adlı eserinde Miguel Serveto ve Colombo'dan önce ilk defa akciğer dolaşımını tarif etmiştir. Hatta ünlü İspanyol bilimci Miguel Serveto, İslam Tababeti ile yakından meşgul olmuş ve İbn an- Nafis'in eserinin de Madrid'deki kütüphanede bulunması, İslam tıbbından ciddi şekilde faydalandığını kanıtlamaktadır. İbn an- Nafis'in öğrencisi İbn al-Quff, askeri bir hekim olarak tanınmış ve Aglun, Şam gibi kalelerde görev yapmıştır. Cerrahi alanında çok kıymetli olan "Al-umda fi Simnaat al-Ciraha" (Cerrahi Sanatının Desteği) isimli eserini kaleme almıştır. Özellikle de cerrahi ameliyat metotları, ürolojik ameliyatlar, anatomi ile ilgili kısımlar çok dikkat çekmiş ve kısa sürede birçok dile tercümesi yapılmıştır. Haçlı Ordusu ile Anadolu'ya gelen Hugo Borgognoni, burada birçok keşiflerde bulunmuş ve bu bilgileri Batı'ya taşıyarak tababetlerine katkı sağlamıştır. Burada,

³¹⁰ Usâme b. Munkiz, Kitâb'ul- İ'tibâr, (Trc. G. Rotter),1978, s. 151.

³¹¹ I. Demirkent, **Haçlı Seferleri...**, s. 214.

³¹² A. Terzioğlu, "**Ortaçağ İslam ...**", s. 735.

ademotu ve banotu suyuna batırılmış sünger ile hastaya anestezi uygulandıktan sonra ameliyata alma kuralını ve bunun gibi diğer birçok cerrahi kuralını haçlı seferleri sonrası Bologna'ya dönerek tatbik etmiştir.³¹³ Bu ve bunlar gibi nice birçok örnek, gösteriyor ki, İslam Hekimlerimiz her alanda olduğu gibi tababete de bilgi ve tecrübeleri ile Avrupa'ya örnek olmuşlardır. Yazdıkları eserler kısa sürede Batıda her dile çevrilmektedir. Çoğu eserler, tıp okullarında resmî olarak okutulmuş hatta kütüphanelerinde baş eser olarak kullanılmışlardır. Bu açıdan Batı günümüzdeki Tıp alanındaki bu üstün birikimi bizlere borçludur.

Selçuk tababeti sadece hekim ve eserleri yönünden değil, aynı zamanda hastanelerinin yapısı itibari ile de Avrupa Tıbbını etkilemiştir. Zira Haçlı Seferleri'nden önce Avrupa' da bir tıp ya da bir hastane görülememektedir. 1096 tarihinden itibaren Anadolu'ya gelen haçlılar, sağlık müesseselerimizi model olarak almış ve ülkelerinde uygulamaya başlamışlardır. Seferlerin sağlık alanında en önemli sonucu da bu olmuştur. Doğu Medeniyeti Avrupa'ya taşınmıştır.

Şam'daki Nureddin Hastanesi ve Tıbbiyesi'nde Nureddin Zengi'nin arması olan "Fleur de Lis" motifi, Haçlı Şovalyelerinin 1489'da yapımını tamamladıkları Rodos'ta ki, hastanelerinin üst katındaki salonunda kullandıkları görülmüştür.³¹⁴ Daha sonrasında yine Nureddin Hastanesinin kurucusunun armasının haçlı seferleri ile Avrupa'ya giderek Fransız Kralı'nın arması olması da kültür tarihi açısından Türklerin Avrupa'ya ciddi bir model olduğunu gösterir. Tüm bu gelişmelerin sonucunda diyebiliriz ki, Selçuklu tababeti ve müesseseleri, Avrupa Tıbbı Rönesansı'nın ortaya çıkmasında ciddi şekilde etkili olmuştur.

³¹³ Arslan Terzioğlu, "Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri" **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s. 52-55.

³¹⁴ A. Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı...", s. 736.

SONUÇ

Hastalıkların tarihi, insanlık tarihi kadar uzun bir geçmişe sahiptir. Öyle ki, “tarih” (istoria) sözcüğü, insan topluluklarının başından geçenleri kaydetme yoluyla edinilen bilgi anlamında, ilk kez antikçağda Herodotos tarafından kullanılmıştır. Ancak ondan daha önce, tıp alanında, “tarih” kelimesi, geçmişte yapılmış deneylerin bilgisi olarak anlaşılmıştır. Bir hastalığın seyri ya da bir ilacın etkisi hakkında geçmişte yapılmış deneylerden elde edilen tecrübelerin sonraki nesillere aktarılması tarih ilminin başlıca konusu olarak telakki edilmiştir.³¹⁵ Böylece tıp ilminin temellerinin atıldığı antikçağda başlayan, hastalıklarla mücadele ve çözüm bulma arayışları, zaman içinde müşterek bir soruna karşı insanlığın ortak bir çabası haline dönüştü. Bu arada, her ne kadar hasta ve hastalık kavramları ve tedaviyle ilgili yaklaşımlar muhtelif kültür ve uygarlıklara göre değişiklikler ihtiva etse de bu durum, farklı toplumlar arasında, gelenek ve inançların izin verdiği ölçüde, bir işbirliğine mani olmadı.

Antikçağda tıp alanında elde edilen bilgi birikimi, Roma ve daha sonra Bizans tıbbının temellerini oluşturdu. Günah ile suçun iç içe girdiği ortaçağda hastalık, Tanrı tarafından uygun görülen bir bela olarak algılandı. Din adamları tarafından günah çıkarmayla karışık bir tedavi şekli uygulandı. Şifayı mucizelere bağlayan Batılılar, azizlerin türbelerinden medet umdular. Sayıları giderek çoğalan sihirbazlar, muskacılar ve afsuncular da ortaçağda Hıristiyanların şifa bulmak için başvurdukları kimseler oldular. Resmî tıp ise kilise tarafından kontrol edildi. Manastırlarda hasta bakım odaları ve tıbbi bitkilerin yetiştiği bahçelere rastlamak mümkündü. Kilise tarafından hastalık ve ölüm her ne kadar “Tanrı’nın işi” olarak görülse de, Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte örgütlü sağlık kuruluşları da oluşmaya başlamıştı. Bu arada hemşirelik alanında gelişmeler görülmüş, kilise ve kilise dışında evde bakım hizmetlerini üstlenen kadın ve erkeklerden müteşekkil birtakım yardım sınıfları ortaya çıkmıştır. Bizans devletinin ilk yıllarında hastaneler, yetimhaneler ve yaşlılar yurdu gibi sosyal yardım tesisleri kurulmuş, vücut temizliğinin önemi anlaşılacak hamamlar, kaplıcalar ve ılıcalar inşa

---

³¹⁵ D. Özlem, “Tarih Felsefesi”, s. 25.

edilmişti. Yine bu dönemde çok sayıda tıp kitapları yazılarak kendi alanlarında uzmanlaşmış ünlü hekimler tarafından birçok hastalığın tedavisi yapılmıştır. Ancak sonraki zamanlarda Bizans tıbbı da gerilemiş ve şifa ile mucizeler arasındaki ilişki tekrar kuvvetlenmiştir. Bununla birlikte Hıristiyan dünyasındaki tıp ilmiyle alakalı her türlü müspet bilgilerden Müslümanlar faydalanmasını bilmişlerdir.

İslamiyet öncesi, cahiliye döneminde, hastalar sihir, muska ve kötü ruhu kovma gibi yöntemlerle iyileşmeye çalışırken muhtelif ilaçlar kullanarak da tedavi oldular. Bunun yanında hacamat, dağlama ve kül basma gibi birtakım tedavi şekilleri de uygulandı. Bu arada Bizans İmparatorluğu'nda kilisenin baskılarından kaçarak göç eden Nasturi bilim adamları Doğu'da büyük ilgi gördüler. İlk önceleri Urfa'ya yerleşen bu bilim adamları beraberlerinde götürdükleri Yunanca tıp kitaplarını Süryaniceye çevirdiler. Fakat daha sonra buradan da kovulunca Hintli, İranlı ve Musevi hekimlerle birlikte Cinduşapur'da ünlü bir hastane ve tıp okulunu açarak Doğu tıbbına büyük katkılar sağladılar.

İslamiyet'in doğuşundan sonra tıp ilmine verilen önem arttı. Koruyucu tıp ve halk sağlığıyla ilgili Hz. Peygamber tarafından söylenmiş çok sayıda hadis olduğu bilinmektedir. Müslümanlığın yayılmasıyla birlikte, fethedilen topraklardaki önemli şehirlerde, birer ilim merkezi olarak kurulan üniversitelerde aynı zamanda tıp eğitimi de verildi. Bilhassa 750-900 yılları arasında diğer medeniyetlerin de bilimsel tecrübelerinden istifade eden Araplar, Cinduşapur'dan hekimler getirttiler ve başka dillerde yazılmış çok sayıda tıp ve diğer ilmî eserleri Arapçaya çevirdiler. Hemen sonraki dönemlerde Türk ve Müslümanların bulunduğu coğrafyada Ebu'l Kasım El-Zehravi, İbn-i Sina ve Musa İbn Meymun gibi tıp alanında son derece ciddi çalışmalar yapmış olan çok sayıda bilim adamları yetişti. Bu sırada Selçuklular da tıp alanındaki bu gelişmelerden uzak kalmadılar. Her ne kadar İslamiyet öncesi Türk toplumlarındaki hastalıkların tedavisiyle ilgili bazı gelenekler ve hastaların medet umdukları muhtelif isimler altında hâlâ faal olan bazı şifacılar Selçuklu tıbbında önemli bir yere sahip olsalar

da, Selçuklu Devleti, alternatif tedavi şekillerini yasaklamamakla birlikte çağdaş bilimin gerektirdiği biçimde sağlık hizmetlerini sistemli bir hale dönüştürmüştür.

Arap coğrafyasında siyasi gerilemeyle birlikte İslam tıbbının da duraklamaya başladığı XII. yüzyılda itibaren Selçuklular ve Türkler inisiyatif olarak bu alanda noksanlıkların oluşmasını engellemişlerdir. Türklerin bulunduğu coğrafyada Hubeş et-Tiflisî, Ekmeleddîn Müeyyed el- Nahçuvânî ve Ebû Bekr bin el- Zekî el- Mutatabbib el- Konevî gibi şahıslar tıp alanında yetmişmiş ünlü bilim adamları olmuşlardır. Selçuklu devletlerinde hem hanedan mensupları hem de devletin önde gelenleri, kurdukları vakıflar vasıtasıyla, ülkelerini darüşşifalar, camiler, medreseler, hanlar, hamamlar, imaretlerle donatmışlardır. İnşa ettikleri bu sağlık ve sosyal yardım müesseseleri her açıdan bölgelerindeki diğer devletlerden çok daha kaliteli ve üstün idi.

Selçuklularda uygulanan tedavi metotları İslamiyet öncesi ve İslami dönem tıbbının bir sentezi halinde idi. Orta Asya tıbbında şamanların kullandığı müzikle tedavi yöntemini Selçuklu hekimleri çağdaş tıbbın şartlarına uyarlayarak daha sistemli bir biçimde uygulamışlardır. Buldukları coğrafyanın çok önemli kervan ticaret güzergâhları üzerinde olduğunun farkında olan Selçuklu sultanları, halkının ve ordusunun geleceği için bulaşıcı hastalıkların ülkeye girmemesine dikkat etmişler ve kuruluş devrinden itibaren sağlık kurumlarının inşasına büyük ehemmiyet vermişlerdir³¹⁶. Ülkenin birçok yerine modern hastaneler yaptırmışlar ve çevre bölgelerden ünlü hekimleri getirterek en iyi şekilde istifade etmeyi bilmişlerdir.

Yaptırılan bu hastaneler Batı'daki Rönesans hareketlerini dahi etkilemiştir. Rodos'ta, Kudüs'te, Filistin'de şövalyeler tarafından inşa edilen hastanelerin mimari yapıları incelendiğinde Selçuklu hastanelerinin tesirleri açıkça gözlemlenmektedir. 1218 yılında haçlılar ile gelen Bologna'lı cerrah Hugo von Lucca, seferler sırasında yaralı haçlıların tedavileri için Selçuklu ordusundaki seyyar hastaneleri tercih ettiklerini görünce, İslam ordusundaki hekimleri araştırmaya karar vermiş ve üç yıl boyunca seyyar hastanelerdeki hekimlerin nasıl

³¹⁶ A. Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı...", s. 736.

çalıştıklarını incelemiştir. Müslüman hekimlerden hastayı ameliyat öncesi esrar, banotu ve adamotu karışımı suyuna batırılmış süngerle bayılma yöntemini öğrenmiş, sonrasında öğrendiği bu bilgileri İtalya'ya döndüğünde aynı şekilde tatbik etmiş ve diğer cerrahlar da bu uygulama biçimini öğrenerek kendi tedavilerinde kullanmışlardır.³¹⁷

Batının ileri seviyeye ulaşması araştırıldığında Selçukluların oynadığı rol oldukça belirleyicidir. Avrupa tıbbı, kültürü, hastaneleri ve okulları her açıdan Selçuklu kültüründen etkilenmiştir. Ancak etkilenme her ne kadar fazla da olsa anlayış bakımından ilk başlarda Selçukludan oldukça geri kalmışlardır. Çünkü Selçuklu hastanelerinde laik düzen anlayışı hâkimdir. Avrupa'da ise hastanelerdeki personeller din adamlarından oluşmakta idi. Bu arada Ortaçağ Avrupa'sında hastalık suçlu ya da günahkâr olmanın bir neticesi olarak algılanırken, Selçuklular ve Müslüman dünyasında ise karşılaşılan musibetlerin Tanrı'dan geldiğine inanılmakla birlikte, bunun bir ceza değil, sabredildiği takdirde mükâfatlandırılacak bir durum olduğu kabul edilmiştir. Yine Hıristiyan dünyasında, başta durumu kötü olanlar olmak üzere, hastaların çoğu adeta aforoz edilmiş gibi toplumdaki dışlanırken, Selçuklular döneminde karantina gibi bazı tedbirler alınmakla birlikte, hastalar daha merhametli bir yaklaşımla karşılaşmışlardır.

Sağlık hizmetlerine büyük önem veren Selçuklular, aynı zamanda birer hayır kurumu olarak muhtelif bölgelerde darüşşifalar inşa etmişler ve bu şifahanelerde hasta ve yakınlarına gerektiğinde ücretsiz hizmetler sunulmuştur. Yine bu şifahanelerde istihdam edilen sağlık personelinin eğitimine de son derece dikkat edilmiş ve bu alanda muhtelif eserler kaleme alınmıştır. Bu arada hekimlerin bir kısmı Selçuklu Devleti'nin kendi bünyesi içinde yetişirken, diğer bir kısmı da Suriye, Mısır ve İran gibi memleketlerden davet edilmiştir. Hatta gerekli görüldüğü zamanlar Bizans ve Batılı hekimlerin hizmetlerinden de yararlanılmıştır.

³¹⁷ A. Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı...", s. 736.

Sonuç olarak, eski Türk geleneklerinden gelen bazı yöntemler ile başta İbn-i Sina olmak üzere İslam âlimlerinin geliştirdiği çağdaş tıp ilminin gerektirdiği tedavi biçimlerini kendi bünyesinde barındıran Selçuklu tababeti, sahip olduğu tecrübeleri diğer medeniyetlerle paylaştığı gibi, bu tecrübeleri gelecek kuşaklara aktararak daha sonraki dönemlerdeki Türk tıbbına ışık tutmuştur.

KAYNAKÇA

- ACIPAYAMLI, Orhan, “Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri”, **DTCF Dergisi**, S.25, 1969, s. 19.
- ADADIOĞLU Öznur - OĞUZ Sıdıka, “Epilepsi ve Özyönetim”, **Türk Epilepsi ile Savaş Derneği**, 22/1, 2015, s. 1-4.
- AK, Ahmet Şahin, **Avrupa ve Türk-İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları**, Öz Eğitim Yayınları, Konya 1997.
- AKAY, M. Turan, **Genel Histoloji**, Palme Yayıncılık, Ankara 2008.
- ALKOY Seval, “Olası Biyolojik Silah Olarak Yeniden Gündeme Gelen Eski Hastalık: Çiçek”, **Sted**, Cilt: 12, Sayı:7, 2003, s. 246-247.
- ALTINTAŞ, Ayten, “Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar’da Tıp ve Darüşşifalar”, **Anadolu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler** (Haz. Abdullah Kılıç), Diasan Basım, İstanbul 2012. s. 23-61.
- ALTINTAŞ, Ayten, “Eski Türk Tıbbına Bir Bakış”, **Tıp Tarihi Araştırmaları**, C.1, İstanbul 1986. s. 84-87.
- ALTUNGÖK, Ahmet-YILDIRIM, Taner, “Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 2, Elazığ 2015. s. 269-295.
- ANA BRİTANNİCA, “**Gut**”, C. X.
- ARAZ, Rifat, **Harput’ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği**, AKM Yayınları, Ankara 1995.
- ARIK, Feda Şamil, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.26, Ankara 1991. s. 27-58.
- ATABEK Emine, **Ortaçağ Tababeti**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayını, İstanbul.
- ATALAY, Besim, **Divanü Lügat-it-Türk Dizini**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986,
- ATASOY, Murat, “**Süyûti’nin “Tarihu’l-Hulefâ” Adlı Eserinin Abbasiler Kısmının Türkçe’ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi**”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2006.
- ATÇEKEN, Zeki, BEDİRHAN Yaşar, **Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi**, Eğitim Kitapevi, Konya 2004.
- AYDIN, Erdem, “Anadolu’daki Ticaret Yolları ve Sağlık Hizmetleri”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, S.2-3, İstanbul, 1997, s. 160-168.

AYDÜZ, Salim, “İslam Dünyasının İlk Tıp Ansiklopedisi Firdevsü’l-Hikme ve Müellifi Ali b. Sehl Rabban Taberi: Hayatı ve Eserleri”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, Yıl:11,Sayı:15, 2013.

BAKIR, Abdülhâlik, **Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2000.

BARTHOLD, Wilhelm- KÖPRÜLÜ Mehmet Fuad, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1963.

BAYAT, Ali Haydar, “Ali b. İsâ el-Kehhâl”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. II, 1989. s. 401.

BAYAT, Ali Haydar, “Halk Tıbbında Özellikle Anadolu’da Sarılık Hastalığı ve Tedavisi”, **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1987, s. 47-66.

BAYAT, Ali Haydar, **Tıp Tarihi**, Pınarbaşı Yayınevi (Genişletilmiş 3. Baskı), İstanbul 2016.

BAYAT, Ali Haydar, **Tıp Tarihi**, Sade Yayınları, İzmir 2003.

Belleten, Türk Tarih Kurumu, Cilt: 1, Sayı:1, Ankara, 1995.

BİRKAN, Işıl, “Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları”, **Ankara Akupunktur ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi**, 2014. s. 37-49.

CANAN, İbrahim, **Hz. Peygamberin Sünnetinde Tıp (Tıbb- ı Nebevi)**, Akçağ Yayınları, Ankara 1995.

CANTAY, Gönül, **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), **Müntahâb- ı Şifâ I (Giriş- Metin)** (Haz. Zafer Önler), TDK Yayınları, Ankara 1990.

CEVDET, Muallim, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi”, **Vakıflar Dergisi**, S.1, Ankara 1938. s. 35-38.

CEYLAN, İbrahim, **Türklerde Cerrahinin Gelişimi**, Türk Cerrahi Derneği Yayınevi, Ankara 2012.

CUNBUR, Müjgan, “Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler”, **Erdem Dergisi**, C. 3, S.8, 1987. s. 341-348.

ÇAĞATAY, Neşet, **İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları (4. Baskı), Ankara 1982.

ÇELEBİ Ahmed, “et-Tarihu’l-İslâmi ve’l-Haderatü’l-İslamiyye”, **D.G.B.İ.T**, Cilt. III, İstanbul, 1992. s. 367.

ÇELEBİ, Ahmet, **İslam’da Eğitim Öğretim Tarihi** (Çev. Ali Yardım), Damla Yayınevi, İstanbul, 1983.

ÇETİN, Orhan, **Anadolu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler** (Haz. Abdullah Kılıç), Diasan Basım, 2012.

DEMİR, Müge, “Şamanizm’ de Hastalık Kavramı ve Tedavi Yaklaşımları”, **Lokman Hekim Dergisi** 2016, Sayı: 6, s. 19-24.

DEMİRKENT Işın, **Haçlı Seferleri Tarihi** (Haz. Ebru Altan), Dünya Yayıncılık 2012.

DEMİRKENT, Işın, **Haçlı Seferleri**, Dünya Yayınevi, İstanbul 2007.

DENİZKUŞLARI, Mahmud, **Kur’an-ı Kerim ve Hadislerde Tıp**, Marifet Yayınları (3. Baskı), İstanbul 1990.

DERİN, Adnan, “**Tuhfe-i Mübarizi (Metin-Gramer Notları-Sözlük)**”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987.

DOĞAN, Şaban, “XIV.- XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri”, **Millifolklor**, Yıl: 23, Sayı: 89, 2011, s. 120-132.

DOĞRUYOL, Hasan, “Buhtîşû”, **DİA**, C. VI, İstanbul, 1992, s. 378.

EBU BEKR IBN AL ZAKİ, **Ravzatül Küttab ve Hadikatül Albab** (Çev: Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972.

ELÇİN, Melih, “Tıp Eğitiminin Tarihçesi”, **Hacettepe Tıp Dergisi**, Cilt:41, Sayı:4, 2010. s. 195-202.

ELİADE, Mircea, **Şamanizm** (Çev. İsmet Birkan), İmge Yayınevi (3. Baskı), Ankara 2014.

ERASLAN, Erdal, “**Türkiye Selçukluları Devletinde Sağlık Hizmetleri ve Tıp**”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2000.

ERDEMİR DEMİRHAN, Ayşegül, “Ahlât-ı Erbaa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C:2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1989. s. 24.

ERER, Sezer, ATICI, Elif, “Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler”, **Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, Cilt. 36, S.1, 2010, s. 29-32.

ESİN, Emel, **Türk Kültür Tarihi**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997.

FÂRÛKÎ, İsmâil Râci- FÂRÛKÎ, Luis Lâmia, **İslam Kültür Atlası**, (Çev. Mustafa Okan Kibaroglu- Zerrin Kibaroglu), İnkılab Yayınları, İstanbul, 1999.

FEHER Geza, “Türk Kültürünün Avrupa’ya Tesiri”, **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, 1937, s.290-320.

FİŞEK, Nusret H, **Halk Sağlığına Giriş**, H.Ü. DSÖ Hizmet Araştırma ve Araştırıcı Yetiştirme Merkezi Yayını No: 2. Çağ Matbaası, Ankara 1983.

GENÇEL, Özge, “Müzikle Tedavi”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt: 14 No:2, Ekim 2006. s. 697-706.

GÖKHAN, İlyas, “XIII ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizleri Kıtılıklar ve Vebalar”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1998.

GÜNER, Süleyman Sırrı, “Müziğin Tedavideki Yeri ve Şekli”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı:12, (Kış 2007), s.99- 112.

GÜNGÖR, Harun, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, **Türkler**, Cilt. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GÜNGÖR, Harun - GÜNAY, Ünver, **Türklerin Dini Tarihi**, Rağbet Yayınları (5. Baskı), 2009.

HATUNOĞLU, Aşkım, “Türk İslam Hekimlerinin Psikoloji Biliminin Gelişimine Katkıları ve Psikolojik Hastalıklara Tedavi Yöntemleri”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 2, Sayı: 5, Eylül 2014, s. 255- 263.

HİNÇER, İhsan, “İnançlarımız Açısından Yatırlar ve Ziyaretlerin Müspet Yönleri”, **I. Uluslararası Folklor Kongresi Bildirileri**, C.IV, Gelenek Görenek Ve İnançlar Kültür Bakanlığı Mifad Yayınları, Ankara 1976, s. 133-141.

İBN BATÛTA, **Seyahat-nâme**, (Trk. trc. M. Şerif), İstanbul 1333.

İBN EBİ USEYBİ’A, **Uyûnu’ l- Enbâ fî Tabatakâti’l- Etıbbâ**, (Şerh ve Tahkik: Nizâr Rıza), Daru Mektebeti’l Hayyat, Beyrut 1882.

İBN HACER, **Durar ul-kâmine**, Haydarâbâd 1929.

İBN HALDUN, (Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed), **Mukaddime**, (Nşr. Derviş Cüveydî), el-Mektebetü’l-Asriyye, (2.Baskı), Beyrût 1995.

İBN-İ SİNÂ, **El- Kanun fi’ t- Tıbb (Birinci Kitap)**, (Çev. Esin Kâhya), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları (4. Baskı), Ankara 2010.

İBNİ BİBİ, (Hüseyin b. Muhammed Ali El-Ca’ferî), **El-Evâmirü’l-’Alâ’iyye fi’l- Umuri’l- ’Alâ’iyye**, (Nşr. A. S. Erzi) TTK Yayınları (I. Tıpkı Basım), Ankara 1956.

İBN’ÜL-ESÎR (İzzü ‘ddin Ebu’l- Hasan Ali b. Muhammed), **el-Kâmil fi’t-Tarih**, (Trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1997.

İNAN, Abdulkâdir, **Eski Türk Dini Tarihi**, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul 1976.

İNAN, Abdulkâdir, **Makaleler ve İncelemeler I**, TTK Yayınları, Ankara 1987

KAFESOĞLU, İbrahim, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

KÂHYA, Esin, **Türk Düşünce Tarihi**, (Haz. Hüseyin Gazi Topdemir) Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2014.

KAPLAN, Melike, “Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi”, **Milli Folklor**, 2011, Yıl: 23, Sayı: 91, s. 150-156.

KARA, Murat, “**XI. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu Ve Civar Bölgelerde Hastalıklar**”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

KAYA, Selim, KIYILI, Rahime, “Antakya’da Ortaçağ’da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgınlara Bir Bakış”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2009, Cilt: 6, Sayı: 12, s. 403-418.

KAYHAN, Hüseyin, “Beylikler Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler”, **History Studies**, Volume: 2/3, s. 223- 229.

KAYHAN, Hüseyin, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, **Histories Studies**, Volume:3, 1/ 2011, s.155-163.

KEMALOĞLU Muhammet, “Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa Kurulan Sosyal İlişkiler”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl:4, S: 7, 2012, s.168-185.

KEMALOĞLU, Muhammet, “XI.- XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Darüşşifalar”, **Hikmet Yurdu, Düşünce- Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Cilt. 7, Sayı 13, Ocak- Haziran 2014/1, s. 289-301.

KILIÇ, Orhan, **Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar**, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 6, Elazığ 2004.

KÖKER, Ahmet Hulusi, “**Gevher Nesibe Sultan**”, Gevher Nesibe Tıp Fakültesi Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 1992.

Kur’an- ı Kerim, (Türkçe anlamı, Çev. Ziya Kazıcı-Necip Taylan), Çığır Yayınları, İstanbul 1974).

KÜÇÜKER, Paki, “**Yâdigâr- ı İbni Şerif (İnceleme- Metin- Dizin)**” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 1994.

KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsal, **Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi (1109-1187)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları (1. Baskı), İstanbul 2007.

MAALOUF, Amin, **Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri**, (Çev. M. A. Kılıçbay), Telos Yayınları (2. Basım), İstanbul 1998.

- MERÇİL, Erdoğan, **Türkiye Selçukluları'nda Meslekler**, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- MEYERHOF, Max, **İbn an-Nafis und seine Theorie des Lungenkreislaufes**, Berlin 1933.
- MEZ, Adam, **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti** (Çev. Salih Şaban), İnsan Yayınları (3. Baskı), İstanbul 2000.
- NAZAR, Muhammed Ömer, "Uygur Tıbbı", **Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu 1**, Seçil Yayıncılık, İstanbul 2006.
- NİKİFORUK, Andrew, **Mahşerin Dördüncü Atlısı- Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, (Trc. Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- NURBAKİ, Haluk, **Kur'an-ı Kerim'den Ayetler ve İlmî Gerçekler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (3. Baskı), Ankara 1988.
- ONUL, Behiç, **Enfeksiyon Hastalıkları**, Ankara Üniversitesi Basımevi (6.Baskı), Ankara, 1980.
- SPIES Otto, **Türk Halk Kitapları**, (Trc. Behçet Gönül), Türk Halk Kitapları, İstanbul 1941.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- ÖNLER, Zafer, **Müntehâb-ı Şifâ I (Giriş-Metin)**, Hacı Paşa, Ankara: TDK Yayınları, Ankara 1990.
- ÖRS, Yaman, "İslam Hekimliği, Selçuklu-Osmanlı Hekimliği", **Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, C.XXVIII, S. 1-2, Ankara 1975.
- ÖZÇELİK, Sadettin, **Kitâbü' l- Mühimmât**, AKM Yayınları, Ankara 2001.
- ÖZLEM, Doğan, **Tarih Felsefesi**, Say Yayınları, İstanbul 2010.
- ÖZÖNDER, Hasan, **Peygamberimizin Sağlık Öğütleri**, İrfan Matbaası, İstanbul 1974.
- ÖZTÜRK, Levent, **Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Hizmetlerinde Kadınların Yeri**, Ayışığı Kitapları Yayıncılık, İstanbul 2001.
- ÖZTÜRK, Levent, **İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.
- ÖZTÜRK, Osman, **Kur'an-ı Kerim'de Tıp ve Tıpta Yemin**, Yenda Yayınları, İstanbul 1999.
- PALALI, M. Zeki , "Cüzzam", **DİA**, VIII. s. 150-152.
- PERRİN, Michel, **Şamanizm** (Çev. Bülent Arıbaş), İletişim Yayınları (6. Baskı), İstanbul 2013.

PRATT, Christina, **An Encyclopedia of Shamanism**, The Rosen Publishing Group (1. Ed.), New York 2007.

RAHMAN, Fazlur, **İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp**, (Çev: Adana Bülent Baloğlu; Adil Çiftçi), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1997.

RIDVANOĞLU, Mahmud, “Hacamat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1996, s. 423.

RONAN, Colin A., **Bilim Tarihi** (Çev. Ekmeleddin İhsanoğlu- Feza Günergür), Tübitak Yayınları (4. Baskı), Ankara 2005.

ROUX, Jean Poul, **Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm**, Kabalcı Yayınevi (1. Baskı), İstanbul 1999.

ROUX, Jean Poul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini** (Çev: Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, Ankara 1994.

SARGUTAN, Erdal, “Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları”, **Vakıflar Dergisi**, S:11, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 313-323.

SARI, İbrahim, **Allah ve Resulu (s.a.v) Tavsiye Ettiği Gıdalar**, Net-Medya Yayıncılık, İstanbul 2016.

SARI, İbrahim, **Resullullah’ın Tavsiye Ettiği Gıdalar**, Net-Medya Yayıncılık, İstanbul 2016.

SAYGILI, Sefa, **Sağlık Bilinci**, Denge Yayınları, İstanbul 1996.

SAYILI, Aydın, **Beyrunî’ye Armağan**, Türk Tarih Kurumu Basımevi (2. Baskı), Ankara 2011.

SAYILI, Aydın, **İbn Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları (2.Baskı), Ankara 2014.

SAYRAMI, Abliz Muhammet-TOHTI, Abdurazak, “Yuan Hanedanında Ötken Meşhor Uygur Şehisler”, **Xinjiang Helk Neşiriyati**, Urumçi 1991.

SCHİPPERGES Heinrich, **Arabische Medizin im Lateinischen Mittelalter**, Berlin- Heidelberg- New York 1976.

SERTKAYA, Osman Fikri, “Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış”, **Uluslar Arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997.

SEVER Mustafa, “Türk Halk İnançlarına ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Meyve”, **TÜBAR**, XVI /2004- Güz, s. 95-110.

SONGUR Haluk, SAYGIN Tuba, “Şifahaneden Hastaneye: Sağlık Kuruluşlarının Değişimine Genel Bir Bakış”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 2014/1, Sayı: 19, s. 199-212.

ŞAR Sevgi, “Anadolu’da Rastlanan Halk Hekimliği Uygulamalarına Bir Bakış”, **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği- Hukuku- Tarihi Dergisi**, Cilt. 13, Sayı. 2, s. 1163-1178.

ŞEKER Necmettin, “Hz. Peygamber’ in Hadislerinde Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 21, 2013, s. 156-188.

TANERİ Aydın, **Türkiye Selçuklular Kültür Hayatı (Menâkıbu’l Ârifin Değerlendirilmesi)**, Bilge Yayınları, Konya 1977.

TEKİNER Halil, **Gevher Nesibe Darüşşifası Ortaçağda Öncü Bir Tıp Kurumu**, Kalkan Matbaası, Ankara 2006.

TERZİOĞLU Arslan, “Bîmâristan”, **Türkiye Diyanet Yayınları Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Cilt: 6, İstanbul 1992, s. 163-178.

TERZİOĞLU Arslan, “İbn-i Sina’nın Tedavi Metodlarını Eleştiren Abdüllatif El Bağdadi’nin Diabetes Hakkında Bir Risalesi”, **Belleten**, Cilt: 4, Sayı: 10, Ocak 1988.

TERZİOĞLU Arslan, “Musiki”, **Türkiye Diyanet Yayınları Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Cilt: 20.

TERZİOĞLU Arslan, “Ortaçağ İslam Türk Hastaneleri ve Avrupa’ya Tesirleri”, **Belleten Yayınları**, İstanbul, 1970, s. 121-170.

TERZİOĞLU Arslan, “Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri” **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972.

TERZİOĞLU Arslan, “Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’ya Tesirleri”, **Tarih ve Toplum**, 1985, S.3.

TERZİOĞLU Arslan, “Selçuklu Hastanelerinde Tıp Eğitimi ile Deontoloji ve Avrupa’ ya Tesirleri” **Tarih ve Toplum Dergisi**, Kasım 1992, S: 107.

TERZİOĞLU Arslan, ”Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa’ ya Tesirleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 5, Ankara 2002, s.730.

TEZ, Zeki, **Tıbbın Gizemli Tarihi**, Hayy Kitap (2. Baskı), İstanbul 2010.

TOPDEMİR Hüseyin Gazi, “İslam Dünyasında Tıp”, **Bilim ve Teknik**, Ağustos 2012, s. 90-94.

TUNCER Ahmet, **Toplum Sağlığında İnfeksiyon Hastalıkları ve Korunma**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983.

TURAN Osman, **Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.

TURAN Osman, **Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

TURAN Osman, **Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

Tüberkiloz Tanı ve Tedavi Rehberi, Sağlık Bakanlığı Yayını No: 862, Ankara 2011.

UÇAR İlhan, “**Hazâ Kitâb-ı Hulâsa- i Tıbb Cerrâh Mes’ûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)**”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2009.

URFALI MATEOS, **Urfalı Mateos Tarihi (952–1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)** (Trc. Hrand D. Andreasyan), TTK, Ankara 1987.

USÂME BİN MUNKİZ, **Kitâb’ul- İ’tibâr**, (Trc. G. Rotter), 1978.

USLU Recep, “Cündişâpur”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1993.

UZEL İlter, **Ailenin Dış Sağlığı**, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

UZLUK Feridun Nafiz, “Anadolu Selçukluları Hekimlerinden Zekioğlu Ebu Bekir Sadr- ı Kunevi”, **Ankara Tıp Fakültesi Mecmuası**, C. 1, Sayı: 3, 1947.

ÜÇER Müjgan, “Ocaklar”, **Sivas Folkloru**, 1973, Cilt.1, S.3, s. 3-5.

ÜNAT Ekrem Kadri, **Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini**, İlim Yayıma Cemiyeti Yayını, İstanbul 1975.

ÜNVER Ahmet Süheyl, “Selçuklu ve Osmanlı Hastanelerinin Kuruluş Nedenleri”, **Dirim**, S.1, 1972, s. 38.

ÜNVER Ahmet Süheyl, “Türkiye’de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine”, **Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi**, C. V, S. 18, İstanbul 1935, s. 363-366.

ÜNVER Ahmet Süheyl, **Selçuk Tababeti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1940; A. Bayat, **Tıp Tarihi**, 2016.

ÜNVER Ahmet Süheyl, **Selçuk Tababeti: Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Orta Zamanda Türk Devletleri Tababeti Tarihi. XI. ve XIV. Asırlar**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1938.

ÜNVER, Ahmet Süheyl, **Tıp Tarihi II**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1943.

YAYLAGÜL, Özen, “Anadolu’ da Yaşayan Halk Hekimliği Uygulamalarının Eski ve Orta Türkçe Tıp Metinlerindeki Temelleri”, **Milli Folklor**, Sayı: 26, 2016, s. 48-58.

YILDIRIM, Nuran, “İslam Tarihi Boyunca Sağlık Hizmetlerinde Kadınların Yerleri”, **Kadın ve Aile**, Sayı:105, 1999.

YINANÇ, Refet, **Kayseri ve Sivas Darüüşifalarının Vakıfları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

YOSKA, Erhan, “**Türkiye Selçuklularında XIII. Yüzyıldaki Tıbbi Gelişmeler**”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2005.

YÜCEKAL ERMETİN, Günnur, **Mevlevilikte Şamanizm İzleri**, Töre Yayınevi, İstanbul 2009.

YÜCEL, Haluk, “Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi Yöntemlerinin Uygulandığı Şifahaneler: Amasya Darüüşifası”, **TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi**; Cilt: 8/KIŞ, Sayı: 29, s. 428-438.

